

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ'NİN TÂRÎHU BAĞDÂD ADLI
ESERİ ÇERÇEVESİNDE BAĞDAT'TA HADİS
ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİ
(KURULUŞUNDAN HİCRÎ 3. ASRIN SONUNA KADAR)

HAZIRLAYAN
MUSTAFA ORAL
158106031016

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. MUHİTTİN UYSAL

KONYA-2017

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa ORAL
	Numarası	158106031016
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Hadis
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhittin UYSAL
	Tezin Adı	Hatîb el-Bağdâdî'nin <i>Târîhu Bağdâd</i> Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)

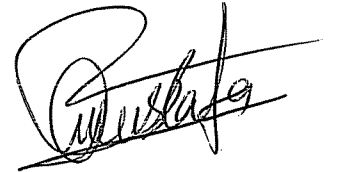
Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Hatîb El-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)* başlıklı bu çalışma 29/12/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Muhittin UYSAL	
2	Prof. Dr.	Bilal SAKLAN	
3	Prof. Dr.	Fikret KARAPINAR	

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa ORAL		
	Numarası	158106031016		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Hadis Anabilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Hatîb el-Bağdâdî'nin <i>Târîhu Bağdâd</i> Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mustafa ORAL

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa ORAL		
	Numarası	158106031016		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Hadis		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhittin UYSAL		
Tezin Adı	Hatîb el-Bağdâdî'nin <i>Târîhu Bağdâd</i> Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)			

Bu çalışmada hadis tarihinin önemli kaynaklarından biri olan Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eseri çerçevesinde hadis öğrenim ve öğretimi incelenmiştir. Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Hatîb el-Bağdâdî ve *Târîhu Bağdâd* tanıtılmıştır. Birinci bölümde hadis öğrenimi ve öğretimi için gereken şartlar ele alınmıştır. İkinci bölümde Bağdat'ta hadis öğrenimi ve öğretimi için kullanılan mekân, zaman ve araçlar incelenmiştir. Muhaddislerin hadis öğretimini belirli zaman ve mekânla sınırlamadıkları, her zaman ve her mekânda hadis öğretimi yaptıkları ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde hadis öğrenim ve öğretimi için uygulanan metodlar ele alınmış, ayrıca ricâl ilminin hadis öğrenim ve öğretiminin kalitesini artırmadaki rolü işlenmiştir. Tez, Bağdat'ta hadis öğrenim ve öğretimini ele alan ilk çalışma olma özelliğine sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Hadis Tarihi, Rical

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mustafa ORAL		
	Student Number	158106031016		
	Department	Basic Islamic Sciences/Hadith		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Muhittin UYSAL		
Title of the Thesis/Dissertation	Hadith studying and teaching in the Baghdad in the context of work "Khatib al-Baghdadi" called "Tarikh al-Baghdad" (From establishment of Baghdad to the end of third century of hegira)			

In this study, hadith studying and teaching has been examined in the context of work of "Khatib al-Baghdadi" called "Tarikh al-Baghdad" This study consists of introduction and three sections. In the introduction section has been demonstrated "Khatib al-Baghdadi" and his work called "Tarikh al-Baghdad"

In the first section has been assigned to necessary conditions for hadith studying and teaching. In the second chapter have been analysed place, time and tools which are used for hadith studying and teaching. Scholars of hadith hasn't limited studying of hadith to the specific place and time, furthermore, it has been proved that this scholars performed studying of hadith in every place and every time.

In the third section have been studied methods which are implemented for hadith studying and teaching, besides, the role of rijal science on quality improvement of hadith studying and teaching have been mentioned. This thesis is the first work on hadith studying and teaching in the Baghdad in hadith science. So it has an important feature in hadith science.

Key words: Baghdad, Khatib al-Baghdadi, Tarikh al-Baghdad, History of hadith, rijal.

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	I
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	IX
ÖNSÖZ	XI

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	2
A. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ	2
B. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR	4
C. METOD	5
D. KONUYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR	6
II. HATÎB EL-BAĞDÂDÎ	8
A. HAYATI	8
B. İLMÎ KİŞİLİĞİ	11
1. HOCALARI VE ÖĞRENCİLERİ	11
2. ESERLERİ	15
III. TÂRÎHU BAĞDÂD	18
A. ESERİN MUHTEVÂSİ, TERTÎBİ VE ÖNEMİ	18
B. TARÎHU BAĞDÂD ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	21

C. TÂRÎHU BAĞDÂD'IN KENDİSİNDEN SONRAKİ TARİH YAZINLARINA ETKİSİ.....	25
---	----

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİ İÇİN GEREKEN ŞARTLAR 30

I. HADİS ÖĞRENİMİNDEN ÖNCEKİ MERHALE	30
A. HADİS ÖĞRENCİSİNİN SÂHİP OLMASI GEREKEN NİTELİKLER.....	30
1. HÂFIZA	31
2. YAZI.....	33
B. HADİS ÖĞRENCİSİNİN ÖĞRENİME BAŞLAMADAN ÖNCE EDİNMESİ GEREKEN İLMÎ BİRİKİM.....	34
C. FİZYOLOJİK VE PSİKOLOJİK ETKENLER	36
D. HADİS ÖĞRENİMİNE BAŞLAMA YAŞI	37
II. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM USÛL VE ÂDÂBI	40
A. ŞEYHİN GÖZETMESİ GEREKEN USÛL VE ÂDÂB.....	40
1. ŞEYHİN SAHİP OLMASI GEREKEN AHLAKÎ VE İLMÎ VASIFLAR.....	40
2. HADİS ŞEYHİNİN İBADET VE TAKVASI.....	47
B. HADİS ÖĞRENCİSİNİN GÖZETMESİ GEREKEN USÛL VE ÂDÂB	49
1. HADİS ÖĞRENCİSİNİN SAHİP OLMASI GEREKEN AHLÂKÎ VASIFLAR.....	49
2. HADİS ÖĞRENCİSİNİN HADİS ÖĞRENİMİNDE TAKİP EDECEĞİ USÛL VE ÂDÂB	55
III. DEĞERLENDİRME	63

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT'TA HADİS ÖĞRENİMİ VE ÖĞRETİMİ İÇİN MEKÂN, ZAMAN VE ARAÇLAR

I. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM MEKÂNLARI.....	66
II. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM ZAMANLARI.....	71
III. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİNDE KULLANILAN ARAÇ VE GEREÇLER	72
IV. DEĞERLENDİRME	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞDAT VE ÇEVRESİNDE HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİ

I. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİ İÇİN YAPILAN HADİS YOLCULUKLARI VE SEBEPLERİ.....	85
II. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ.....	95
III. CERH VE TA'DİL İLMİNİN HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİNİN KALİTESİNİ ARTIRMADAKİ ROLÜ	106
A. RÂVİLERDE ARANAN ŞARTLAR.....	108
1. ADÂLET.....	108
2. ZABT	111
B. RÂVİLERE YÖNELTİLEN TENKİDLER.....	115
1. ADÂLET VASFINA YÖNELTİLEN TENKİDLER.....	116
2. ZABT VASFINA YÖNELTİLEN TENKİDLER	120
IV. DEĞERLENDİRME	125
SONUÇ	127
BİBLİYOGRAFYA	131

EK: TÂRÎHU BAĞDÂD’DA TERCEMELERİ VERİLEN ŞAHISLARDAN ÜÇÜNCÜ YÜZYILIN SONUNA KADAR YAŞAMIŞ OLANLARIN VEFİYÂT LİSTESİ.....	137
ÖZ GEÇMİŞ	188

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.md.: Adı geçen madde

as : Aleyhisselâm

b. : İbn

bkz. : Bakınız

çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

h. : Hicrî

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

İLAM : İlmi Araştırmalar Merkezi

İSAM : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi

m. : Mîlâdî

s. : Sayfa

sav : Sallallahualeyhivesellem

thk. : Tahkik eden

ty. : Tarih yok

UÜSBE: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

vd. : Ve diğerleri

yay. : Yayınları

yy. : Yer yok

Krş : Karşılaştırınız

ÖNSÖZ

Bağdat şehri, hilafet başkenti olması sebebiyle dini, sosyal ve siyasal açıdan birçok farklı düşünceyi bünyesinde barındırmıştır. Farklı din ve mezhep mensuplarının birbirleriyle fikri mücadeleleri özelde hadis ilminin, genelde ise tüm İslâmî ilimlerin gelişimini etkilemiştir. Örnek verecek olursak Bağdat'ta yaşanan halku'l-Kur'ân tartışmaları sebebiyle ehl-i hadîsin düşünce yapısı radikalleşmiş, aynı zamanda karşı görüşü savunanlara verilen cevaplarla bir ekol olarak teşekkülünü tamamlamıştır. Halku'l-Kur'ân tartışmaları dışında Beytü'l-Hikme'de yapılan sistematik tercüme faaliyetleri ile birçok dini fikir ile karşılaşmış ve bu fikirlere karşı anti tezler üretilmeye çalışılmıştır. Bu da tüm İslâmî ilimlerin olduğu gibi hadis ilminin de gelişiminde etkili olmuştur. Hilafet merkezi olması sebebiyle tüm bu tartışmaların odağında bulunan Bağdat hadis ilminin gelişim seyri açısından ele alınmalıdır. Bu çalışmada söz konusu amacın bir bölümünü gerçekleştirmek amacıyla Bağdat'ta hadis öğrenim ve öğretimi ele alınmıştır.

Araştırmanın kaynağı olarak Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)'nin *Târîhu Bağdâd*'i tercih edilmiştir. *Zirâ Târîhu Bağdâd*, Bağdatlı muhaddislerin hâl tercemelerini ele alan en kapsamlı ve günümüze kadar tamamı ulaşılmış yegâne eserdir. Ayrıca bu eser, kendisinden sonra yazılan şehir tarihlerine kaynaklık etmiş, şehir tarihi araştırmalarında ilk başvuru kaynakları arasına girmiş ve konusunun tartışmasız en kıymetli eserlerinden birisi sayılmıştır. Bu eserden sonra Bağdat tarihine dair müstakil bir çalışma telif edilmemesi, sadece onu merkeze alan zeyl, ihtisâr ve fihrist çalışmalarının yapılması, bu eserin alanındaki boşluğu hakkıyla doldurduğunun bir göstergesidir.

Çalışmamız giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümününü iki kısma ayırdık. Birinci kısımda, Hatîb el-Bağdâdî'nin hayatı, hocaları, öğrencileri ve eserlerini ele aldık. İkinci kısımda ise *Târîhu Bağdâd*'in muhtevâsı, tertîbi, önemi, üzerine yapılan çalışmalar ve kendisinden sonraki şehir tarihi yazınlarına etkisi üzerinde durduk. Tezin

birinci bölümünde, Târîhu Bağdâd'dan yola çıkarak hadis talibinin öğrenime başlamadan önce sahip olması gereken yetenek ve ilmi birikim ile hadis talibinin ve hadis şeyhinin uyması gereken âdâb ve usûlü inceledik. İkinci bölümde, eğitim ortamı şeklinde özetlenebilecek, hadis öğrenim ve öğretiminde mekân, zaman ve araçları ele aldık. Üçüncü bölümde ise tezimizin omurgasını oluşturan hadis öğrenim ve öğretim yöntemleri ile ricâl ilminin bu eğitimin kalitesini artırmadaki rolünü araştırdık.

Bu tez çalışmasının bütün aşamalarında sunduğu destekleri ve rehberliği ile daima yanımda olan danışman hocam Prof. Dr. Muhittin UYSAL'a şükranlarımı sunarım. Yine çalışmanın olgunlaşmasında değerli görüşlerini paylaşan hocalarım Prof. Dr. Bilal SAKLAN, Prof. Dr. Fikret KARAPINAR ve Yrd. Doç. Dr. Mustafa DEMİR'e; desteklerini esirgemeyen eşime ve çalışma arkadaşlarım Abdullah Muaz GÜVEN, İsmet AKTÜRK, Mustafa Selman Tosun, Ayhan Tayfur GÜRBÜZER ve Talha FORTACI'ya teşekkür ederim. Gayret bizden, tevfik ve inayet Cenâb-ı Hakk'tandır.

Mustafa ORAL
Karaman 2017

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

A. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bağdat şehri, Abbâsî Halîfesi Ebû Câfer el-Mansûr (ö. 158/775) tarafından kurulduğu 145/762 yılından itibaren asırlar boyunca İslâm ilim ve medeniyetinin baş şehri konumunda bulunmuştur.¹ Ayrıca Müslümanlar, Bağdat'ta kurulan Beytü'l-hikme'nin yoğun tercüme faaliyetleri sebebiyle Helenistik, İran, Hint ve diğer kültürlerle temas kurmuş²; özellikle Bağdat ve çevresinde bu kültürler arasında dini, kültürel ve siyasi sahalarda kıyasıya bir üstünlük mücâdelesini yaşamıştır. Bu mücadeler Müslümanlar arasında birçok fikrî hareketin ve fırkanın ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.³ Hilâfet merkezi Bağdat'ta yaşanan Halku'l-Kur'ân tartışmaları da siyâsî arka planı bir yana, fikrî ve itikadi bir tartışma olarak değerlendirildiğinde kültürler arası fikrî mücâdelenin bir ürünü olarak görülebilir.⁴ Müslümanların hem diğer kültürlerle, hem de kendi içlerinde giriştikleri ilmî ve fikrî tartışmalar, özelde hadîs ilminin, genelde tüm İslâmî ilimlerin gelişiminde en mühim etkenlerden biri olmuştur. Tüm bu tartışmalar, hilâfet merkezi olması sebebiyle en yoğun olarak Bağdat'ta yaşanmıştır. Dolayısıyla Bağdat, ilimler tarihinin odak noktasını teşkil etmektedir. Bu sebeple Bağdat'ın tüm ilimlerin gelişimine etkisi bakımından kapsamlı incelemelere konu edilmesi gerekmektedir.

Bağdat'ın özelde hadis ilimlerinin gelişimine yaptığı etkinin ortaya konulmasında kullanılacak en önemli kaynak türlerinden biri tabakât eserleridir. Zira tabakât eserleri ve şehir tarihleri, muhaddislerin ilim anlayışlarını, din algılarını, diğer ekol ve eğilim mensuplarına karşı tutumlarını, hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerini, hadis ilmindeki teknik konuların ve terminolojinin evrimini görmemizi sağlayan çok zengin bilgileri muhtevi ansiklopediler hüviyetindedir. Bu sebeple tabakât eserleri incelenmeden ve muhaddislerin zihin yapıları ile eğilimleri

¹ Kan, Kadir, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-842)* (Basılmamış Doktora Tezi), UÜSBE, Bursa 2010, s. ii.

² Kaya, Mahmut, "Beytü'l-hikme", *DİA*, VI, 88.

³ Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2005, s. 117.

⁴ Özpınar, a.g.e. s. 131.

bilinmeden, hadis tarihinin ve hatta hadis usûlünün tam olarak anlaşılacağı düşünölmektedir.

Şehir tarihleri içerisinde de Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)'nin *Târîhu Bağdâd'*ı son derece mühimdir. Zira bu eser, kendisinden sonra yazılan şehir tarihlerine kaynaklık etmiş, şehir tarihi araştırmalarında ilk başvuru kaynakları arasına girmiş ve konusunun tartışmasız en kıymetli eserlerinden birisi sayılmıştır. Bu eserden sonra Bağdat tarihine dair müstakil bir çalışma telif edilmemesi, sadece onu merkeze alan zeyl, ihtisâr ve fihrist çalışmalarının yapılması, bu eserin alanındaki boşluğu hakkıyla doldurduğunun bir göstergesidir.

Bu çalışmada, *Târîhu Bağdâd* çerçevesinde Bağdat'ta hadis öğrenim ve öğretimini araştırarak hadis ilminin gelişim evrelerinin ortaya konulması çalışmalarına mütevazı bir katkı sunmak amaçlanmaktadır.

B. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Bağdat'ta hadis öğrenim ve öğretimini araştıran bu çalışma, *Târîhu Bağdâd* çerçevesinde, vefât târihi Bağdat'ın kurulduğu 145/762 yılından hicrî üçüncü asrın sonuna kadar olan muhaddislerin biyografileri incelenmek sûretiyle gerçekleşmiştir. Çalışmanın *Târîhu Bağdâd* ile sınırlandırılmasının sebebi Bağdat tarihini ele alan tüm kaynakları incelemenin yüksek lisans çalışmasının zaman sınırlılıklarından dolayı mümkün olmamasıdır. Araştırmanın hicrî üçüncü asrın sonuna kadarki zaman dilimini ele alması ise hem yüksek lisans eğitiminin zaman sınırlılıkları hem de bu dönemin hadis ilimlerinin gelişmesi açısından en mühim zaman aralığı olması sebebiyledir.

Konu araştırılırken Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un tahkîk ettiği ve 2001 yılında Beyrut'ta Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî yayınevi tarafından basılan *Târîhu Medîneti's-Selâm ve ahhâru muhaddisihâ ve zikru kuttânihe'l-'ulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridihâ* isimli nüsha esas alınmıştır. Zira Medine, Kâhire, Tunus, Cezâir, İstanbul, Paris, Londra ve İrlanda kütüphanelerinde bulunan yazma nüshaların karşılaştırılmasıyla yapılan ilk tahkîkli nüsha olması sebebiyle *Târîhu Bağdâd*'in dört farklı baskısından en muteberi kabul edilmektedir. Kendisinden önce ve sonra yapılan tahkikli neşirlerde muhakkikler bu nüshaların hepsine ulaşamamıştır. Beşşâr Avvâd bu çalışmada, söz konusu nüshaları karşılaştırmış, metindeki ibareleri sözlüklere, Hatîb'den alıntı yapan ve Hatîb'in alıntı yaptığı müelliflerin eserlerine müracaat ederek en doğru şekilde tespit etmeye çalışmış, anlaşılması zor olan garib kelimeleri açıklamış ve gerekli gördüğü kelimeleri harekelemiş, eserde geçen beş bin hadisin tahrîcini yapmış, sıhhat durumunu değerlendirmiş, son cilde birçok fihrist ekleyerek eserden istifâdeyi artırmayı hedeflemiştir. Tahkîk incelendiğinde yoğun ve titiz bir çalışmanın ürünü olduğu görülmektedir.

Çalışmanın ana kaynağı *Târîhu Bağdâd* olmakla birlikte gerekli görüldüğünde klasik ve modern döneme ait bazı kaynaklara da mürâcaat edilmiştir.

C. METOD

Çalışmanın konusu Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eseri çerçevesinde Bağdat'ın kuruluşundan hicrî üçüncü asrın sonuna kadar Bağdat'ta hadis öğrenim ve öğretimidir. İsminden de anlaşıldığı gibi çalışma kronolojik bir dönem araştırmasıdır. Fakat incelemeye konu olan eser kronolojik değil alfabetik bir eserdir. Bu sebeple ilk olarak *Târîhu Bağdâd* baştan sona taranarak tezin sonunda ek olarak verilen vefeyât listesi hazırlanmış ve böylece hicrî üçüncü asrın sonuna kadar yaşayan muhaddisler tespit edilmiştir.

Daha önce belli hadis merkezlerini esas alarak hadis ilminin bu merkezlerdeki gelişimini ele alan çalışmalar incelenerek genel bir çalışma taslağı oluşturulmuştur. Bununla birlikte *Târîhu Bağdâd* okumalarımızda elde ettiğimiz veriler çalışmaya yön vermiş ve bu şablonun büyük ölçüde değişmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla çalışmanın şablonunu *Târîhu Bağdâd*'dan elde edilen verilerin belirlediğini söylemek mümkündür.

Çalışmada, konulara giriş yaparken asıl kaynağın haricinde klasik-modern kitap, tez, makale ve ansiklopedi maddesinden yararlanılmıştır. Tezde atıf yapılan kaynaklar ilk geçtiği yerde dipnotta tam künyeleriyle birlikte verilmiştir.

Birinci bölümün “Hadis Öğrenim ve Öğretim Usûl ve Âdâbı” başlıklı kısmındaki rivâyetlerin tamamının, Hatîb el-Bağdâdî'nin hadis öğrenim ve öğretim usûl ve âdâbına dâir müstakil olarak te'lîf ettiği *el-Câmi' li ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'* adlı eserinde olup olmadığı tedkîk edilmiştir. Aynı lâfızlarla *el-Câmi'*de bulunan rivâyetlere dipnotta krş. (karşılaştırmız) kısaltmasıyla sadece sayfa numarası zikredilerek atıf yapılmış; farklı lâfızlarla yer alan yahut aynı manâyı ifâde eden başka muhaddislerden yapılan nakiller ise dipnotta tercüme edilerek verilmiş, kaynağı da zikredilmiştir.

D. KONUYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Şehir tarihleri, hadis ilminin gelişimini ortaya koymayı sağlayacak zengin bilgiler içermektedir. Fakat bu kaynaklardan yararlanılarak hadis ilimlerinin gelişimini ortaya koymak için yeterince çalışma yapılmadığı düşünülmektedir. Şehir tarihlerini hadis öğrenim ve öğretimi açısından inceleyen şu akademik çalışmalara ulaştık:

- Kahraman, Hüseyin, *Kûfede Hadis: İlk Üç Asır*, Emin Yay., Bursa 2006,
- Şevât, el-Huseyn b. Muhammed, *Medresetü'l-Hadîs fi'l-Kayrevân mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ muntasafî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*, ed-Dâru'l-'alemiyye li'l-kitâbi'l-İslâmî, Riyâd 1411 [1990], I-II,
- el-Kudât, Emîn, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Basra hatte'l-Karni's-sâlisi'l-hicrî*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1998,
- el-Kudât, Şeref Mahmûd Muhammed Selmân, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kûfe* (Basılmamış doktora tezi), Ezher Üniversitesi Usûlü'd-dîn Fakültesi Hadis Bölümü, 1980,
- Muhammed b. Azzûz, *Medresetü'l-hadîs fi Bilâdi's-Şâm hilâle'l-karni's-sâmini'l-hicrî*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2000,
- el-Ğavrî, Seyyid Abdü'l-Mâcid, “Medresetü'l-Hadîs fi Bilâdi's-Şâm fi'l-karneyni'l-evvel ve's-sâni'l-hicriyeyn”, *el-Hadîs*, 1435/2014, sayı: 7, s. 87-172,
- Muhammed Reşâd Halîfe, *Medresetü'l-Hadîs fi Mısır münzû sukûti Bağdâd ilâ nihâyeti'l-karni'l-'âşiri'l-hicrî*, Kahire 1983.

Bağdat'ta hadis ilminin gelişimini ve Bağdat hadis okulunu inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bunun yanında *Târîhu Bağdâd*'ı farklı amaçlarla inceleyen bazı çalışmalar mevcuttur. Münîruddin Ahmed, *Târîhu Bağdâd*'ı merkeze alarak eğitim tarihine dair 1968 yılında Hamburg Üniversitesinde, *Muslim Education and the Scholar's social status up to the 5th century Muslim era (11th century*

Chistian era) in the light of Ta'rih Baghdad başlıklı bir doktora tezi hazırlamıştır. Bu tezin ilk üç bölümü Sâmi es-Sakkâr tarafından *Târîhu 't-ta'lim 'inde'l-Müslimîn* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir (Riyad 1981). Fakat bu tez, hadis öğrenim ve öğretimine yeteri kadar yer vermemekte, hadis eğitiminin teknik boyutlarını göz ardı etmekte ve sadece hicrî beşinci asrı ele almaktadır.

Max Weisweiler, *Târîhu Bağdâd*'ı imlâ yoluyla okutan hocalar ve bu hocaların müstemlîlerini incelediği “Das Amt Des Mustamli In Der Arabischen Wissenschaft” adlı bir makale yazmış ve *Oriens*'te (IV [1951], s. 27-57) yayınlamıştır.⁵

Melîha Rahmetullah, *Târîhu Bağdâd*'daki veriler ışığında IX. ve X. yüzyıllarda Bağdat'ta kadının toplumsal konumunu ortaya koymak amacıyla *the Women of Baghdad in the Ninth and Tenth Centuries as reveled in the History of Baghdad of al-Khatib* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamış ve bu tez 1963 yılında Bağdat'ta basılmıştır.⁶

Hatîb'in, eserin girişine yazdığı mukaddime Bağdat'ın hicrî II-V asırlar arasındaki coğrafi ve topoğrafik yapısı açısından da alanının tek kaynağı olması sebebiyle Bağdat'ın topoğrafyasını konu edinen, Georges Salmon'un *Historie de Baghdad* (Paris 1904) isimdeki eseri ve Guy Le Strange'nin *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (Oxford 1900) isimli eserinin kaynakları da Hatîb'in *Târîh*'idir.⁷

---

⁵ Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İSAM Yay., İstanbul 2012, s. 453.

⁶ Eren, a.g.e. s. 453.

⁷ Ahmed, a.g.e. s. 17.

II. HATÎB EL-BAĞDÂDÎ

A. HAYATI

İsmi, Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî'dir.⁸ 23 Cemâziyelâhir 392 (m. 9 Mayıs 1002) tarihinde Guzeyye kasabasında dünyaya geldi.⁹ Hatîb lakabının Derzicân'da imam-hatiplik yapan babası Ebu'l-Hasen Ali (ö. 412/1021-1022)'den dolayı verildiği söylene de kendisinin de bu köyde aynı vazifeyi devam ettirmesi sebebiyle böyle anıldığı daha doğru görülmektedir.¹⁰

İlk eğitimini babasından almıştır.¹¹ Sonra babası onu, kendisine okuma yazma öğretmesi, Kur'ân okutması, kıraat ilmini ve edeb erkân öğrenmesi için Hilâl b. Abdillâh et-Tîbî (ö. 422/1031)'ye teslim etmiştir.¹² Hadise ilgi duyan babası onu küçük yaşta hadis dinlemeye teşvik etmiştir. Hatîb, 403/1012-1013 senesinde on bir yaşında iken Câmî'u'l-Mansûr'da hadis tahdîs eden Muhammed b. Ahmed b. Rızkûye (ö. 412/1021)'den hadis dinlemeye başlamıştır.¹³ İki yıl ara verdikten sonra hicrî 406/1015 senesinde bu hocadan tekrar hadis dinlemeye devâm etmiştir.¹⁴ Bu dönemde fıkıh ilmini de öğrenmeye başlamıştır.¹⁵

Hatîb'in babası Ebu'l-Hasen Ali b. Sâbit, Hanbelî mezhebine mensuptu ve oğlunu da Hanbelî mezhebine göre yetiştirmiştir. Fakat daha sonra Hatîb, Şâfi'î mezhebini benimsemiştir.¹⁶

⁸ es-Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, Haydarâbâd 1962, V, 166.

⁹ es-Sübkî, Tâcüddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* (thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî/Abdulfettah Muhammed el-Hulv), [yy], 1413 [1992], IV, 29. Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 452.

¹⁰ Kandemir, a.g.md. 452.

¹¹ el-Uş, Yûsuf, *Hatîbu'l-Bağdâdî müerrihu Bağdâd ve muhaddisuhâ*, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Dimeşk 1364, s. 17.

¹² et-Tahhân, Mahmûd, *el-Hâfizu'l-Hatîbu'l-Bağdâdî ve eseruhû fî 'ulûmi'l-hadis*, Beyrut 1981, s. 29; el-Uş, a.g.e. s. 17.

¹³ el-Uş, a.g.e. s. 17-18.

¹⁴ Ahmed, Münîruddin, *Târîhu't-talîm 'inde'l-Müslimîn* (çev. Sâmî es-Sakkâr), Riyâd 1981, s. 27; es-Sübkî, a.g.e. IV, 29.

¹⁵ et-Tahhân, a.g.e. s. 29.

¹⁶ Ahmed, a.g.e. s. 31.

Hatîb el-Bağdâdî, hadis öğrenimi için uzun rihleler gerçekleştirmiştir. Yirmi yaşında iken (412/1021-1022) Basra'ya, yirmi üç yaşında iken (412/1024) Nişabur'a ilim için seyahat etmiştir. Nişabur'a gidiş öyküsünü kendisi şöyle anlatmaktadır, "Mısır'da bulunan İbnü'n-Nehhâs'a mı gideyim yoksa Nişabur'da bulunan Esam'ın öğrencilerine mi gideyim diye Berkânî ile istişâre ettim. Berkânî bana, 'Eğer Mısır'a rihle yaparsan tek bir kişi için gitmiş olacaksın. Onu gittiğinde orada bulamazsan rihlen boşa gider. Fakat Nişabur'a gidersen orada birçok kişi bulunmaktadır. Birini kaçırsan diğerlerinden istifade edersin.' dedi. Ben de bu sebeple Nişabur'a gittim."¹⁷

Nişabur'un ardından da Isfahan'a gitmiştir. 445/1053 yılında Hac niyetiyle yola çıkmış ve ardından Dimeşk'e varmıştır. Bir müddet harem-i şerifte kalmış, burada eser te'lifi, hadis rivâyeti ve eserlerini okutmakla meşgul olmuştur. Bu süreç içerisinde Sahîh-i Buhârî'nin râvîsi Kerîme el-Merveziyye (ö. 463/1071)'ye Sahîh'i beş günde okumuştur.¹⁸

Uzun hadis yolculuklarından sonra Hatîb Bağdat'a gelmiştir. Halife el-Kâim bi Emrillah (ö. 467/1075)'in veziri İbnü'l-Müslime (ö. 450/1059) ile yakın ilişkileri olmasına rağmen halife tarafından kendisine Câmî'u'l-Mansûr'da hadîs rivâyeti için uzun bir süre izin verilmemiştir.¹⁹ Râvîleri arasında halifenin de bulunduğu bir cüzü alarak saraya gitmiş ve Halifeye bu cüzü okuyarak kendisinden rivâyet izni almak istediğini söylemiştir. Halife de bunun üzerine ona izin vermiştir. Böylece halife ile temas kuran Hatîb'e Câmî'u'l-Mansûr'da hadis tahdîsi yolu da açılmıştır.²⁰ Bu câmide tahdîse ve imlâya başlayan Hatîb, *Târîhu Bağdâd* başta olmak üzere birçok eserini bu dönemde telif etmiştir.²¹

el-Besâsîrî (ö. 451/1060), Bağdat'ı işgal ettiği zaman Hatîb için sıkıntılı zamanlar başladı. el-Besâsîrî, Hatîb'in hâmîsi olan Vezîr İbnü'l-Müslime'yi öldürdü. Bu olayların ardından Hatîb, 451/1059 senesinde Dimeşk'e gitmek zorunda kaldı. Hatîb'in, Dimeşk'e asıl gidiş sebebinin, Hanbelî mezhebinden müfrit kişiler

---

¹⁷ es-Sübkî, *a.g.e.* IV, 29.

¹⁸ es-Sübkî, *a.g.e.* IV, 29-30.

¹⁹ Ahmed, *a.g.e.* s. 32.

²⁰ Kandemir, *a.g.md.* s. 453.

²¹ Ahmed, *a.g.e.* s. 33.

tarafından taciz edilmesi ve hâmişî olan İbnü'l-Müslime'nin yokluğunda bu tacizlerin katlanılmaz boyutlara ulaşması olduğu da söylenmiştir.²²

Hatîb, Dimeşk'te hüsnü kabûlle karşılanmış ve Şam Ümevî Câmisi'nde hadis öğretimi için meclis kurmasına müsaade edilmiştir. Sekiz yıl burada hadis öğretimi yapan Hatîb el-Bağdâdî, Fâtımîlerin Dimeşk'i işgal etmesinin ardından yine sıkıntılara ve baskılara maruz kalmıştır. Şîî olan Fâtımîler, onun, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in *Fedâilu's-Sahâbe*'si ile İbn Rızkûye'nin *Fadâilu'l-Abbâs*'ını okutmasına karşı çıkmışlardır. Daha da ileri gidip Hatîb'i tutuklama emri vermişler; fakat onu seven emniyet âmiri bu emri yerine getirmemiştir. Hatîb'e, İbn Ebi'l-Cin el-Alevî (ö. 468/1075)'ye sığınmasını tavsiye etmiştir. İbn Ebi'l-Cin el-Alevî, Dimeşk'te çok büyük nüfûza ve saygınlığa sahip bir zât idi. Bu zât Hatîb'i himâye etmiş ve tutuklanmaktan kurtarmıştır. Fâtımî emîrini, ona, Hatîb'in Irak bölgesinde çok büyük nüfûza sâhip olduğunu, eğer Hatîb'i öldürürse Bağdat'taki Şîîlerin büyük sıkıntıya düşeceğini söyleyerek korkutmuştur. el-Alevî'nin bu tavsiyesine uyan emîr, Hatîb'i öldürmekten vazgeçmiş; fakat onun Dimeşk'i terk etmesini emretmiştir. O da sekiz yıl kaldığı ve hadis öğretimi yaptığı Dimeşk'i 459/1067 yılında terk etmek zorunda kalmıştır.²³

Dimeşk'ten çıkan Hatîb, Şam bölgesinin önemli kentlerinden birisi olan Sûr'a gitmiştir. Burada da üç sene kalmıştır. Ardından 462/1069-1070 yılında Bağdat'a geri dönmüştür. Yetmiş yaşına gelen Hatîb, Bağdat'ta eskisi gibi Câmî'u'l-Mansûr'da hadis meclisi kurmuş ve ilerlemiş yaşına rağmen hadis öğretimine devam etmiştir. Burada özellikle *Târîhu Bağdâd*'ını imlâ etmeye devâm etmiştir. Fakat bir yıl sonra şiddetli bir hastalığa tutulmuştur. Öleceğini tahmin ettiği için de tüm mal varlığını hadis talebelerine ve muhtaçlara dağıtmıştır. Kitaplarını da tüm Müslümanlara vakfetmiştir. Kitapların sorumluluğunu öğrencisi Ebu'l-Fadl b. Hayrûn (ö. 488/1095)'a tevdi etmiş, o da kitaplarını, bir kütüphane görevlisi gibi

---

²² Ahmed, *a.g.e.* s. 34.

²³ Hatîb, *Târîhu Medîneti's-Selâm ve ahhâru muhaddisihâ ve zikru kuttânihe'l-'ulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridihâ* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, (Muhakkikin Girişi), I, 34-35; Kandemir, *a.g.md.* s. 454; Ahmed, *a.g.e.* s. 34.

isteyene ödünç vermiş ve takibini yapmıştır. Ondan sonra oğlu el-Fadl bu görevi devam ettirmiştir. Fakat ne yazık ki kitaplar bir yangında yanıp ziyân olmuştur.²⁴

Hatîb el-Bağdâdî 7 Zilhicce 463 (5 Eylül 1071) tarihinde vefât etmiştir.²⁵ Meşhûr sûfî Bişr el-Hâfî'nin kabri yanına defnedilmiştir.²⁶

B. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Hatîb el-Bağdâdî hicrî 5. Asrın yetiştirdiği önde gelen hadis otoritelerinden biridir.²⁷ Hadis ilminin neredeyse her meselesine dair müstakil eser telif etmiş velûd bir âlimdir.²⁸ Bu bölümde onun ilmî kişiliğinin oluşmasında doğrudan katkısı olan hocalarını, ilmî kişiliğine dolyalı etkisi olan töğrencilerini ve ilmî kişiliğinin tezâhürü olan eserlerini inceleyeceğiz.

1. HOCALARI VE ÖĞRENCİLERİ

a. Hocaları

Hadis ilminde kendisinden bir tane hadis alınan kişilere de şeyh denilmektedir. Binâenaleyh, bir muhaddisin hocalarını sayıp dökmek bir tezin hacmini aşacaktır. Ayrıca tezimizin ana gâyesi de bu olmadığı için biz sadece Hatîb el-Bağdâdî'nin ilk veya hayatında iz bırakan hocalarından bazılarını zikretmekle iktifâ edeceğiz.

aa. Muhammed b. Ahmed b. Rızkûye (ö. 412/1021)

Hatîb'in ilk hadis dinlediği şeyhidir. O dönemde, Câmî'u'l-Mansûr'da hadis meclisi bulunmaktadır. Onun hakkında, "Sikâ, sadûk, semâ ve kitâbeti çok, iyi

---

²⁴ Ahmed, *a.g.e.* s. 35.

²⁵ es-Sübkî, *a.g.e.* IV, 37; Hatîb, *a.g.e.* (Muhakkikin Girişi), I, 38; Kandemir, *a.g.md.* s. 454.

²⁶ es-Sübkî, *a.g.e.* IV, 37.

²⁷ Hatîb, *a.g.e.* (Muhakkikin Girişi), I, 41.

²⁸ İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Nüzhetü'n-nazar fî tavidhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (thk. Abdullah b. Dayfillah er-Rahîlî), [yy] 2001, s. 32.

itikâda ve güzel mezhebe sahip, devamlı Kur'ân okuyan ve bidatçılara karşı sert bir zât idi. Şehrin câmisinde [Câmi'ü'l-Mansûr] üç yüz seksen senesinden ölmeden bir müddet öncesine kadar hadis imlâ ederdi. O, 403 yılında ilk semâ ettiğim ve kendisinden ilk hadis yazdığım şeyhtir. Ondan sadece bir mecliste imlâ yoluyla hadis yazdım. 6 [406] senesinin başına kadar ondan ayrıldım. Sonra döndüm. Onu âmâ olmuş halde gördüm. Ömrünün sonuna kadar ona mülâzemet ettim.”²⁹ demektedir.

ab. Ebubekir Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (ö. 425/1034)

Hatîb'in en çok rivâyet ettiği ve en çok etkilendiği şeyhlerinden biridir.³⁰ Onun hakkında, “Bağdat'a döndü ve oraya yerleşti. Ondan hadis yazdık. Sika, takvâ sâhibi, mutkın, ince kavrayışlı bir zât idi. Şeyhlerimiz arasında ondan daha sebt (sağlam) kimse görmedik. Kur'ân hâfızı, fıkıh bilgini idi. Arapça ilminden de nasîbi vardı. Çok hadisi vardı. Hadisleri iyi anlardı. Onunla çok müzâkere yapardım. Benden hadis yazardı...”³¹ demektedir.

ac. Hilâl b. Abdillâh et-Tîbî (ö. 422/1030)

Hatîb, onun terceme başlığını “Müeddibim Hilâl b. Abdillâh b. Muhammed Ebû Abdillâh et-Tîbî” şeklinde yazmıştır. Hatîb'in ilk hocasıdır. Ondan hem hadis yazmış hem de kıraat öğrenmiştir.³²

ad. Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 406/1015)

Hatîb'in fıkıh ilmini ilk öğrendiği şeyhidir.³³ Şâfiî mezhebine bağlı bir fakîh olan el-İsferâyînî'nin, babası Hanbelî olan ve kendisi de bir Hanbelî olarak yetişen Hatîb'in, Şâfiî mezhebine meyiletmesinde etkisi olan hocalardan birisi olduğu tahmin edilmektedir.

²⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 26.

³⁰ el-Ömerî, *a.g.e.* s. 31.

³¹ Hatîb, *a.g.e.* II, 212.

³² Hatîb, *a.g.e.* XVI, 117.

³³ el-'Uş, *a.g.e.* s. 18.

ae. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Mehâmilî (ö. 415/1024)

Hatîb bu şeyhten sema etmeyi çok istemiş, fakat sadece tek bir hadis dinleyebilmiştir. Bu özlemine, “Ondan defalarca bana mesmûâtından bir şeyler tahdîs etmesini istedim. Bana söz verdi. Fakat ölene kadar bu işi erteledi. Ondan sadece, Muhammed b. Cerîr et-Taberî’den nakledilen bir haber işittim.”³⁴ sözleriyle dile getirmiştir.

af. İbnü’s-Saydelânî (ö. 417/1026)

Hatîb’in, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî Mescidi’nde hadîs dinlediği şeyhidir.³⁵

ag. Ebu’t-Tayyib Tâhir b. Abdillâh et-Taberî (ö. 450/1058)

Hatîb’in uzun yıllar fıkıh öğrendiği bir şeyhidir. Târîh’te onun hakkında, “Ona yıllarca gidip geldim ve ondan fıkıh öğrendim.”³⁶ demektedir.

ah. Ahmed b. Ali b. el-Bâdâ (ö. 420/1029)

Hatîb, ondan “Ondan hadîs yazdık. Sika, faziletli, Kurân’la çok ilgilenen, edeb ehli bir zât idi. Fıkıhta Mâlik’in mezhebine mensuptu.”³⁷ diyerek bahsetmektedir.

ai. Abdülkâhir b. Muhammed el-Mavsîlî (ö. 407/1016)

Hatîb onun uzunca ismini verdikten sonra fazla bir açıklama yapmamakta; sadece “Ondan hadis yazdık. Sika bir zât idi.”³⁸ demekle yetinmektedir.

---

³⁴ Hatîb, *a.g.e.* II, 119.

³⁵ Ahmed, *a.g.e.* s. 28.

³⁶ Hatîb, *a.g.e.* X, 492.

³⁷ Hatîb, *a.g.e.* V, 526.

aj. Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ali es-Saymirî (ö. 447/1055)

Hatîb'in fıkıh öğrendiği hocalarından birisidir. Onun hakkında, "Ondan hadis yazdım. O, sadûk, çok zeki, geçim ehli, ilim ehlinin kadrini bilen bir zât idi."³⁹ demektedir.

b. Öğrencileri

Daha önce de değinildiği gibi hadis ilminde hocalık ve öğrencilik diğer ilimlerdekinden farklı olup tek bir hadis alınan kişilere de şeyh denilmektedir. Bu açıdan bakıldığında bir üst başlıkta isimlerini zikrettiğimiz Hatîb'in hocalarından bazıları ondan hadîs de semâ etmişlerdir. Mesela Hatîb, bir haber naklettikten sonra "Bu haberi benden Ebubekir el-Berkânî, Kâdî Ebu'l-A'lâ el-Vâstî, Ahmed b. Muhammed el-'Atîkî ve başka şeyhler yazmıştır."⁴⁰ diyerek büyük hocalarının kendisinden hadis aldığını ifade etmektedir. Hadis ilmine göre bunlar aynı zamanda Hatîb'in öğrencileri sayılmaktadır.

Hatîb, diğer muhaddisler gibi yüzlerce kişiye hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden elli büyük muhaddisin hadis aldığı nakledilmektedir.⁴¹ Tüm bu öğrencilerin tespiti tezimizin asıl hedeflerinden olmadığı için sadece kendisine uzun süre mülâzemet etmiş öğrencilerinden bazılarını burada zikredeceğiz.

aa. Ebû Muhammed Abdullah b. el-Hasan et-Tenîsî (ö. 462/1069)

ab. Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî (ö. 466/1073)

ac. Ebû Mansûr Nâsır b. Muhammed b. Ali b. Ömer el-Bağdâdî (ö. 468/1075)⁴²

---

³⁸ Hatîb, *a.g.e.* XII, 455.

³⁹ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 634.

⁴⁰ Hatîb, *a.g.e.* XII, 45.

⁴¹ el-'Uş, *a.g.e.* s. 203.

⁴² Hatîb bu öğrencisine çok değer verir ve meclisinde onu diğerlerinden üstün tutardı. Meclisinde ona kıraat ettirirdi. Hatîb, vefat ettiği yıl *Târîhu Bağdâd'*ı okuturken kıraati bu öğrencisi yapmıştır. (Hatîb, *a.g.e.* (Muhakkikin Girişi), I, 54)

- ad. Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ (ö. 469/1076)
- ae. Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Abdilaziz el-Ensârî (ö. 474/1081)
- af. İbn Mâkûlâ Ebû Nasr Ali b. Hibetillah b. Ali (ö.475/1082'den sonra)
- ag. Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali el-'Alevî el-Huseynî el-Bağdâdî (ö. 480/1087)
- ah. Ebu'l-Fadl Tâhir b. el-Berekât b. İbrahim el-Kureşî ed-Dımeşkî (ö. 482/1089)
- ai. Ebu'l-Feth Nasr b. el-Hasan b. el-Kâsım et-Türkî eş-Şâşî (ö. 486/1093)
- aj. İbnü'l-Bâkılânî Ebu'l-Fadl Ahmed b. el-Hasan b. Ahmed b. Hayrûn el-Bağdâdî (ö. 488/1095)
- ak. Ebû Nasr Hibetullah b. Ali b. el-Müclî (ö. 488/1095)
- al. Ebû Abdillah Muhammed b. Ebi Nasr Fütûh b. Abdillah el-Ezdî el-Humeydî el-Endelüsî (ö. 488/1095)
- am. Ebû Mansûr Abdülmuhsin b. Muhammed b. Alî eş-Şeyhî en-Nasrî (ö. 489/1096)
- an. Ebubekir Muhammed b. Ahmed b. Abdilbâkî ed-Dakkâk el-Bağdâdî (ö. 489/1096)
- ao. Ebu'l-Feth Nasr b. İbrahim b. Dâvûd en-Nâbulusî el-Makdisî eş-Şâfî'î (ö. 490/1097)⁴³

2. ESERLERİ

Hatîb el-Bağdâdî'nin yüz civârında eser telif ettiği bildirilmektedir.⁴⁴ İbn Hacer el-Askalânî de Hatîb'in eser telif etmediği çok nâdir hadis dalı olduğunu ifâde ederek onun son derece velûd bir ilim adamı olduğunu söylemektedir.⁴⁵ Tezin ana konusu olmadığı için burada Hatîb'in bazı kitapları zikredilmekle yetinilecektir.

a. Târîhu Bağdâd

⁴³ Hatîb, *a.g.e* (Muhakkikin Girişi), I, 54-57

⁴⁴ Kandemir, *a.g.md.* s. 456.

⁴⁵ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 32.

- b. el-Buhalâ⁴⁶
- c. Nasîhatu ehli'l-Hadîs⁴⁷
- d. el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâyeye⁴⁸
- e. el-Fevâidü'l-müntehabe⁴⁹
- f. el-Câmi' li ahlâkî'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'⁵⁰
- g. Takyîdü'l-'ilm⁵¹
- h. Şerefu ashâbi'l-Hadîs⁵²
- i. el-Fasl li'l-vasl el-müdürec fî'n-nakl⁵³
- j. et-Tatfil ve hikâyetü't-tufeyliyyîn ve ahbâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eş'âruhum⁵⁴
- k. et-Tafsîl li mübhemi'l-merâsîl⁵⁵
- l. el-Esmâ ve'l-elkâb⁵⁶
- m. el-Emâlî⁵⁷
- n. Telhîsu'l-müteşâbih fî'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhu 'an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm⁵⁸
- o. er-Rihle fî talebi'l-hadîs⁵⁹
- p. el-Esmâu'l-mübheme fî'l-enbâi'l-muhkeme⁶⁰
- q. el-Fakîh ve'l-mütefakkîh⁶¹
- r. Muvaddihu evhâmi'l-cem'î ve't-tefrîk⁶²
- s. el-Mü'tenif fî tekmlleti'l-muhtelif ve'l-mü'telif⁶³

⁴⁶ Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm, Dâru'l-İlm li'l-melâyîn*, [yy] 2002, I, 172; Kandemir, a.g.md. s. 459;

el-'Uş, a.g.e. s. 128.

⁴⁷ Kandemir, a.g.md. s. 456; el-'Uş, a.g.e. s. 126.

⁴⁸ Ziriklî, a.g.e. I, 172; el-'Uş, a.g.e. s. 224; Kandemir, a.g.md. s. 456.

⁴⁹ Ziriklî, a.g.e. I, 172.

⁵⁰ Ziriklî, a.g.e. I, 172.

⁵¹ Kandemir, a.g.md. s. 456; Ziriklî, a.g.e. I, 172; el-'Uş, a.g.e. s. 125.

⁵² el-'Uş, a.g.e. s. 125; Ziriklî, a.g.e. I, 172; Kandemir, a.g.md. s. 456.

⁵³ Kandemir, a.g.md. s. 456; el-'Uş, a.g.e. s. 123.

⁵⁴ Ziriklî, a.g.e. I, 172; el-'Uş, a.g.e. s. 129; Kandemir, a.g.md. s. 458.

⁵⁵ Kandemir, a.g.md. s. 457.

⁵⁶ Ziriklî, a.g.e. I, 172.

⁵⁷ Ziriklî, a.g.e. I, 172.

⁵⁸ el-'Uş, a.g.e. s. 130; Ziriklî, a.g.e. I, 172; Kandemir, a.g.md. s. 457.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat 1941, II, 1419; Kandemir, a.g.md. s. 456; Ziriklî, a.g.e. I, 172.

⁶⁰ el-'Uş, a.g.e. s. 129; Kandemir, a.g.md. s. 457; Ziriklî, a.g.e. I, 172.

⁶¹ Ziriklî, a.g.e. I, 172; Kâtib Çelebi, a.g.e. II, 1447; el-'Uş, a.g.e. s. 126; Kandemir, a.g.md. s. 458.

⁶² Kandemir, a.g.md. s. 457; el-'Uş, a.g.e. s. 133; Ziriklî, a.g.e. I, 172.

- t. el-Müttefik ve'l-müfterik⁶⁴
- u. el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl⁶⁵
- v. el-Müttefik ve'l-müfterik mine'l-esmâ⁶⁶
- w. Rivâyetü'l-âbâ 'ani'l-ebnâ⁶⁷
- x. Men vâfekat künyetuhû isme ebîh⁶⁸
- y. Ğunyetü'l-mültemis fî îzâhi'l-mültebis⁶⁹
- z. el-Fevâidü'l-müntehabe es-sihâh ve'l-ğarâib⁷⁰
- aa. İktidâu'l-İlmi el-'amel⁷¹
- bb. Hadîsü's-sitte mine't-tâbi'în ve zikru turukih ve'htilâfu vucûhih⁷²
- cc. es-Sâbık ve'l-lâhık fî tebâ'udi mâ beyne'r-râviyeyni an şeyhin vâhid⁷³
- dd. Emâlî fî Mescidi Dımeşk⁷⁴
- ee. Emâlî'l-Cevherî⁷⁵
- ff. Râfi'u'l-irtiyâb⁷⁶
- gg. Meclis min imlâi Ebî Cafer Muhammed b. Ahmed b. Müslime⁷⁷
- hh. 'Avâlî Ehâdisu Mâlik b. Enes⁷⁸
- ii. el-Mükmel fî beyâni'l-mühmel⁷⁹
- jj. er-Ruvât 'an Mâlik b. Enes ve zikru hadîsin li külli vâhidin minhum⁸⁰
- kk. er-Rubâ'ıyyât⁸¹

⁶³ el-'Uş, *a.g.e.* s. 132; Kandemir, *a.g.md.* s. 457.

⁶⁴ Ziriklî, *a.g.e.* I, 172.

⁶⁵ el-'Uş, *a.g.e.* s. 124; Kandemir, *a.g.md.* s. 456.

⁶⁶ Kandemir, *a.g.md.* s. 457.

⁶⁷ el-'Uş, *a.g.e.* s. 131.

⁶⁸ Kandemir, *a.g.md.* s. 457; el-'Uş, *a.g.e.* s. 132.

⁶⁹ el-'Uş, *a.g.e.* s. 131; Kandemir, *a.g.md.* s. 458.

⁷⁰ Kandemir, *a.g.md.* s. 458; el-'Uş, *a.g.e.* s. 123.

⁷¹ Ziriklî, *a.g.e.* I, 172; Kâtib Çelebi, *a.g.e.* I, 81; el-'Uş, *a.g.e.* s. 124; Kandemir, *a.g.md.* s. 456.

⁷² Kandemir, *a.g.md.* s. 458.

⁷³ Ziriklî, *a.g.e.* I, 172; Kandemir, *a.g.md.* s. 457; Kâtib Çelebi, *a.g.e.* II, 1423; el-'Uş, *a.g.e.* s. 131.

⁷⁴ Kandemir, *a.g.md.* s. 458.

⁷⁵ el-'Uş, *a.g.e.* s. 122; Kandemir, *a.g.md.* s. 458.

⁷⁶ Kâtib Çelebi, *a.g.e.* I, 830; el-'Uş, *a.g.e.* s. 130.

⁷⁷ Kandemir, *a.g.md.* s. 458; el-'Uş, *a.g.e.* s. 123.

⁷⁸ el-'Uş, *a.g.e.* s. 122; Kandemir, *a.g.md.* s. 458.

⁷⁹ Kâtib Çelebi, *a.g.e.* II, 1812; el-'Uş, *a.g.e.* s. 124.

⁸⁰ Kandemir, *a.g.md.* s. 458.

⁸¹ el-'Uş, *a.g.e.* s. 123.

- ll. Müntehab min hadîsi Ebîbekr eş-Şîrâzî⁸²
mm. Müntehab mine'z-zühd ve'r-rakâik⁸³
nn. Hadîsu Cafer b. Hayyân⁸⁴
oo. Mes'eletü'l-ihticâc bi'ş-Şâfi'î fîmâ üsnide ileyh ve'r-reddu 'ale't-
ta'inîne bi 'ızâmi cehlihîm 'aleyh⁸⁵
pp. el-Cehr bi'l-besmele⁸⁶
qq. Beyânu hukmi'l-mezîd fî muttasılı'l-esânîd⁸⁷
rr. Mes'eletü'l-keâm fî's-sıfât⁸⁸
ss. Risâle fî 'ilmi'n-nücûm⁸⁹

Hatîb el-Bağdâdî'nin hayatı ve eserlerini ele aldıktan sonra tezin temel kaynağı olan *Târîhu Bağdâd* hakkında öz bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

III. TÂRÎHU BAĞDÂD

Bu bölümde *Târîhu Bağdâd*, muhtevâsı, tertîbi ve önemi incelenerek tanıtılacaktır. Ardından *Târîhu Bağdâd* merkezli telif edilen eserler zikredilerek *Târîhu Bağdâd*'ın etrafında bir literatür oluştuğu ortaya konacaktır. Son olarak da *Târîhu Bağdâd* sonrasında telif edilen eserlerin, ondan yoğun olarak iktibâs yaptığı belirtilerek, bu eserin sonraki şehir tarihleri ve tabakât eserlerine etkisi ele alınacaktır.

A. ESERİN MUHTEVÂSİ, TERTÎBİ VE ÖNEMİ

Yazma nüshalarda eserin isminin *Târîhu Medîneti's-Selâm ve Ahbâru Muhaddisîhâ ve zikru kuttânihe'l-'ulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridîhâ* olarak tespit edilmiştir.⁹⁰ *Târîhu Bağdâd*, Hatîb el-Bağdâdî'nin en hacimli ve en meşhûr eseridir.⁹¹

⁸² Kandemir, a.g.md. s. 458.

⁸³ Kandemir, a.g.md. s. 458; el-'Uş, a.g.e. s. 128.

⁸⁴ el-'Uş, a.g.e. s. 122; Kandemir, a.g.md. s. 458.

⁸⁵ Kandemir, a.g.md. s. 458; el-'Uş, a.g.e. s. 128.

⁸⁶ el-'Uş, a.g.e. s. 127; Kandemir, a.g.md. s. 458.

⁸⁷ el-'Uş, a.g.e. s. 123.

⁸⁸ Kandemir, a.g.md. s. 458.

⁸⁹ el-'Uş, a.g.e. s. 126; Kandemir, a.g.md. s. 459.

Esas aldığımız tahkikli nüshada 7783 hâl tercemesi bulunmaktadır. Ekrem Ziyâ el-Ömerî ise daha önce kaybolmuş ve matbû nüshaya eklenememiş olanlar haricinde 7831 terceme bulunduğunu söylemektedir.⁹² Hâl tercemeleri verilen zâtlardan 5000'i muhaddistir.⁹³ Hatîb, hâl tercemelerine yazdığı girişte eserinin muhtevâsını, “Bu, orada [Bağdat] doğan yahut başka yerde doğup oraya yerleşen Medînetü’s-Selâm halkından ve bunların başka memleketlere gidip orada vefat edenlerinden, oraya yakın memleketlerin halkından, [Bağdat] halkından olmayıp da oraya gelen kişilerden; künyelerini, neseblerini, hayat hikâyelerini, ömür sürelerini, vefât tarihlerini, hallerini, kendileri hakkında selef ulemamızın övgü-yergi, cerh-ta’dîl bakımından sözlerini bildiğim, halîfelerin, eşrâfın, uluların, kadıların, fukahânın, muhaddislerin, kurrânın, zâhidlerin, sâlihlerin, edîblerin, şâirlerin isimlerini zikrettiğim eserimdir.”⁹⁴ sözleriyle açıklamaktadır. Bu sözüyle Hatîb hem kimlerin hâl tercemelerini verdiğini, hem de hâl tercemelerinin içeriğini ortaya koymaktadır. Fakat tüm hâl tercemelerinde bu bilgilerin hepsinin bulunmadığını, müellifin her tercemede sadece ulaşabildiği bilgilere yer verdiğini belirtmeliyiz. Bazı tercemelerde sadece tercemesi verilen zâtın bir hocası ve bir öğrencisinin⁹⁵, bazılarında ise şahsın rivâyet ettiği bir hadisin verilmekle iktifâ edildiği görülmektedir.⁹⁶

Hatîb, eserine Bağdat hakkında bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddime önce ulemânın Bağdat topraklarının satımını câiz veya kerih gördüklerine dair görüşlerine, sevâd arazilerinin durumuna ve Hz Ömer (ö. 23/644)’in bu arazilerdeki tasarrufuna değinir. Sonra Bağdat ve Bağdatlılar aleyhinde nakledilen hadisleri inceler ve bunların uydurma olduklarını ortaya koyar. Ardından Bağdat’ın üstünlüklerini ve halkının güzel ahlakını anlatır. Sonra da Bağdat kelimesinin anlamı ve Bağdat’ın müessisi Abbâsî Halîfesi Ebû Cafer el-Mansûr (ö. 158/775) hakkında konuşur. Sonra Bağdat’ın yapısını, kuruluşuna dair haberleri, şehrin sınırlarını, imarına katkıda bulunanları, sokakları, çarşıları, köprüleri, doğu ve batı yakasını,

---

⁹⁰ Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 73.

⁹¹ el-Ömerî, Ekrem Ziyâ, *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fi Târîhi Bağdâd*, 2. Baskı, Dâru Taybe, Riyâd 1985, s. 87; Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 103.

⁹² el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 87; ayrıca bkz. Kandemir, *a.g.md.* s. 458.

⁹³ Eren, *a.g.e.* s. 446.

⁹⁴ Hatîb, *a.g.e.* II, 5.

⁹⁵ Hatîb, *a.g.e.* V, 21; V, 24.

⁹⁶ Hatîb, *a.g.e.* V, 49.

mescidleri, hamamları ve kabristanlarını inceler. En sonunda da Medâin şehrini ve buraya gelen sahâbeyi anlatır.⁹⁷

Eserin mukaddimeden sonraki kısmı ise tamamen hâl tercemelerinden oluşmaktadır.⁹⁸ Eserin ana gövdesini bu kısım oluşturmaktadır.

Eser, hâl tercemelerinin alfabetik sıralanması ile oluşturulmuştur. Hatîb tercemesini verdiği zâtları isimlerine, eğer isimleri aynı ise babalarının isimlerine, hem kendi hem de babalarının isimleri aynı ise dedelerinin isimlerine göre alfabetik olarak sıralamıştır.⁹⁹ Hatîb, eserin bu tertîbini sadece bir yerde ihlâl etmiştir. Rasûlullah'ın ismini alan zâtları önceleyerek Muhammed ismiyle eserine başlamak sûretiyle bu sistematîğe aykırı davranmıştır.¹⁰⁰

Alfabetik tertiple sıraladığı isimleri kendi aralarında da vefat sıralarına göre tanzim etmiş ve en önce vefât edenden başlayarak sıralamıştır. Sonra vefât eden kişinin daha yaşlı veya daha âlî isnâda sahip olmasını gözetmemiştir. Vefât tarihlerini bilmediği kimseleri ise akranlarının tercemeleri arasına derc etmiştir.¹⁰¹

Eser, şehir tarihi ve ricâl ilmi açısından son derece mühimdir. Bunun sebeplerinden birisi, Bağdat tarihinin en hacimli eseri olması ve İbn Ebî Tayfûr (ö. 280/893)'un eseriyle birlikte iki kaynağından birisi konumunda bulunmasıdır. Hatîb'den önce de Bağdat tarihini ele alan eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bazıları, Yezdecrid b. Mihmandâr ve Ahmed b. et-Tayyib es-Serahsî (ö. 286/899)'nin eserleri gibi sadece Bağdat'ın faziletlerini konu edinmiş; bazıları, Ahmed b. Ebî Tayfûr ve Hilâl b. el-Muhsin es-Sâbi (448/1056)'in eserleri gibi siyasi tarihini ele almış; bazıları da Ebu'l-Hüseyin b. el-Münâdî (ö. 336/947) ve Ebûbekir b. el-Ci'âbî (ö. 355/965)'nin eserleri gibi sadece muhaddislerini ve âlimlerini esas almıştır. Fakat adı geçen bu târîh eserlerinden sadece birkaç cüz günümüze ulaşabilmiştir. Dolayısıyla Hatîb'in *Târîh*'i zamanımıza tam olarak ulaşan yegâne Bağdat târihi

---

⁹⁷ Hatîb, *a.g.e.* I, 291-581.

⁹⁸ Hatîb, *a.g.e.* II-XVI.

⁹⁹ Hatîb, *a.g.e.* II, 5; II, 80.

¹⁰⁰ Hatîb, *a.g.e.* II, 5.

¹⁰¹ Hatîb, *a.g.e.* II, 6.

olmasının yanında içerdiği zengin muhtevâsıyla da birçok açıdan Bağdat târihinin ana kaynağı kabul edilmektedir.¹⁰²

Hatîb'in, eserin girişine yazdığı mukaddime Bağdat'ın II-V asırlar arasındaki coğrafi ve topoğrafik yapısı açısından da alanının tek kaynağıdır. Bağdat'ın topoğrafyasını konu edinen, Georges Salmon'un *Historie de Baghdad* (Paris 1904) isimindeki eseri ve Guy Le Strange'nin *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (Oxford 1900) isimli eserinin kaynakları da Hatîb'in *Târîh*'idir.¹⁰³

Eserde yer alan tercemelerin beş bininin muhaddislere ait olması bu eserin öncelikli olarak hadis ilmine hizmet amacıyla telif edildiğini ortaya koymaktadır.¹⁰⁴ Muhaddislere ayrılan hâl tercemelerinin çokluğu sebebiyle eser önemli ricâl kitapları arasına girmiş ve sadece Bağdat tarihleri için değil; sonraki asırlarda telif edilen tüm şehir tarihleri için örnek ve temel kaynak olmuştur.¹⁰⁵

Târîhu Bağdâd kültür ve eğitim tarihi açısından da son derece önemlidir. Eser, ele aldığı dönemdeki tedris yöntemleri, âlimlerin metodları, talebeleriyle ilişkileri, eğitim mekânları, eğitim zamanları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Müniruddin Ahmed'in Hamburg Üniversitesi'nde hazırladığı *Muslim Education and the Scholar's social status up to the 5th century Muslim era (11th century Chistian era) in the light of Ta'rih Baghdad* başlıklı doktora tezi *Târîhu Bağdâd*'ı eğitim tarihi açısından incelemektedir.

Târîhu Bağdâd, âlimlerin ilim yolculuklarını anlatarak İslam ilim ve fikir merkezlerinin birbiriyle ilişkilerini ve etkileşimini ortaya koyması açısından da ayrıca öneme sahip bir kaynaktır.¹⁰⁶

B. TARİHU BAĞDÂD ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Târîhu Bağdâd'dan sonra Bağdat tarihine dair eser kaleme alınmaması onun bu alandaki boşluğu hakkıyla doldurduğunu ortaya koymaktadır. Bu eserden sonra

---

¹⁰² el-Ömerî, *a.g.e.* s. 87-88.

¹⁰³ Ahmed, *a.g.e.* s. 17.

¹⁰⁴ el-Ömerî, *a.g.e.* s. 89.

¹⁰⁵ Eren, *a.g.e.* s. 446.

¹⁰⁶ el-Ömerî, *a.g.e.* s. 88.

sadece onu merkeze alan çalışmalar yapılmıştır.¹⁰⁷ Şimdi *Târîhu Bağdâd* üzerine yapılan çalışmaları zikredeceğiz.

1. Zeyller

Târîhu Bağdâd üzerine en fazla zeyl türünde çalışmalar telif edilmiştir. Bu zeyllerden de en fazla es-Sem‘ânî ve İbnü’n-Neccâr’ın eserleri hüsnü kabûle mazhar olup üzerine çalışmalar yapılmıştır. *Târîhu Bağdâd* üzerine şu zeyl çalışmaları yapılmıştır:

- a. es-Sem‘ânî, Abdülkerîm b. Muhammed (ö. 562/1167), *ez-Zeyl ‘alâ Târîhi’l-Hatîb*¹⁰⁸

İbnü’s-Sem‘ânî’nin zeyli üzerine de şu zeyil ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır:

- aa. İbnü’d-Dübeysî, Muhammed b. Saîd (ö. 637/1239), *Zeylü Târîhi Medîneti’s-selâm Bağdâd*¹⁰⁹
- bb. İbnü’l-Katî‘î, Ebu’l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Ömer (ö. 634/1236)¹¹⁰ (*Zeyl*)
- cc. ez-Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347), *el-Muhtasarü’l-Muhtâc ileyhi min Târîhi’bni’d-Dübeysî (İhtisâr)*
- b. el-Cîlî, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Sâlih b. Hâtim (ö. 565/1169)¹¹¹
- c. İbnü’n-Neccâr, Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasan el-Bağdâdî (ö. 643/1245), *Zeylü Târîhi Bağdâd*.¹¹²

İbnü’n-Neccâr’ın *Zeylü Târîhi Bağdâd*’ı üzerine de bazı çalışmalar yapılmıştır. Aşağıda bunları zikredeceğiz:

¹⁰⁷ Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 124.

¹⁰⁸ Avcı, Câsim, “*Târîhu Bağdâd*”, *DİA*, XXXX, 88; el-Ömerî, *a.g.e.* s. 94.

¹⁰⁹ Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 125; el-Ömerî, *a.g.e.* s. 94.

¹¹⁰ el-Ömerî, *a.g.e.* s. 95; Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 125.

¹¹¹ Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 125.

¹¹² el-Ömerî, *a.g.e.* s. 95; Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 125.

- aa. Takıyyuddin Ebu'l-Me'âlî, Muhammed b. Râfî es-Selâmî (ö. 774/1372)
- bb. İbnü's-Sâ'î el-Bağdâdî, Tâceddin Ali b. Enceb (ö. 674/1275)¹¹³
- cc. ed-Dimyâtî, Şerefeddin Abdülmümin b. Halef (ö. 705/1305), *el-Müstefâd min zeyli Târîhi Bağdâd*¹¹⁴
- d. Şucâ b. Ebî Şucâ ez-Zühlî (ö. 507/1113)¹¹⁵
- e. İbnü'l-Mâristâniyye, Ebubekir Ubeydullah b. Ali (ö. 599/1202)¹¹⁶

2. Muhtasarlar

İslam ilim geleneğinde kıymetli eserlerin kullanım kolaylığını artırmak vb. amaçlarla yapılan ihtisâr çalışmaları Târîhu Bağdâd üzerine de yapılmıştır. Târîhu Bağdâd'ın muhtasarlari şunlardır:

- a. İbn Cezle, *Muhtâru muhtasari Târîhi Bağdâd*,
- b. İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrerem (ö. 711/1311), *Muhtasaru Zeyli Târîhi Bağdâd*¹¹⁷
- c. Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk, *Miftâhu't-tertîb li-ehâdisi Târîhi'l-Hatîb*.
- d. ez-Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347)¹¹⁸

3. Fihristler

Târîhu Bağdâd'ın ve zeyillerinin fihristini Saîd b. Beysûnî Zağlûl yapmıştır. Bu iki zeyl çalışması şunlardır:

- a. Zağlûl, Saîd b. Besyûnî, *Fehârisü Târîhi Bağdâd*,

¹¹³ Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 125; el-Ömerî, *a.g.e.* s. 95.

¹¹⁴ el-Ömerî, *a.g.e.* s. 95.

¹¹⁵ Eren, *a.g.e.* s. 450; el-Ömerî, *a.g.e.* s. 95.

¹¹⁶ el-Ömerî, *a.g.e.* s. 95.

¹¹⁷ Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 121.

¹¹⁸ Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 121.

b. Zağlûl, Saîd b. Besyûnî, *Fehârisü Züyûli Târîhi Bağdâd*.

4. Târîhu Bağdâd Merkezli Telif Edilen Diğer Eserler

Târîhu Bağdâd üzerine klasik ve modern dönemde çalışmalar yapılmıştır. Yukarıda zikrettiğimiz çalışmaların dışında Hatîb el-Bağdâdî'nin, Ebû Hanîfe'nin hâl tercemesinde verdiği bilgilere reddiye ve bu reddiyelere cevap niteliğindeki eserlerin yanında *Târîhu Bağdâd*'in kaynakları ve eğitim tarihi ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Konularına kısaca değindiğimiz çalışmaları biraz daha ayrıntılarıyla zikredeceğiz.

a. el-Melik el-Muazzam İsa b. Ebîbekr el-Eyyûbî (ö. 624/1226), *er-Red 'alâ Ebîbekr el-Hatîb*

Hatîb el-Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe hakkında zikrettiği rivâyetleri tenkîd amaçlı yazılmıştır. Müellif eserinde söz konusu rivâyetleri nakleden ricâlin cerh ve ta'dîl durumlarını bizzat Hatîb'in kendi sözleri ve diğer ulemânın görüşleriyle ortaya koymuştur. Hatîb'in birçok yerde çelişkiye düştüğünü iddia etmiştir.¹¹⁹

b. Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1879-1952), *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*,

Zâhid el-Kevserî bu eserini, Hatîb el-Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe (ö. 150/767) hakkında zikrettiği asılsız rivâyetleri tenkid etmek amacıyla telif etmiştir. Bu eserde râvî ve rivâyetlerle ilgili kriterler ortaya koymuştur. Kevserî'nin *Te'nîb*'ine, Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (ö. 1386/1966), *Talî'atü't-tenkîl limâ verede fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl* (el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut-Dimeşk 1982, 2. Baskı, I-II) adlı bir reddiye telif etmiştir. Kevserî bu reddiyeye, *et-Terhîb bi nakdi'd-Te'nîb* (Mektebetü'l-Hâncî, Kahire [ty]) başlıklı bir reddiye telif ederek karşılık vermiştir. Muhammed Abdurrezzak Hamza da Kevserî'nin Yemânî'ye

¹¹⁹ Eren, *a.g.e.* s. 450-451.

reddiyesini, *el-Mukâbele beyne'l-hüdâ ve'd-dalâl: havle Terhîbi'l-Kevseri bi nakdi Te'nîbihî* adlı bir reddiye kaleme alarak tenkid etmiştir.¹²⁰

Son dönemde de *Târîhu Bağdad* bazı akademik çalışmalara konu olmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*.

Müellif bu eserde Hatîb el-Bağdâdî'nin yararlandığı ilim adamları ve eserleri araştırmıştır.

2. Müniruddin Ahmed, *Muslim Education and the Scholar's social status up to the 5th century Muslim era (11th century Chistian era) in the light of Ta'rih Baghdad*

Bu eser Müniruddin Ahmed'in Hamburg Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezidir ve medreselerin kurulmasından önce Müslümanların eğitim sistemini *Târîhu Bağdâd*'dan yola çıkarak araştırmaktadır. Bu tez Sami es-Sakkâr tarafından *Târîhu't-Ta'lim 'inde'l-Müslimîn* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.

3. Melîha Rahmetullah, *the Women of Baghdad in the Ninth and Tenth Centuries as reveeled in the History of Baghdad of al-Khatib*.

Bu eser *Târîhu Bağdâd*'daki veriler ışığında IX. ve X. yüzyıllarda Bağdat'ta kadının toplumsal konumunu ortaya koymaktadır.

C. TÂRÎHU BAĞDÂD'IN KENDİSİNDEN SONRAKİ TARİH YAZINLARINA ETKİSİ

Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ı, kendisinden sonraki şehir tarihi eserlerine büyük ölçüde kaynaklık etmiştir. Birçok şehir tarihi müellifi eserlerinde yoğun bir şekilde *Târîhu Bağdâd*'dan alıntı yapmışlardır. Mesela, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûki ve'l-ümem*'deki Bağdatlı

¹²⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, "Zâhid Kevserî", *DİA*, XXXIV, 77-80

şahısların hâl tercemelerini yazarken verdiği bilgilerin büyük çoğunluğunu *Târîhu Bağdâd'* dan iktibâs etmiştir.¹²¹

Hatîb'in öğrencilerinden İbn Mâkûlâ¹²² (ö. 475/1082), Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ b. el-Ferrâ (ö. 526/1132) *Tabakâtu'l-Hanâbile*¹²³ adlı eserinde, Abdülkerim es-Sem'ânî (ö. 562/1167) *el-Ensâb*'ında¹²⁴, İbn Asâkir (ö. 571/1175) *Târîhu Dimeşk*'inde¹²⁵, Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*¹²⁶ ve *Mu'cemü'l-Üdebâ*'sında¹²⁷, Şemseddin b. Hallikân (ö. 670/1271)

¹²¹ Eren, *a.g.e.* s. 450. Örnek olarak bkz: İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûki ve'l-ümem* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ ve Mustafa Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992, I, 378; III, 204; V, 106, 161, 178; VI, 46, 264; VII, 334; VIII, 74, 296; IX, 56, 104; X, 20, 259, 281; XI, 29, 45, 102, 105, 123, 137, 156, 239, 297, 335; XII, 18, 205, 210, 278, 283, 328, 354; XIII, 5, 195, 216, 253, 273, 337, 384, 393; XIV, 41, 90, 117, 135, 193, 250, 314, 315, 341, 347, 365, 372, 378, 379; XV, 4, 88, 109, 116, 136, 147, 192, 232, 251, 257, 290, 303, 311, 321, 342; XVI, 9, 28, 40, 122, 131, 132, 159, 176, 179, 187, 193, 232, 238; XVII, 18, 159, 180, 326; XVIII, 21...

¹²² Örnek olarak bkz: İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetillah b. Câfer, *el-İkmâl, fî raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 202, 362, 431, 502; II, 212, 283; III, 59, 62, 221, 251, 366; IV, 39, 65, 193, 236, 407, 471, 502, 552; V, 29; VI, 343...

¹²³ Örnek olarak bkz: Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ b. el-Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (thk. Muhammed Hâmid el-Fakî), Dâru'l-ma'rife, Beyrut [ty], I, 52, 139, 143, 155, 167, 175, 211, 227, 235, 248, 258, 266, 267, 268, 274, 276, 282, 290, 293, 307, 324, 327, 338, 395, 397, 402, 403, 406, 425; II, 64, 67, 70, 74, 143, 162, 163, 168, 178, 180, 187, 190, 226...

¹²⁴ Örnek olarak bkz: es-Sem'ânî, *a.g.e.* I, 68, 71, 119, 142, 160, 182, 190, 211, 218, 235, 273, 287, 350, 370, 398; II, 46, 47, 50, 51, 124, 127, 133, 134, 154, 168, 181, 216, 253, 281, 330, 352, 353, 371, 384, 398, 399, 402, 403; III, 49, 65, 67, 83, 128, 171, 191, 196, 197, 212, 274, 284, 332, 361, 362, 371, 391, 435, 463; IV, 14, 34, 65, 89, 127, 133, 140, 142, 190, 193, 209, 232, 235, 276, 277, 311, 325, 327; V, 14, 23, 46, 47, 85, 105, 109, 114, 123, 177, 228, 241, 248, 256, 280, 296, 303, 334, 335, 341, 350, 357, 361, 370, 376, 387, 394, 399, 421, 439, 454...

¹²⁵ Örnek olarak bkz: İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetillah, *Târîhu Dimeşk* (thk. Amr b. Ğarâme el-Amrevî), Dâru'l-fikr, [yy] 1995, I, 190, 214, 307, 360, 363, 364, 396; II, 80, 99, 116, 142, 144, 168, 191, 200, 201, 202, 229, 393, 414, 415, 416; III, 24, 29, 51, 53, 61, 67, 74, 75, 95, 133, 141, 160, 210, 214, 220, 238, 251, 272, 308, 313, 336, 397, 410, 413; IV, 83, 84, 85, 142, 223, 259, 297, 359; V, 5, 7, 10, 14, 15, 17, 21, 22, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 44, 48, 52, 58, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 84, 85, 95, 98, 99, 107, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 137, 138, 141, 143, 153, 154, 156, 157, 160, 161, 162, 163, 171, 178, 1933 194, 195, 197, 198, 202, 203, 204, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 230, 238, 242, 246, 249, 254, 257, 258, 259, 260, 262, 265, 270, 271, 272, 275, 276...

¹²⁶ Örnek olarak bkz: Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh, *Mu'cemü'l-büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, I, 158, 175, 364, 387, 409, 418, 441, 453, 460, 463, 482, 507, 529; II, 13, 56, 63, 164, 201, 230, 273, 391, 437, 455, 469, 485; III, 121, 244, 252, 284, 409, 440, 448; IV, 7, 19, 365, 374, 408, 449; V, 44, 99, 171, 195, 233, 254, 365...

¹²⁷ Örnek olarak bkz: Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh, *Mu'cemü'l-üdebâ irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, I, 40, 41, 48, 51, 52, 55, 91, 92, 119, 160, 188, 208, 210, 214, 216, 217, 229, 262, 263, 269, 309, 324, 357, 360, 364, 365, 380, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 420, 421, 453, 455, 457, 462, 467; II, 488, 506, 508, 520, 521, 627, 824; IV, 1819; VI, 2441, 2445, 2471, 2503...

Vefeyâtü'l-A'yân'ında¹²⁸, Cemâleddin Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*'inde¹²⁹, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîh*'inden çok istifâde etmişlerdir. Hatta el-Mizzî, İbnü'l-Cevzî, İbn Asâkir'in eserlerinin temelini Hatîb'in *Târîh*'i oluşturmaktadır.¹³⁰ İbn Hallikân'ın da *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı telifinde en fazla yararlandığı kaynak *Târîhu Bağdâd*'dir.¹³¹

Bunlardan başka İbnü'l-Fuvatî (ö. 723/1323) *Mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-alkâb*'ında¹³², Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (ö. 748/1347) *Tezkiretü'l-huffâz*¹³³, *Mizânü'l-i'tidâl*¹³⁴ ve *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*¹³⁵ adlı eserlerinde, İbn Nukta Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr b. Şücâ' el-Bağdâdî (ö. 629/1231) *et-Takyîd fî ruvâti's-süneni ve'l-mesânîd*'inde¹³⁶, İbn Ferhûn Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî (ö. 799/1397) *ed-*

¹²⁸ Örnek olarak bkz: İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdir, Beyrut, 1978, I, 27, 70, 73, 74, 75, 79, 93, 134; II, 76, 77, 103, 111, 112, 113, 134, 154, 168, 198, 240, 266, 271, 275, 291, 359, 362, 379, 408, 420; III, 149, 156, 157, 175, 192, 202, 206, 210, 219, 266, 282, 283, 286, 296, 305, 312, 316, 317, 348, 355, 368, 371, 464, 475; IV, 292, 352; V, 360; VI, 379...

¹²⁹ Örnek için bkz: el-Mizzî, Cemâleddin Yûsuf b. Abdirrahman b. Yûsuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980, I, 271, 275, 276, 287, 294, 305, 311, 348, 351, 355, 380, 384, 415, 429, 430, 443, 470, 475, 479; II, 553, 82, 93, 97, 165, 179, 189, 210, 307, 377, 404, 420, 477; III, 9, 21, 33, 76, 156, 157, 168, 227, 269, 300, 353, 450, 477, 491; IV, 87, 97, 101, 199, 315, 530, 535; V, 105, 206, 208, 209, 283, 343, 416, 420, 427, 474, 519, 577; VI, 50, 84, 132, 140, 153, 162, 170, 198, 263, 312...

¹³⁰ Hatîb, *a.g.e.* (muhakkikin girişi), s. 121.

¹³¹ el-'Uş, *a.g.e.* s. 201.

¹³² Örnek için bkz: İbnü'l-Fuvatî, Kemâlüddîn Ebu'l-Fadl Abdürrezzâk b. Ahmed, *Mu'cemi'l-âdâb fî mu'cemi'l-alkâb* (thk. Muhammed el-Kâzım), Vizâretü's-sekâfeti ve'l-irşâd İrân, Tahran 1416 [m. 1995], I, 537; II, 377, 387, 405, 537; III, 87, 259, 309, 320, 328, 458; V, 16, 87, 196, 318, 329; VI, 400, 442, 471, 562, 640...

¹³³ Örnek için bkz: ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkiretü'l-huffâz*, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Lübnân 1998, I, 262; II, 60, 109, 116, 126, 189, 201; III, 11, 39, 40, 78, 91, 105, 114, 119, 145, 165, 180, 188, 189, 202, 205, 208, 213, 222, 225, 226, 232, 241, 243, 246, 254, 257; IV, 4, 6, 14, 25, 26, 39...

¹³⁴ Örnek için bkz: ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl* (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1963, I, 17, 22, 111, 146, 197, 323, 415, 513, 563, 613; II, 9, 157, 161, 374, 415, 565, 593, 623; III, 155, 311, 412, 462, 471, 484, 517, 590, 607, 621, 670, 671; IV, 10, 55, 73, 96, 293, 351, 365, 453...

¹³⁵ Örnek için bkz: ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2006, I, 51, 55; V, 24; VI, 251, 313, 517, 537, 564, 609; VII, 6, 115, 193, 246, 314, 366, 408; VIII, 23, 31, 33, 89, 93, 99, 112, 114, 119, 126, 161, 174, 278, 460, 488, 496, 520; IX, 8, 18, 21, 90, 116, 126, 158, 406, 429, 456, 466, 492, 502, 506, 559, 571; X, 32, 67...

¹³⁶ Örnek için bkz: İbn Nukta Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr b. Şücâ' el-Bağdâdî, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesânîd* (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, [yy] 1988, s. 31, 42, 43, 44, 63, 66, 101, 116, 132, 133, 137, 163, 168, 193, 200, 203, 218, 220, 234, 236, 246, 253, 260, 263, 265, 277, 316, 391, 438, 444, 447, 495...

Dîbâcu'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb' inde¹³⁷, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî (ö. 771/1370) *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ'* sında¹³⁸, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Tehzîbu't-Tehzîb*'inde¹³⁹, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505) *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât'*ında¹⁴⁰ ve Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî ed-Dâvûdî (ö. 945/1539 [?]) *Tabakâtü'l-müfessirîn*'inde¹⁴¹ Hatîb'in *Târîh*'inden yararlanmışlardır.¹⁴²

Görüldüğü gibi önemli tarih kaynakları yoğun olarak *Târîhu Bağdâd'*dan alıntı yapmış, hatta bazı eserlerin ana iskeletini Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîh*'i oluşturmuştur. Bu durum *Târîhu Bağdâd'*ın alanında çok kıymetli bilgiler ihtivâ eden bir eser olmasının yanında Bağdatlı muhaddislerin hâl tercemelerini içeren en kapsamlı eser olmasından da kaynaklanmaktadır. Giriş bölümü bu konu ile bitirilmiş bulunmaktadır. Birinci bölümde hadis öğrenimi ve öğretimi için gereken şartlar ele alınacaktır.

¹³⁷ Örnek için bkz: İbn Ferhûn Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî, *ed-Dîbâcu'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb* (thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr), Dâru't-Türâs, Kâhire [ty], I, 125, 378; II, 186, 211, 238, 349...

¹³⁸ Örnek için bkz: es-Sübkî, *a.g.e.* I, 22, 46, 47, 179, 181, 187, 222; II, 7, 27, 30, 32, 33, 58, 60, 66, 71, 72, 73, 76, 148, 225, 249, 251, 268, 272, 284, 309; III, 26, 146, 319, 482; IV, 166, 170, 189, 225, 236; V, 300; IX, 325...

¹³⁹ Örnek olarak bkz: İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Matbaatu Dâireti'l-ma'ârifî'n-Nizâmîyye, Hindistan 1326 [1908], I, 12, 16, 18, 19, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 41, 44, 52, 53, 63, 65, 67, 68, 71, 76, 77, 78, 84, 87, 111, 113, 119, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 130, 143, 148, 152, 156, 166, 167, 168, 170, 172, 173, 175, 181, 216, 242, 245, 250, 251, 257, 271, 274, 276, 291, 292, 299, 300, 301, 303, 319, 321, 326; II, 174, 303; III, 245, 343; IV, 50, 53, 254; V, 331; X, 400...

¹⁴⁰ Örnek olarak bkz: es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Saydâ [ty], I, 18, 19, 36, 70, 71, 77, 81, 87, 89, 92, 124, 164, 211, 213, 242, 265, 296, 304, 354, 358, 387, 400, 411, 419, 440, 466, 496, 508, 536, 563, 581, 601, 603; II, 8, 9, 16, 27, 36, 61, 63, 158, 163, 206, 211, 230, 321, 402, 403, 421...

¹⁴¹ Örnek olarak bkz: ed-Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1983, I, 9, 26, 65, 99, 127, 159, 171, 180, 229, 231, 237, 244, 247, 251, 253, 346, 373, 402, 405, 409, 428; II, 17, 38, 57, 58, 59, 60, 61, 108, 112, 117, 123, 124, 132, 136, 143, 146, 230, 301, 324...

¹⁴² el-Ömerî, *a.g.e.* s. 93.

BİRİNCİ BÖLÜM
HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİ İÇİN GEREKEN
ŞARTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİ İÇİN GEREKEN ŞARTLAR

Tezin birinci bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda hadis öğrencisinin eğitime başlamadan önceki merhalede sahip olması gereken nitelikler, iyi bir hadis öğrencisi olmak için edinmesi gereken ilmî birikim, hadis öğrenimine etki eden fizyolojik ve psikolojik etkenler ve hadis öğrenimine başlama yaşı ele alınmıştır. İkinci kısımda ise hadis öğrenimi ve öğretimi sırasında hadis öğrencisinin ve şeyhin takip edeceği usûl ve âdâp incelenmiştir.

I. HADİS ÖĞRENİMİNDEN ÖNCEKİ MERHALE

Hadis öğrenim ve öğretimi önemli ölçüde çaba ve teknik donanım gerektirmektedir. Elbette hadis öğrenimine başlayacak öğrenci adayının, öğreniminin başında tüm yetkinliklere sahip olması beklenemez. Fakat temel düzeyde bazı yetkinliklere sahip olması; ayrıca fizyolojik ve psikolojik sorunları bulunmaması gerekmektedir. Bu başlık altında sözü edilen konulara değinilecektir.

A. HADİS ÖĞRENCİSİNİN SÂHİP OLMASI GEREKEN NİTELİKLER

Hadis öğrencisinin, öğrenime başlamadan önce birçok niteliği hâiz olması gerektiği söylenebilir. Fakat hâfıza ve yazı bir hadis öğrencisinin sahip olması gereken en temel ve zarûrî niteliklerdir. Bu başlık altında muhaddislerin bu iki yetkinliğe verdikleri önem örnekleriyle ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. HÂFIZA

Hadis öğrenimine başlayacak bir öğrencinin öncelikli özellikleri arasında güçlü bir hafızaya sahip olmasının ayrı bir yeri ve önemi vardır. Zira hafıza gücü, hem öğrencilik devresinde hadislerin ezberlenmesi (hıfz/tahammül) hem de hocalık zamanlarında tahammül ettiği rivayetlerin aktarılması (edâ) ve kabul görmesi gibi noktalarda hayati bir rol oynamaktadır.

Diğer taraftan, ricâl tenkidinde râvîlere yöneltilen başlıca zapt kusurları arasında râvînin hâfıza gücünü doğrudan ilgilendiren sûu'l-hıfz teriminin geldiği bilinmektedir. Hâfıza problemi yaşayan ravilerin hadislerine verilen kıymet, yaşadıkları bu sorunun sıklık seviyesiyle doğru orantılı olarak düşmektedir. Bu noktayı dile getirmesi açısından Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) iki râvîyi kıyaslarken birinin hâfız olmadığını, diğerinin ise ehli hadis olduğunu söylemesi, onun hâfıza gücü açısından zayıf olan birinin *hadis ehli* olamayacağını düşündüğü sonucuna ulaşmayı mümkün kılmaktadır.¹⁴³

Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) Bağdat'ın Rusâfe Mescidi'nde hadis edâsı sırasında hâfıza gücüne karşı güveni sarsmamak için hâfızasından rivâyeti yarıda bırakıp kitabını istemesi de hâfızaya verilen önemi göstermektedir.¹⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, sağlam hafızasıyla tanındıktan sonra bile hata edip hâfıza problemi yaşayan bir râvî konumuna düşmekten korkmaktadır.

Hadîs ilmi açısından hâfızanın bu derece önemli görülmesi, hâfızası kuvvetli muhaddislerin bu meziyetleri ile şöhret bulmalarına yol açmıştır. Meselâ Şa'bî (ö. 104/722) kendi hâfızası hakkında, “Ben bu güne kadar beyaz [kâğıt] üstüne siyah [mürekkep] değdirmedim. Bana birisi hadis tahdîs ettiğinde onu mutlaka ezberledim. Tekrar etmesini de istemedim. Buna şaşırдың mı? Ben duyduğum her şeyi [anında] ezberlerim. Kitabımdaki yetmiş bin hadise bakıyormuş gibi [ezberim]!”¹⁴⁵ demiştir.

¹⁴³ Hatîb, *a.g.e.* IV, 433.

¹⁴⁴ Hatîb, *a.g.e.* XI, 262. Krş: Hatîb, *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, (thk. Mahmût et-Tahhân), Mektebetü'l-me'ârif, Riyâd 1983, II, 13.

¹⁴⁵ Hatîb, *a.g.e.* VII, 371.

İshâk b. Râhûye (ö. 238/853)'nin, hıfzından on bir bin hadis imlâ ettiği, ardından kitabından bu hadisleri tekrar okuduğu ve ezberinden rivâyet ettikleriyle kitâbından okudukları arasında bir harf bile farklı olmadığı söylenmektedir.¹⁴⁶

Yukarıda belirtilen hususun bir diğer veçhesi olarak; râvîlerin, ezberlerinden aktarımda buldukları sırada yanlışlarına ilişkin haberler o günün hadis dünyasında son derece hızlı yayılmakta ve ilim meclislerinde konuşulmaktaydı. Bir örnek vermek gerekirse, Ebû Mesûd Ahmed b. el-Furât (ö. 258/872)'a, Isfahan'dan bir mektup yazılarak Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) orada dokuz yüz veya bin hadiste hata yaptığı söylenmiş; o da bu bilgiyi Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'e aktarmıştır. Ahmed b. Hanbel de ona Ebû Dâvûd gibi bir hadis otoritesi için bu kadarının hoş görüleceğini ifade etmiştir.¹⁴⁷ Bu anekdotun ardından Ebû Dâvûd'u savunma ihtiyacı duyan Hatîb el-Bağdâdî, onun sahîh olarak tahdîs ettiği hadislerle oranla hatalı olarak rivâyet ettiklerinin çok az miktarda olduğunu söylemiştir.¹⁴⁸ Görüldüğü gibi Isfahan'da yapılan bir rivayet hatası, Bağdat'taki ilmî mahfillerin gündemine hızla düşmekte ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi büyük bir hadisçi bile hâfıza yeterliliği açısından sorgulanabilmektedir.

Belirtilen durumun bir başka örneği olarak, Yahya b. Maîn'in (ö. 233/848) Ebû Ma'mer (ö. 236/850)'i Rakka'daki rivâyet faaliyetinde beş bin hadis rivâyet edip bunların üç bininde hata ettiği için şiddetli bir şekilde eleştirmesi zikredilebilir.¹⁴⁹ Bu tenkîdin hadis dünyasında hızla şuyû bulması sonucunda Yahya b. Maîn vefat edene kadar Ebû Ma'mer rivayette bulunamamıştır.¹⁵⁰

Hâfizaya verilen önemden dolayı râvîler hâfıza kuvvetlerine göre sınıflandırılmış ve birbirleriyle kıyaslanmışlardır. Böylelikle hangi râvînin/râvîlerin hangi hadis(ler)in hıfzında daha iyi oldukları tespit edilmiş; talebeler de bu durumları göz önünde bulundurarak en iyi hâfizlardan hadîs tahammülünde bulunmak için çabalamışlardır. Meselâ, Ahmed b. Hanbel'e Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) mi yoksa Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) mi daha iyi hâfiz olduğu sorulmuştur. O

¹⁴⁶ Hatîb, *a.g.e.* VII, 373.

¹⁴⁷ Hatîb, *a.g.e.* X, 34.

¹⁴⁸ Hatîb, *a.g.e.* X, 34.

¹⁴⁹ Hatîb, *a.g.e.* VII, 252

¹⁵⁰ Hatîb, *a.g.e.* VII, 252.

da, es-Sevrî'nin daha iyi hâfız olduğunu ve daha az hata yaptığını; İbn Uyeyne'nin de iyi bir hâfız olduğunu fakat Kûfelilerden rivayette bulununca çok hata yaptığını Hicazlıların hadislerinde de bazen hata yaptığını dile getirmiştir.¹⁵¹

Bir diğer benzer örnek olarak; Ebû Zür'a'ya (ö. 264/878), el-Fadl es-Sâîğ ve Ebû Yahyâ ez-Za'ferânî (ö. 279/892)'den hangisinin daha iyi hâfız olduğu sorulmuştur. Ebû Zür'a bu soruya, el-Fadl'ın muttasıl hadisleri daha iyi bildiğini, Ebû Yahyâ'nın ise tefsîr rivâyetlerinde daha iyi olduğunu belirterek cevap vermiştir.¹⁵² Bu tespitten de anlaşılacağı üzere, râvîlerin hangi tür rivâyetlerde daha iyi bir ezber birikimine sahip oldukları belirlenebilmektedir.

Bu gibi müşahhas örneklerle hadis ilmi açısından hâfızanın önemini çok iyi kavrayan muhaddisler, hâfızalarını kuvvetlendirmenin farklı yollarını da aramışlardır. Bunlardan bir kısmı, son derece ciddi yan etkileri bulunmasına rağmen bitkisel takviyeler yaparak hâfızalarını canlı ve güçlü tutmaya çalışmışlardır. Bazı muhaddislerin hâfıza takviyesi için *belâzur* isminde bitkisel bir ilaç içtikleri kaydedilmektedir. Bu cümleden olmak üzere, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-14)'nin *belâzur* içtiği ve bu ilacın yan etkisi olarak Ebû Dâvûd cüzzâma tutulduğu, Abdurrahman'ın ise abraş (alaca) olduğu söylenmiştir. İlaç, bu yan etkisine rağmen istenen tesiri göstermiş ve Ebû Dâvûd belâzurun etkisiyle kırk bin hadis; Abdurrahman ise on bin hadis ezberlemiştir.¹⁵³

2. YAZI

Hadislerin yazımı meselesini ikinci bölümde daha geniş olarak ele alacağımız için burada konuyu özetlemekle yetineceğiz. Hadislerin yazımı konusu sürekli tartışıla gelmiştir. Hz Peygamber (as)'in hadis yazımını yasaklayan “*Benden Kur’ân dışında hiçbir şey yazmayın! Kim benden Kur’ân dışında bir şey yazmışsa imhâ etsin!*”¹⁵⁴ gibi hadisleri ile, “İlmi [hadîsi] ilk tedvîn eden kişi İbn Şihâb ez-

¹⁵¹ Hatîb, *a.g.e.* X, 240.

¹⁵² Hatîb, *a.g.e.* VIII, 76.

¹⁵³ Hatîb, *a.g.e.* X, 35.

¹⁵⁴ Müslim, Zühd, 72.

Zührî'dir"¹⁵⁵ sözüne istinâden başta müsteşrikler olmak üzere hadis tarihi konusunda araştırmaları olan bazı araştırmacılar, hadislerin hicrî ikinci asrın ortalarına doğru yazılmaya başladığını iddia etmişlerdir. Fakat sahâbe döneminden itibaren hadislerin yazıldığı tarihî bilgilerle sâbittir. Müsteşrik Goldziher (ö. 1921) de hadislerin sahîfeler ve cüzler hâlinde yazıyla kaydedilmesinin İslâm'ın ilk devirlerinde fiilen tamamlandığı sonucuna varmıştır.¹⁵⁶

Hadislerin ilk dönemlerden itibaren yazı ile kaydedilmesinin yanında, muhaddislerin bir kısmı tarafından bu yöneme mesafeli durulmuştur. Fakat hicrî üçüncü yüz yılda kitâbetin hadîs tahammül yollarının en muteber yöntemleri arasına girdiği, hatta hadis yazmayan ve kitâbı olmayan kişilerin eleştirildiği görülmektedir. Meselâ Abdullah b. el-Mübârek'in, bir kişinin, akrânından, kendisinden üst tabakadan ve kendisinin alt tabakasından hadis yazmadıkça ashâb-ı hadîsten olamayacağını ifade ederek¹⁵⁷ hadis yazımını, hadis ehli olmanın şartlarından biri olarak zikrettiği görülmektedir. Ebû Sa'd Abdurrahmân el-İdrîsî (ö. 405/1014), Muhammed b. Hârûn el-Bağdâdî (ö. 256/870)'yi, hadis yazarak oluşturduğu şahsî kitapları olmadığı için eleştirmiş ve hıfzından tahdîs ederken çok hata yapmasını hadisleri yazmamasına ve kitabı olmamasına bağlamıştır.¹⁵⁸

Kısaca diyebiliriz ki muhaddisler, hadis yazımını, hadis ehli olmanın şartı olarak görmektedir. Binâenaleyh bir hadîs öğrencisinin sâhip olması gereken en temel yeteneklerden biri de yazı yazma becerisidir.

B. HADİS ÖĞRENCİSİNİN ÖĞRENİME BAŞLAMADAN ÖNCE EDİNMESİ GEREKEN İLMÎ BİRİKİM

Muhaddisler, hadis öğrenimini önemsemişler, bu sebeple de hadis öğrenimine başlayacak bir hadîs tâlibinin, hadisleri doğru anlayacak, doğru muhâfaza edecek ve duyduğu gibi aktaracak seviyede ilmî donanıma sâhip olmasını şart koşmuşlardır. Bu

¹⁵⁵ ez-Zehabî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 748), (thk. Şuayb el-Arnaûd başkanlığında heyet), *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, er-Risâle, 3. Baskı, 1985, V, 334.

¹⁵⁶ Sezgin, Fuad, "İsnadın Arap Dili ve İslâmî İlimlerdeki Önemi" (çev. Hüseyin Kahraman), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, cilt: V, sayı: 5, s. 302.

¹⁵⁷ Hatîb, a.g.e. VI, 229.

¹⁵⁸ Hatîb, a.g.e. IV, 572.

doğrultuda hadîs tâlibinin ilk önce Kur'ân'ı öğrenmesi, hatta bazı muhaddislere göre Kur'ân'ı ezberlemesi, ardından fikhî bilgileri, helâl ve haramları öğrenmesi, daha sonra da Arap dilini iyi derecede bilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Muhaddislerin kendilerine hadis öğrenimi için gelen talebelerin sözü edilen alanlardaki yetkinliklerini sözlü sınav yaparak ölçtükleri ve ilgili eğitim süreçlerini de ehil hocalar eşliğinde almalarını şart koştukları bilinmektedir. Bısr b. el-Hâris (ö. 227/84), en çok sevdiği şeyin yetişmekte olan bir çocuğun, onu yönlendirip eğitecek ehl-i hadîs bir zâtın gözetiminde bulunması olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁹

Belirtilmeye çalışılan noktayı örneklendirmesi bakımından Ebu'l-Aynâ Muhammed b. el-Kâsım (282/895)'ın hadis öğrenimine başlayacağı sıralarda yaşadığı bir hâtırası zikre değerdir. Ebu'l-Aynâ, Abdullah b. Dâvûd el-Küreybî'ye hadis öğrenimi için gitmiştir. El-Küreybî, onun geliş sebebini sorduktan sonra hadis öğrenimine başlamadan önce Kur'ân ezberlemesini, ardından temel dini bilgileri öğrenmesini ve iyi derecede Arapça bilgisine sahip olmasını tavsiye etmiştir. Ebu'l-Aynâ'nın, bu ilimlerin hepsini daha önce öğrendiğini söylemesi üzerine el-Küreybî onu bu ilimlerin her birinden imtihân etmiştir. Sorduğu sorulara doğru cevap alınca da daha önce onun gibi ısrarlı ve gayretli birine hadîs rivâyet etmediğini itiraf etmiştir.¹⁶⁰ Bu bilgi bir açıdan bazı muhaddislerin hadis öğrenimine başlamadan önce söz konusu ilimlerde temel düzeyde bir birikime sahip olmayı gerekli gördüklerini ifade ederken bir başka açıdan birçok öğrencinin hadis öğrenimi başında istenen seviyede olmadığını da ortaya koymaktadır.

İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) hadîs öğrenimine başlarken yaşadığı benzer bir tecrübe, hadis talibinin edinmesi gereken ön bilgilerin hicrî ikinci asır itibarıyla da arandığını ortaya koyması bakımından değer taşımaktadır. İbn Cüreyc, Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/732)'a hadis öğrenimi için gitmiştir. İbn Rabâh'ın yanında bulunan Abdullah b. Ubeyd, İbn Cüreyc'e Kur'ân okumayı ve temel dini bilgileri öğrenip sonra hadis öğrenimi için tekrar gelmesini söylemiştir.¹⁶¹

---

¹⁵⁹ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 275.

¹⁶⁰ Hatîb, *a.g.e.* IV, 287.

¹⁶¹ Hatîb, *a.g.e.* XII, 145.

Cüneyd b. Muhammed el-Kavâfirî (ö. 297/909)'nin, Kur'ân'ı ezberlemeyen, hadisi yazmayan ve fıkıh bilmeyene tabi olunamayacağını ifade etmesi ¹⁶² de muhaddisler tarafından öğrencilerin hadis tahammülüne başlamadan önce onlarda birtakım ön yeterlilikler aradıklarını ortaya koyan bir diğer örnektir.

Kısaca, hadis âlimleri, hadis öğrenimine başlayacak bir hadîs tâlibinin öncelikle Kur'ân, temel dini bilgiler ve Arapça gibi ilimlerde temel düzeyde bilgi ve birikime sahip olması gerektiğini ifade etmişlerdir.

C. FİZYOLOJİK VE PSİKOLOJİK ETKENLER

Öğrenim hayatı için bireyin bedenî ve rûhî sağlığının yerinde olması gerektiği bilinen bir gerçektir. Aynı durum hadis öğrenimine niyetlenen öğrenci için de geçerlidir. Bu bağlamda bedenî engellilik durumları yahut da rahatsızlıklar hadis tahammülünü olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Muhaddislerin en sık karşılaştıkları sağlık sorunları arasında özellikle ilerleyen yaşlarda artış gösteren görme bozuklukları bulunmaktadır. Belirtilen durumu somutlaştırması açısından Süveyd b. Saîd el-Herevî (ö. 240/854)'nin ömrünün sonlarında âmâ olduğu, görme fonksiyonlarını kaybetmesi sebebiyle bazen kendisinin olmayan hadislerin kendisine telkin edilmesi sonucunda bunları kendi hadisleriymiş gibi rivâyet ettiği kaydedilmiştir.¹⁶³ Bu bilgidен yola çıkarak konumuzla doğrudan ilgili olmamasına rağmen bir noktanın dile getirilmesi gerekmektedir. el-Herevî'nin görme fonksiyonlarını kaybettikten sonra kendisinin olmayan hadisleri anlayamaması, onun hadislerini ezber olmadığını ve kitabından rivâyet ettiğini göstermektedir. Bu da söz konusu dönemde bazı muhaddislerin ezberden çok yazıya ve kitaba önem verdiğini, en azından hadis ezberlemeden de rivâyet faaliyetlerinin yürütülebileceğini düşündüğüne işâret etmektedir. Bu durum, hadis öğreniminin tek yolunun ezber olduğunu dile getirilip hadis yazımına karşı çıkılan bir dönemden kitap merkezli bir eğitim dönemine geçildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

---

¹⁶² Hatîb, *a.g.e.* VIII, 170.

¹⁶³ Hatîb, *a.g.e.* X, 316.

Bedensel kusurların hadis öğrenim ve öğretimine ne denli etki ettiğini gösteren bir başka örnek de İmam Şâfi‘î'nin (ö. 204/820) öğrencilerine, görme fonksiyonları zayıf olan öğrencisi Ebû Abdırrahmân eş-Şâfi‘î (ö. 230/844'den sonra)'ye hadisleri kıraat ettirmemelerini tembihlemesidir.¹⁶⁴ Bu tedbiriyle İmam Şâfi‘î, görme bozukluğu olan öğrencisinin hadisleri yanlış okuması sebebiyle bu hadislerin yanlış öğrenilmesinin önüne geçmek istemiştir.

Diğer taraftan, bedensel kusurların her zaman hadis öğrenimini engellediğini söylemek de mümkün değildir. Âmâ bir muhaddis olan Ahmed b. Cafer el-Vekî‘î (ö. 215/830)'nin âmâ olmasına rağmen çok güçlü bir hâfızaya sahip olduğu¹⁶⁵, ezberinde yüz bin hadis bulunduğu ve kuvvetli hâfızası sayesinde duyduğu her hadisi tek seferde ezberlediği söylenmektedir.¹⁶⁶ Bu bilgiler, bedensel engellerin her zaman hadis öğrenimini olumsuz etkilemediğini göstermektedir. Ne var ki bunun nâdir görüldüğü de bir gerçektir.

Oğlu vefât eden bir muhaddisin yaşadıkları üzerinden travmatik olayların muhaddislerin psikolojisine ve dolayısıyla da hadis öğrenimi ve öğretimine nasıl bir etkide bulunduğu bakılabilir. Belirtildiğine göre Muhammed b. Hüseyin el-A‘râbî (ö. 270/883) çok hadis mesmûâtına sahip önde gelen bir muhaddistir. Çok sevdiği, aynı zamanda bir hadis öğrencisi olan oğlunun vefât etmesi üzerine büyük üzüntü yaşayan el-A‘râbî'nin zihinsel fonksiyonlarının bozulduğu kaydedilmiştir.¹⁶⁷ Benzer travmatik olayların da hadis öğrenim ve öğretimine olumsuz etki yaptığı îzâhtan vârestedir.

D. HADİS ÖĞRENİMİNE BAŞLAMA YAŞI

Muhaddisler, hadis öğrenimine başlamak için kesin bir yaş sınırı koymamış olmakla birlikte temyiz evresine ulaşmamış küçük çocukların bu ilimle uğraşmasını hoş karşılamamışlardır. Bu bağlamda *Târîhu Bağdâd*, hadis öğrenimine hangi yaşlarda başlanıldığına dair farklı kayıtlar barındırmaktadır.

¹⁶⁴ Hatîb, *a.g.e.* VI, 442.

¹⁶⁵ Hatîb, *a.g.e.* V, 96.

¹⁶⁶ Hatîb, *a.g.e.* V, 97.

¹⁶⁷ Hatîb, *a.g.e.* III, 9.

Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (ö. 262/875)'nin, Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/812) Abbâdân'a geldiğinde yaşının küçüklüğünden dolayı onun meclisine alınmadığını söylemesi¹⁶⁸ hadis tahammülü açısından belli bir bedenî ve zihnî olgunlaşmanın gözetildiğine işaret etmektedir.

Mümeyyiz olmayan çocuğun hadis meclislerinde bulunabilmesi bağlamında, Muhammed b. İsmail el-Müktib (ö. 350/961'den sonra)'in, beş yaşında iken babası tarafından Ebû Hâtim el-Hanzalî (ö. 277/890)'nin hadis meclisine götürüldüğünü söylemesi¹⁶⁹ üzerinde durulabilir. Elbette ki; onun söz konusu mecliste hadîs tâlibi olarak bulunduğunu kabûl etmek doğru olmayacaktır. Bunun yerine babası tarafından hadîs ortamına alışması için bu meclise getirildiğini kabûl etmek daha doğrudur. Zira el-Müktib, bu sözleriyle kendisine dair aktif bir öğrenimden bahsetmeyip sadece babası tarafından meclise götürüldüğünü belirtmektedir. Benzer bir olayı da, babası Bişr b. el-Hakem'in kendisini omzunda Süfyân b. Uyeyne'nin hadis meclisine götürdüğünü söyleyen Abdurrahman b. Bişr (ö. 260/864) nakletmektedir.¹⁷⁰

Benzer bir örnek olarak; Ahmed b. Cemîl el-Mervezî (ö. 230/844), oyun yaşında bir çocukken Abdullah b. el-Mübârek'ten hadis dinlediğini, ondan hadis dinlerken sık sık gökyüzündeki serçeleri seyrettiğini bildirmektedir.¹⁷¹ Bu bilgiden onun hadis öğreniminin önemini kavrayamayacak kadar küçük olduğu sonucuna varabiliriz.

İki yüz altı senesinde doğduğu bilgisi verilen Ebû Şuayb el-Harrânî (ö. 295/908)'nin, Ebû Cafer en-Nüfeylî'den iki yüz on sekiz senesinde hadis semâ ettiği bilindiğine göre¹⁷² kendisinin hadis dinlemeye on iki yaşında başladığı anlaşılmaktadır.

Hocası Abdullah b. el-Mübârek henüz genç bir yaşta iken İshâk b. Râhûye'nin ondan hadis dinlediği, sonra hocasının genç olması dolayısıyla ondan hadis dinlemeyi bıraktığı ve yüz seksen dört senesinde on üç yaşındayken Irak'a

---

¹⁶⁸ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 46.

¹⁶⁹ Hatîb, *a.g.e.* II, 386.

¹⁷⁰ Hatîb, *a.g.e.* XI, 560.

¹⁷¹ Hatîb, *a.g.e.* V, 122.

¹⁷² Hatîb, *a.g.e.* XI, 96.

hadis öğrenimine gittiği bilgisi verilmektedir.¹⁷³ Irak'a on üç yaşında iken gittiğine göre İbnü'l-Mübârek'e öğrencilik yaptığı sıralarda daha küçük olmalıdır.

Benzer yaşlarda hadis öğrenimine başlandığını örneklemesi bakımından; Ebû Cafer Muhammed b. Mesleme (ö. 282/895)'nin hocası Mûsâ et-Tâvîl'den hadis dinlemeye başladığı zaman on üç veya on dört yaşında olduğunu söylemesine¹⁷⁴ ve Süfyân b. Uyeyne'nin, on dört yaşındayken Amr b. Dînâr (ö. 126/744 [?])'ın hadis meclisine gitmeye başladığını zikretmesine¹⁷⁵ yer verilebilir.

Önde gelen muhaddislerden olan Ahmed b. Hanbel, hadis talebine yüz doksan yedi yılında başladığını ve yüz seksen iki yılında Kûfe'de doğduğunu kaydetmektedir.¹⁷⁶ Bu durumda hadis öğrenimine başladığında on beş yaşında olmaktadır.

Süfyân b. Uyeyne, hocası İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) ile on altı yaşında karşılaşmış ve ez-Zührî, hadis ilmini ondan daha küçük yaşta talep eden kimseyi görmediğini ifade etmiştir.¹⁷⁷ İbn Şihâb ez-Zührî'nin, kendisine İslam dünyasının dört bir yanından hadis talebelerinin geldiği ve binlerce öğrenciye hadis rivâyet eden bir muhaddis olduğu göz önünde bulundurulursa bu yaşın altında hadis öğrenimine başlanmadığı tahmin edilebilir. Ama diğer rivâyetler bu tahminin her zaman doğru olamayacağını ortaya koymaktadır.

Kayda değer bir örnek olması bakımından şu anekdota da yer verilebilir: Ebubekir el-A'yen (ö. 240/854), Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870)'den hadis yazdıkları sırada el-Buhârî'nin genç yaşına rağmen hadis ilmindeki yetkinliğini takdir etmiş ve merak ederek yaşını sormuştur. el-Buhârî on yedi yaşında olduğunu söylemiştir.¹⁷⁸ On yedi yaşında hadis rivâyet eden ve birikimi takdîr gören el-Buhârî bu yaştan çok daha önce hadis öğrenimine başlamış olmalıdır.

Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866) da on sekiz yaşındayken hadis rivâyet ettiğini, şehirde bu yaşta rivâyet etmekten utandığını ve kendisinden hadis dinlemek

---

¹⁷³ Hatîb, *a.g.e.* VII, 365.

¹⁷⁴ Hatîb, *a.g.e.* IV, 492.

¹⁷⁵ Hatîb, *a.g.e.* X, 248.

¹⁷⁶ Hatîb, *a.g.e.* V, 352.

¹⁷⁷ Hatîb, *a.g.e.* X, 247.

¹⁷⁸ Hatîb, *a.g.e.* II, 334.

isteyenlere şehrin dışında bir bahçede hadis rivâyet ettiğini söylemektedir.¹⁷⁹ Sözü edilen râvînin elde ettiği hadisleri on sekiz yaşında iken edâ etmekten utandığını dile getirmesi, bu dönemde on sekiz yaşın hadis öğretimi için çok erken görüldüğünü ve bu yaşların hadis öğrenim çağı içerisinde değerlendirildiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki, muhaddislerce hadis öğrenimine başlama yaşı açıkça tayin edilmemiştir. Hadîs talebeleri öz yeterliklerine ve şahsi çabalarına göre farklı yaşlarda hadis öğrenimine başlamışlardır. Bununla birlikte zikredilen bilgiler birlikte değerlendirildiği takdirde, tahammüle başlama yaşının ortalama olarak on beş olduğu kanaatine varılabilir.¹⁸⁰

II. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM USÛL VE ÂDÂBİ

Bu kısımda hadis öğrenim ve öğretimi sırasında hadis şeyhinin ve öğrencisinin sahip olması gereken ahlâkî vasıflar, ibâdet hayatı ve öğrenim-öğretim sürecinde takip edecekleri usûl ve âdâba değinilecektir.

A. ŞEYHİN GÖZETMESİ GEREKEN USÛL VE ÂDÂB

1. ŞEYHİN SAHİP OLMASI GEREKEN AHLAKİ VE İLMÎ VASIFLAR

Bir hadîs şeyhinin sâhip olması gereken en önemli hasletlerin başında ihlâslı olmak özelliği gelmektedir denilebilir. Bu gereklilik, birçok muhaddis tarafından ifâde edilmiştir. Konunun daha somut hale getirilmesi açısından; İbnü's-Semmâk (ö. 183/799)'ın öleceğini anladığı sırada Allah'a dua ederken hadis meclislerinde öğrenim ve öğretiminde sadece kulları Allah'a sevdirmek ve Allah'ı da kullara

¹⁷⁹ Hatîb, *a.g.e.* II, 459.

¹⁸⁰ İbnü's-Salâh, Ebû Abdillâh ez-Zübeyrî'nin "Hadis yazmaya yirmi yaşında başlamak güzel görülür. Çünkü yirmi yaşında akıl olgunluğuna ulaşır." dediğini, Musa b. İshâk'ın "Kûfeliler çocuklarını hadis öğrenimine küçük yaşta başlatmazlardı. Yirmi yaşını doldurmalarını beklerlerdi." ve Musa b. Harun'un "Basralılar on yaşında, Kûfeliler yirmi yaşında Şâmlılar da otuz yaşında hadis yazarlardı." sözlerini nakletmektedir (bkz. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü 'bni's-Salâh*, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 2010, s. 76). Muhammed Mustafa el-A'zamî, tâbiûn devrinde talebelerin yaklaşık yirmi yaşlarında hadis öğrenimine başladıklarını söylemektedir. Bk. el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı* (çev. Recep Çetintaş), İz Yay., İstanbul 2010, s. 48.

sevdirmek amacını göttüğünü ifade etmesine¹⁸¹ yer verilebilir. İbnü's-Semmâk'ın son anlarında ilk söylediği şey gösterdiği gayret ve ortaya koyduğu eserler değil; aksine hâlis niyetidir. Bu tavır, hadis öğrenim ve öğretiminde ihlâsın diğer hedeflerden daha öncelikli görüldüğüne işaret etmektedir.

Hadis şeyhinin sahip olması gereken vasıflarından biri de Allah Rasûlü'nün hadislerine karşı hürmetkâr olmaktır. Hadisi din kabûl eden¹⁸² muhaddisler, bir ibâdet neşesi içerisinde hadis tahammül ve edâsına yönelmişler, aynı motivasyonlarını eser telif ederken de sürdürmüşlerdir. Meselâ, el-Buhârî'nin, *Sahîh*'ine her hadisi önce gusûl abdesti alıp ardından iki rekât namaz kıldıktan sonra koyması¹⁸³ hadîse hürmetin göstergelerinden biridir.

Muhaddisin sâhip olması gereken mühim hasletlerden birisi de tevâzudur. Bunun en güzel örneklerinden birini Muhammed b. Gâlib el-Mukrî'de görmekteyiz. Bir öğrencisi günün birinde el-Mukrî'ye gelmiş, el-Mukrî öğrencisine “Böyle bir günde benim sevap kazanmam için yordüğün bu ayaklara nasıl teşekkür edebilirim ki?” deyip ardından öğrencisine bizzat su ikram ederek ayaklarını yıkamıştır.¹⁸⁴ Bir başka güzel örneği de önde gelen hadis hâfizlarından İbn Râhûye'de görmekteyiz. İshâk b. Râhûye'ye “Sen mi yoksa Ahmet mi daha büyük?” diye sorulduğunda, “Yaşta da, diğer şeylerde de o benden daha büyüktür.” karşılığını vermiştir.¹⁸⁵

el-Hasan b. Umâre (ö. 153/770) yanındayken Mis'ar (ö. 155/772)'a bir hadis sorulduğu zaman rivayette bulunmayıp muhatabına “Ebû Muhammed'e sor!” derdi.¹⁸⁶ Bu örnek de ilmî tevâzunun güzel yansımalarından biridir.

Hadis şeyhinin, herhangi bir rivayetin yayılmasına arzu duyması ve bunun için çaba göstermesi, kendisinde bulunması gereken vasıflar arasındadır. Alî b. Hucr (ö. 244/858)'a nispet edilen aşağıdaki ifadeler, kendisinin talebelerine hadis aktarımında bulunmaya karşı duyduğu arzuya işaret etmektedir: “Ben otuz üç

---

¹⁸¹ Hatîb, *a.g.e.* III, 354.

¹⁸² Muhammed b. Sîrîn, “Bu hadis dindir! Dîninizi kimden aldığımıza dikkat edin!” diyerek hadis ehlinin bu yaklaşımını ifade etmektedir. (bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1952, II, 16).

¹⁸³ Hatîb, *a.g.e.* II, 327.

¹⁸⁴ Hatîb, *a.g.e.* IV, 241-242.

¹⁸⁵ Hatîb, *a.g.e.* VII, 366.

¹⁸⁶ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 324.

yaşımda iken Irak'tan ayrıldım. Kendi kendime keşke bir otuz üç yıl daha yaşasam da topladığım hadislerden bir kısmını rivâyet etsem, dedim. O günden sonra otuz üç yıl, sonra bir otuz üç yıl daha yaşadım. Ben hâlâ Irak'tan ayrılırken temennî ettiğim şeyi arzulamaktayım.”¹⁸⁷

Meseleye benzer bir açıdan yaklaşan meşhûr muhaddis Süleymân b. Mihrân el-A‘meş (ö. 148/765), hiçbir hadis rivâyet etmeyen bir şeyh gördüğünde onu tokatlamak istediğini belirterek¹⁸⁸ hadis öğrenimini tamamlayan bir şeyhin hadislerin öğretimi için çalışmamasının ve hadis rivayetinde bulunmamasının kabûl edilemez bir davranış olduğunu belirtmektedir.

Hadis şeyhinin sahip olması gereken bir diğer haslet de öğrendiği ilimle âmil olmaktır. Süfyân es-Sevrî'nin, ilk ibâdetin susmak, sonra hadis öğrenmek, sonra hadis ezberlemek, sonra hadisin içerdiği hükümleri hayatına taşıyıp amel etmek, sonra da hadislerin toplumda yayılması için gayret göstermek¹⁸⁹ olduğunu söyleyerek bu haslete vurgu yaptığı görülmektedir.

Cömertlik, hadis bilginleri tarafından önemsenen bir haslettir. Bunun güzel örneklerinden birini İbrahim b. Tahmân (ö. 163/779)'da görmekteyiz. Onun güzel ahlaklı, maddi durumu iyi, cömert biri olduğu, insanlara yemek ikrâm etmeyi sevdiği, onlarla ilgilendiği ve kendisine gelenleri yemek yedirmeden bırakmadığı söylenmektedir.¹⁹⁰ el-Hüseyn b. el-Velîd en-Neysâbûrî (ö. 203/818)'nin ise insanlara bol bol hediye verdiği, insanlar mahcûb olup minnet altında kalmasınlar diye de kendisiyle yemek yiyen insanların sevap kazanmasına vesile oldukları için ona iyilik yapmış olduklarını söylediği kaydedilmektedir.¹⁹¹

Muhaddislerin önem verdiği ilmî hasletlerden birisi şeyhin aslını yani kendi kitâbını muhâfaza etmesidir. Aslını muhâfaza edemeyen muhaddisler hadis dünyasında itibarlarını koruyamamaktadırlar. Kitabını titizlikle koruyan

---

¹⁸⁷ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 362.

¹⁸⁸ Hatîb, *a.g.e.* X, 9.

¹⁸⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 492. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâkî'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* adlı eserinde Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723)'in “İlmin ilk kapısı susmaktır. İkincisi dinlemek, üçüncüsü amel etmek, dördüncüsü bu ilmi yaymak ve öğretmektir.” dediğini nakletmektedir (Hatîb, *el-Câmi'*, I, 194). Bu iki söz birbirini desteklemektedir.

¹⁹⁰ Hatîb, *a.g.e.* VII, 14-15.

¹⁹¹ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 725.

muhaddislerden birisi Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878)'dir. O, kitabını bir muhaddise ödünç vermiş, altı ay sonra kitabını geri aldığıında ilk yaptığı iş kitabını baştan sona kontrol etmek olmuştur. Kitabında yedi yerde değişiklik yapıldığını görünce öfkelenmiş ve kendisinden izin alınmadan kitabında değişiklik yapılmasına sert tepki göstermiştir. Değişikliği yapan muhaddise tek tek değiştirdiği yerleri göstererek değişmeden önceki şeklini söylemiştir.¹⁹² Bu olay, Ebû Zür'a'nın kitabındaki tüm hadisleri ezber olduğunu ve kitabı ezbere destek olarak kullandığını göstermektedir.

Bir hadis şeyhi, ilmî emânete sâhip çıkmalı, tahammül ettiği hadisleri yanlış aktarmaktan elinden geldiğince kaçınmalıdır. Bu minvalde olmak üzere bazı şeyhlerin yaşlanarak hâfıza fonksiyonlarının bozulması (ihtilât/teğayyür) tehlikesi ile karşılaştıklarında edâ ameliyesini bıraktıkları olmuştur. Ehl-i hadîsin bu konudaki hassasiyetini göstermesi açısından şu olay önemlidir: Halîfe el-Mehdî (ö. 169/785)'nin vezîri Ebû Ubeydillah, meşhur muhaddis Şerîk (ö. 178/794)'ten hadîs semâ etmek istemiş, Şerîk ise hafıza fonksiyonlarının bozulduğunu ve hadisleri yanlış rivâyet edebileceğini söyleyerek bu isteği geri çevirmiştir. Vezîrin, sadece doğru olduğundan emin olduğu hadisleri rivâyet etmesini söyleyerek ısrâr etmesi üzerine Şerîk, hadislerinin cerh edilmesinden ve zayıf bir râvî konumuna düşmekten endişe ettiğini öne sürerek bu ısrarlı teklifi reddetmiştir.¹⁹³

Muhaddislerce, hadis şeyhinde aranan ilmî vasıflardan biri de eser telifinde bulunmaktır. Meselâ, Yahya b. Muhammed, kuşluk vaktinde babasının şahsi kütüphanesine girmiş ve onu eser telif ederken görmüştür. Kandilin yandığını fark eden Yahya b. Muhammed, babasının gecedeki eser telifiyle meşgul olduğunu ve bu işe yoğunlaşması sebebiyle zamanın farkına varamadığını anlamıştır.¹⁹⁴ Yahya b. Muhammed b. Yahya (ö. 267/880)'nın yaşadığı bu hâdise, muhaddislerin eser telifi hususunda sahip oldukları arzuyu göstermektedir.

Bir hadis şeyhi, kendisinin ve talebelerin hatalarını düzeltmeli, böylece hadislerin yanlış aktarılmasına engel olmalıdır. Örneğin, Muhammed b. Racâ (ö. 207/822), bir hadîsi Bağdat'ta rivâyet etmiş, Bağdat'tan ayrılınca kitabına bakmış ve

---

¹⁹² Hatîb, *a.g.e.* XII, 40.

¹⁹³ Hatîb, *a.g.e.* X, 391.

¹⁹⁴ Hatîb, *a.g.e.* IV, 663.

senette Hz Âişe'nin (ra) olmadığını görmüştür. Bu hatayı bir mektupla Bağdat'ta kendilerine hadis tahdîs ettiği kişilere bildirmiştir.¹⁹⁵ Hadis rivâyetinde hata etmek bir cerh sebebidir. Bazen muhaddislerin yaptıkları hataların kendilerine olan güveni kaybetmelerine sebep olduğu göz önüne alındığında Muhammed b. Racâ'nın bu riski göze alıp hadisin yanlış öğrenilmesine sebep olmak istemediği görülecektir.

Muhaddislerin kendi hatalarını düzeltecek daha bilgili kimselere gidip kitaplarını onlara kontrol ettirdikleri bilinmektedir. Örnek vermek gerekirse, Âsım b. Ali (ö. 221/836), Bağdat'a gelerek kitaplarını muhaddislere kontrol ettirmek istemiştir. Onu Ebubekir el-Esrem (ö. 261/874-75 [?])'e yönlendirmişler, o da Âsım'ın kitaplarını elli mecliste (oturumda) kontrol ederek yanlışlarını düzeltmiştir.¹⁹⁶

Bazı muhaddisler de yapılan yanlış meclislerinde düzeltmekte ve hatta yanlış yapılmasına tahammül edememektedir. Örneğin Abdullah b. İdrîs (ö. 192/808), kendi hadîs meclisinde hadis kıraat ederken yanılan bir öğrencisine öfkelenmiş, onu azarlamış ve o gün başka bir hadis rivâyet etmeyerek bu hatayı cezalandırmıştır.¹⁹⁷

Bir hadîs şeyhi talebelerine karşı mümkün olduğunca her konuda rehber olmalıdır. Meselâ Ahmed b. Hanbel, İmam Buhârî'ye büyük şehirlerde ilmin daha iyi öğrenilip daha fazla kişiye aktarılacağını söyleyerek onun Horasan'a gitmeyip Bağdat'ta kalmasının isabetli olacağını ifâde etmiştir. Bu tavsiyeye uymayan el-Buhârî ilerleyen yıllarda Ahmed b. Hanbel'i dinlemediği için hayıflanmıştır.¹⁹⁸

Bir kısım muhaddisler, hadis talebi maksadıyla muhtelif şehirlere giden talebelerine yeni gittikleri yerlerde faydalanabilecekleri önemli muhaddislerin adlarını vererek hem onların bu merkezlerde en üst düzeyde yetişmelerine imkân sunmuşlar; hem de talebelerini başka hocalara gönderme erdemini göstererek ilmî açıdan tevazu göstermişlerdir. Meselâ Ahmed b. Hanbel, Basra'ya gitmek maksadıyla veda etmek için yanına gelen öğrencisi Muhammed b. Ahmed el-Cûzcânî'ye, orada Muhammed b. Yahya ez-Zühli (ö. 258/872)'den ayrılmamasını,

---

¹⁹⁵ Hatîb, *a.g.e.* III, 191.

¹⁹⁶ Hatîb, *a.g.e.* VI, 298.

¹⁹⁷ Hatîb, *a.g.e.* XI, 73.

¹⁹⁸ Hatîb, *a.g.e.* II, 343.

ondan hadîs dinlemesini, zira ez-Zührî'nin hadîsini ondan daha iyi bilen ve kitâbı daha sahih olan birisinin bulunmadığını¹⁹⁹ söyleyerek rehberlik etmiştir.

Kimi zaman da öğrencilerin en iyi muhaddisleri sormaları üzerine hocaları onlara bu konuda rehberlik yaparlardı. Meselâ Ahmed b. Saîd ed-Dârimî (ö. 253/867), Ahmed b. Hanbel'e Şu'be (ö. 160/776)'nin hadîsini kimden yazması gerektiğini sormuş, o da Ebû Dâvûd (ö. 275/889)'dan yazmasını tavsiye etmiştir.²⁰⁰

Muhaddislerin yazdıkları eserleri önde gelen hadis şeyhlerine arz edip onların görüşlerini aldıkları da olurdu. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i yazdıktan sonra bu eserini Ahmed b. Hanbel'e arz ettiği, onun da, kendisine sunulan bu çalışmanın kaliteli ve güzel olduğunu belirttiği kaydedilmektedir.²⁰¹

Bir hadis şeyhinin aynı zamanda talebelerinin dünyevî sıkıntılarını ve ihtiyaçlarını gidermeye çalışan biri olması da erdemli bir davranıştır. Çünkü tahmin edilebileceği gibi hadis talebelerinin çoğu uzak memleketlerden gelmekte, gurbette kendi ihtiyaçlarını karşılayacak aile ve akrabaları bulunmamaktadır. Bu talebelerin hadis öğrenimine devam edebilmeleri için maddi açıdan desteklenmeleri gerekmektedir.

Belirtilen durumu örneklendirmek gerekirse, Abdullah b. el-Mübârek maddi durumu yerinde ve eli açık bir hadis şeyhidir. Kendisi Tarsus'a çok gider, Rakka'da bir handa konaklardı. Bu handa maddis ihtiyaçlarıyla ilgilendiği ve kendisinden hadis dinleyen bir genç vardı. İbnü'l-Mübârek yine bir defasında hana geldiği vakit genci göremedi. O gencin, borcundan dolayı hapse atıldığını öğrendi. Bunun üzerine gencin borcunu kapatarak onu hapisten çıkarttı. Hapishane görevlilerine de gence borcunu kimin ödediğini söylememeleri için tenbihatta bulundu.²⁰²

Diğer taraftan Abdullah b. el-Mübârek, hadis talebelerine çeşitli burslar vererek de onların öğrenimine destek olmuştur. Hemşehrileri tarafından dünyanın her tarafında para dağıtıp kendi halkını unuttuğu yönünde bir eleştiriye muhatap olunca, hadîs talebelerine çok değer verdiğini, burs verdiği öğrencilerin hadîs öğreniminde

---

¹⁹⁹ Hatîb, *a.g.e.* IV, 659.

²⁰⁰ Hatîb, *a.g.e.* X, 37.

²⁰¹ Hatîb, *a.g.e.* X, 76.

²⁰² Hatîb, *a.g.e.* XI, 396-397.

gayretli ve çalışkan gençler olduğunu, eğer onları desteklemezse maddi imkânsızlıklar sebebiyle hadîs öğrenimlerinin akâmete uğrayacağını söyleyerek kendini savunmuştur.²⁰³

Hadis şeyhinin, öğrencileri maddi anlamda destekleyebilmesi bir yere kadar iyi derecede maddi olanaklara sahip olmasını gerektirmektedir. Her hadîs şeyhi bu olanaklara sahip olamayabilmektedir. Bu bağlamda hayır sâhiplerini talebelerle buluşturmak da onların sıkıntısını gidermenin bir başka yoludur. Meselâ, el-Hasan b. Umâre'nin memleketinden uzaklarda hadis yazan garip bir öğrencisi vardı. Birgün el-Hasan'a gelip memleketine dönmek maksadıyla onunla vedalaştı. el-Hasan ona kendisinin de geçim sıkıntısı çektiğini söylemiş, eline bir not tutuşturarak öğrencisini bir hayırsevere göndermiştir. Bu hayırsever de o öğrenciye yüklü miktarda nakdî yardım yapmıştır.²⁰⁴

Hadis şeyhi talebelerinin durumunu takip edip onlarla ilgilenmeli, onlara değer verip taltîf etmelidir. Ahmed b. Hanbel'in Ebûbekir el-Merrûzî (ö. 275/888)'yi bir iş için görevlendirdikten sonra ona, söylediği her sözde ve yaptığı her harekette arkasında olduğunu söyleyerek cesâretlendirmesi öğrencisine değer verdiğini ve güvendiğini göstermektedir.²⁰⁵

Hâlid b. Hıdâş (ö. 223/838), hadis hocası Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795)'in kendisine karşı olan ilgisini anlatmış, hadis tahammülü için diğer memleketlere yaptığı yolculukları bitirip memleketine döndüğü zaman hocasının kendisini çağırıp ziyâfet verdiğini belirtmiştir.²⁰⁶ Bu davranış bir hocanın öğrencisine değer verip ona ilgi göstermesinin güzel örneklerinden biridir.

Bazı talebeler şeyhin özel halkasının müdâvimleridir. Şeyh bu talebelerle diğer talebelerle kurduğu ilişkiden daha samimi ve daha yakın bir ilişki kurar. Ahmed b. Hanbel'in bu kabil öğrencilerinden biri Ebû Muhammed Fevrân (ö. 256/870)'dir. Onun, Ahmed b. Hanbel'in talebeleri içerisinde öne çıkardığı, kendisiyle ünsiyet kurup özel olarak oturduğu, ikramda bulunduğu, hediyelerini

---

²⁰³ Hatîb, *a.g.e.* XI, 397.

²⁰⁴ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 325.

²⁰⁵ Hatîb, *a.g.e.* VI, 105.

²⁰⁶ Hatîb, *a.g.e.* IX, 245.

kabul ettiği, borç aldığı kişilerden biri olduğu söylenmektedir.²⁰⁷ Ahmed b. Hanbel bu talebesine o kadar güvenmektedir ki; oğlu doğduğu zaman çocuğunun ismini onun koymasını istemiştir.²⁰⁸

2. HADİS ŞEYHİNİN İBADET VE TAKVASI

Muhaddisler hadîs öğrenim ve öğretimini ibâdet olarak görmektedir. Süfyân es-Sevrî'nin, hadîs öğrenmeyi, hadîs ezberlemeyi, içerdiği hükümle amel edip hadîslerin yayılması için çalışmayı ibâdet olarak gördüğünü daha önce zikrettik.²⁰⁹ Bu söz, aynı zamanda ehl-i hadîsin anlayışını ifâde etmektedir. Bu anlayışın yanında diğer ibadetlere de önem veren muhaddisler yoğun bir ibâdet hayatı yaşamış, günlerini ibâdetle dolu geçirmeye çalışmışlardır. Meselâ, Ebû Yahyâ en-Nâkîd (ö. 285/898)'a, yarın öleceği söylenseydi günlük mûtad olarak yaptığı ibâdetlerden daha fazla amel yapamayacağı, gününün ibâdetlerle dolu olduğu söylenmektedir.²¹⁰ Bazı muhaddisler bir derece daha yoğun bir ibâdet hayatı yaşamak amacıyla inzivâyâ çekilmişlerdir. Ahmed b. Abdullah (ö. 261/875)'in Mağrib'e sadece ibâdetle meşgûl olmak amacıyla gittiği söylenmektedir.²¹¹ Keza Ahmed b. Muhammed el-Birtî (ö. 280/893) de evine kapanarak ibâdetle meşgûl olmuştur.²¹²

Hadîs öğrenim ve öğretimi ile diğer ibâdetleri dini yaşantının bir parçası hâline getiren hadîs âlimleri, talebelerine ibâdet hayatlarına dikkat etmeleri konusunda bazı tavsiyelerde bulunarak bu meziyetlerini onlara da aktarmaya çalışmışlardır. Süfyân b. Uyeyne'nin, öğrencilerine hitâben hadîsin, Allah'a karşı takvâ sahibi olmak, ahirete yönelik ameller işlemek amacıyla öğrenilmesi gerektiğini, aksi takdirde âlim ile câhilin bir farkının kalmayacağını söylemesi bunun bir örneği sayılabilir.²¹³

---

²⁰⁷ Hatîb, *a.g.e.* XI, 277.

²⁰⁸ Hatîb, *a.g.e.* XI, 277.

²⁰⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 492.

²¹⁰ Hatîb, *a.g.e.* IX, 478.

²¹¹ Hatîb, *a.g.e.* V, 351.

²¹² Hatîb, *a.g.e.* VI, 220.

²¹³ Hatîb, *a.g.e.* V, 348.

Cüneyd b. Muhammed el-Kavârîrî (ö. 297/909)'nin günlük virдинin üç yüz rekât namaz ve otuz bin tesbih olduğu söylenmektedir.²¹⁴ er-Rakkâşî (ö. 219/834)'nin bir günde toplam dört yüz rekât namaz kıldığı ifade edilmiştir.²¹⁵

Önde gelen muhaddislerden Süleymân b. Mihrân el-A'meş'in, namazlarını sürekli cemaatle ve ilk safta kıldığı, yetmiş sene boyunca imamla birlikte iftitâh tekbirini kaçırmadığı kaydedilmiştir.²¹⁶

el-Cüneyd b. Muhammed el-Kavârîrî'ye bir mesele sorulmuştur. Bunu üzerine "Önce hocama bir sorayım" deyip evine girmiştir. İki rekât namaz kılıp çıkmış ve soruya cevap vermiştir.²¹⁷ Bu örnek, muhaddislerin ilimle ibâdeti bütünleştirdiğinin bir göstergesidir. el-Kavârîrî'nin hocadan kastı Allah'tır. Kendisine sorulan bir soruda, namaz kılarak Allah'ın kendisine doğru cevap vermeyi müyesser kılması için yardım istemeyi, hocaya sormak olarak nitelemiştir. Bu örnek muhaddislerin ilimle ibâdeti bütünleştirdiklerini göstermesi açısından dikkat çekici bir örnektir.

Ebû Kabîsa (ö. 282/895)'nin, uzun yaz günlerinde dört kere Kur'ân'ı hatmettiği²¹⁸, Ebû Hamza es-Sükkerî (ö. 168/784)'nin, komşularından birisi hastalandığı zaman, hasta kişinin hastalıktan kurtulmak için harcadığı para miktarınca sadaka verdiği²¹⁹, böylelikle Allah'ın kendisine verdiği sağlığa şükran duygularını ifade ettiği, Ahmed b. Menî (ö. 244/858)'in, kırk yıl boyunca Kur'ân'ı her üç günde bir hatmettiği söylenmektedir.²²⁰

Eyyûb el-Hammâl, gâfil olarak yürümeyi; sürekli zikirle meşgul olarak yürümeyi kendisine prensip edinmiştir.²²¹ Ahmed b. Hanbel, İmam Şâfi'î'nin oğlu Muhammed (ö. 240/854)'e, babası eş-Şâfi'î için seherlerde dua ettiğini söylemiştir.²²²

---

²¹⁴ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 170.

²¹⁵ Hatîb, *a.g.e.* III, 413.

²¹⁶ Hatîb, *a.g.e.* X, 12.

²¹⁷ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 172.

²¹⁸ Hatîb, *a.g.e.* III, 546.

²¹⁹ Hatîb, *a.g.e.* IV, 436.

²²⁰ Hatîb, *a.g.e.* VI, 378.

²²¹ Hatîb, *a.g.e.* VII, 458.

²²² Hatîb, *a.g.e.* IV, 325.

Tüm bu örnekler bize muhaddislerin yoğun bir ibâdet hayatı yaşadıklarını göstermektedir.

B. HADİS ÖĞRENCİSİNİN GÖZETMESİ GEREKEN USÛL VE ÂDÂB

Bu başlık altında iki konu ele alınacaktır. Bunlardan biri hadis öğrencisinin sahip olması gereken ahlâkî vasıflardır. Diğerisi ise hadis öğrencisinin hadis öğrenimi sırasında takip etmesi gereken usûl ve âdâbtır.

1. HADİS ÖĞRENCİSİNİN SAHİP OLMASI GEREKEN AHLÂKÎ VASIFLAR

Hadîs şeyhi gibi, hadîs tâlibinin de sâhip olması gereken en temel haslet ihlâstır. Daha önce de değinildiği gibi muhaddisler hadis öğrenim ve öğretimini bir ibâdet biçiminde algılamışlardır. Amellerin niyetlere göre değer kazandığı²²³ bilindiğine göre; hadis öğrenim ve öğretilmesi de ancak ihlâsla bir kıymet ifade edebilir. Hadîs talebelerinden biri Bişr b. el-Hâris el-Hâfî (ö. 227/842)'ye bir hadis sorduğunda Bişr, bu öğrenciye Allah'tan korkmayı ve hadisi dünyevî bir amaç uğruna öğrenmemeyi tavsiye ederek ihlâsın önemine vurgu yapmıştır.²²⁴ Muhaddisler bazen bilmedikleri hadisi öğrenmek için şeyhlerden hadis dinlemek isterler. Bazen de daha önce müzakerelerde öğrenip ezberledikleri hadisleri, rivâyet hakkına sahip kişilerden dinleyip rivâyet hakkına sahip olmak amacıyla dinlemek isterler. Burada ikinci usûl kastedilmektedir. Dolayısıyla Bişr b. el-Hâris burada, hadislerin dini hayata yansımayıp sadece rivâyet malzemesi olarak görülmesine tepki göstermektedir.

²²³ Buhârî, *Bedü'l-Vahy*, 1; Müslim, *İmâre*, 155; Ebû Dâvûd, *Talak*, 11.

²²⁴ Hatîb, *a.g.e.* VII, 271. Hatîb'in *el-Câmi*'inde buna benzer bir rivâyet Mâlik b. Enes (ö. 179/795)'ten nakledilmiştir. Mâlik şöyle demiştir: "İbn Vehb! Allah'tan kork! Sahip olduğun bilgiyle yetin! İlmîyle yetinmeyen herkesin ilmi hayatı erken son bulur. Eğer talep ettiğin ilime ulaşmaktaki amacın Allah'ın rızası ise doğru yoldasın! Ama eğer dünyalık bir amaç güdüyorsan bilesin ki elinde hiçbir şey kalmayacak!" (Hatîb, *el-Câmi*, II, 223).

Hadis şeyhi gibi hadîs tâlibi de öğrendiği rivayetlerle amel etmelidir. Bunun örneklerinden birini Bişr el-Hâfi'de görmekteyiz. Bir gün Bişr el-Hâfi'ye ashâb-ı hadîs gelmiş, Bişr iki yüz dirheme sahip olduklarında beş dirhem zekât vermeleri gerektiği gibi iki yüz hadîs ezberlediklerinde de beş hadisle amel etmek zorunda olduklarını söylemiştir.²²⁵

Hadis tâlibinin sâhip olması gereken hasletlerden bir diğeri hadîs öğrenimine karşı derin bir iştiyak duymaktır. Muhaddisler hadîs tâlibinin yaşama gâyesini, din demek olan Rasûlullah'ın hadîslerini muhâfaza etmek olarak tanımlamışlar, üstelik talebelerini tüm varlıklarını bu uğurda fedâ etmeye teşvîk etmişlerdir. Birçoğu bütün servetini hadîs öğrenimi için harcamıştır. Meselâ, İsmail b. Ayyâş (ö. 182/798)'ın babasından kalan dört bin dinar mirasın hepsini hadîs öğrenimi için harcadığı ifade edilmiştir.²²⁶

Târîhu Bağdâd, hadîs talebelerinin Hz. Peygamber'in (sav) hadîslerinin öğrenilmesine dair aşk derecesine varan sevgi ve isteklerini belgeleyen haberlerle doludur dense yanlış olmaz. Meselâ el-Cüneyd b. Muhammed el-Kavârî'nin, hadîsten daha değerli bir ilim olsaydı ve göklerin derinliklerinde gizlenseydi bile o ilmi öğrenmek için çalışacağını ifâde etmesi²²⁷ muhaddislerin bu arzusunu dile getirmektedir.

Belirtilen iştiyak duygusu hadîs tâlibi ile öyle bütünleşmektedir ki; rüyâlarında bile hadîs öğrenimiyle ilgili olaylar görebilmektedirler. Meselâ Ebu'l-Kâsım İbrahim b. Muhammed, rüyasında Ebû Ali es-Sekafi'yi görmüş ve o kendisine Ahmed b. Seleme'nin *el-Müsnedü's-Sahîh*'ine önem vermesini tavsiye etmiştir.²²⁸

Gâlib el-Kattân'ın yaşadığı olay da hadîs öğrenimine duyulan arzunun en güzel örneklerinden birisidir. O, kendi memleketinden çıkıp el-A'meş'ten hadîs dinlemek amacıyla Basra'ya gitmiş, fakat iki sene boyunca hadîs dinlemek ümidiyle yanında kalmasına rağmen el-A'meş ona sadece bir hadîs rivâyet etmiştir.²²⁹ Bu anekdot bize bazı hadîs talebelerinin, bir hadîs dinlemek için memleketinden

²²⁵ Hatîb, *a.g.e.* VII, 548. Krş: Hatîb, *el-Câmi*, I, 144.

²²⁶ Hatîb, *a.g.e.* VII, 188.

²²⁷ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 170.

²²⁸ Hatîb, *a.g.e.* V, 304.

²²⁹ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 91.

uzaklarda, bir hocanın eşiğinde iki yıl kalabilecek kadar hadis öğrenimini arzuladıklarını göstermektedir.

Alî b. el-Medînî (ö. 234/848-49), uyuyacağı sırada aklına bir hadis geldiğinde yatağından kalkıp o hadise baktığını söylemektedir.²³⁰ Hadisle sürekli zihinsel iştiğal içerisinde olan kişilerin günün her ânında hadis düşünebildikleri anlaşılmaktadır.

Hadis tâlibinin sâhip olması gereken bir diğer haslet hocalarına ve muhaddislere karşı hürmet göstermektir. Bunun örneklerinden birini Ahmed b. Hanbel'de görmekteyiz. Ahmed b. Hanbel hadis meclisinde talebelere ders verirken Muhammed b. Yahya ez-Zühî (ö. 258/872) içeri girmiştir. Hadis ilmindeki otoritesine ve hadis dünyasındaki itibârına rağmen Ahmed b. Hanbel ona saygı için ayağa kalkmıştır. Meclisinde bulunanlar ise onun kendisinden ilim ve itibar olarak daha aşağı seviyedeki birisi için, sadece hadis şeyhi olması sebebiyle ayağa kalkmasını yadırgamışlardır.²³¹

Duhaym (ö. 245/859), iki yüz on iki yılında Bağdat'a geldiğinde Ahmed b. Hanbel'i ve Yahya b. Maîn (ö. 233/848) gibi hadis ilminin önde gelen isimleri onun önünde çocuklar gibi oturup hadis dinlemişlerdir.²³² İlmi seviyesi ne olursa olsun muhaddislerin hadis öğrendikleri hocaya karşı saygı gösterdikleri görülmektedir.

Seleme b. Âsım, Halef (ö. 274/887)'ten *Kitâbu'l-Aded*'i dinlemek istemiş; Halef de bunu kabul etmiştir. Seleme geldiğinde Halef onu, kendisinden daha büyük bir âlim olduğu için başköşeye oturtmak istemiştir. Seleme bunu kabûl etmemiş ve öğretim hakkı gereğince hocanın öğrenciden daha yüksekte oturması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Halef bir hâtırasını naklederek Ahmed b. Hanbel'in de kendisine Ebû Avâne (ö. 176/792)'nin hadisini dinlemek için geldiğinde başköşeye geçmeyi istemediğini, hadis dinlediği hocası konumunda olduğu için kendisini başköşeye oturttuğunu söylemiştir.²³³

---

²³⁰ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 428.

²³¹ Hatîb, *a.g.e.* IV, 659.

²³² Hatîb, *a.g.e.* XI, 550.

²³³ Hatîb, *a.g.e.* X, 195. Krş: Hatîb, *el-Câmi'*, I, 198.

Ahmed b. Hanbel'in yanında İbrahim b. Tahmân anılması üzerine; hastalığından dolayı yaslanmış halde olan İbn Hanbel, "Salihler anılırken yaslanmak doğru olmaz" deyip doğrularak oturmuştur.²³⁴

Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)'in, Rebî'a b. Ebî Abdirrahmân (ö. 136/753 [?]) ile aynı mecliste ders verdiği, Rebî'a olmadığı zaman en güzel hadisleri aktardığı, Rebî'a geldiği zaman ise ona saygıdan dolayı rivayette bulunmayı bıraktığı kaydedilmiştir.²³⁵ Görüldüğü gibi muhaddisler, sadece hocaya değil aynı zamanda akranlarına karşı da hürmeti bir prensip olarak benimsemişlerdir.

Muhaddisler, talebelerine, hadîs hocalarına karşı hürmet göstermelerini tavsiye etmiş, aksi yönde davranış sergileyen öğrencilerini uyarılmışlardır. Meselâ Amr b. Ali'nin öğrencileri, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî ile bir hadisi müzâkere etmişler; Buhârî'nin, bir hadisi bilememesi üzerine onun gibi bir muhaddisin bilgi noksanlığına düştüğünü düşünerek bundan dolayı sevinmişlerdir. Hocaları Amr b. Ali'ye koşarak bu durumu ona haber vermişlerdir. el-Buhârî'nin hadis ilmindeki bilgisini ve hadis dünyasındaki otoritesini bilen ve ona saygı duyan Amr b. Ali, öğrencilerine "Muhammed b. İsmail'in bilmediği hadis, hadis değildir!" diyerek onlara, muhaddislere karşı edep ve hürmet dersi vermiştir.²³⁶

Muhaddisler, ilim ehline karşı nasıl davranması gerektiğini bilmeyen devlet adamlarına bu konudaki hassasiyetlerini usûlünce göstermişlerdir. Meselâ, Bağdat Emniyet Âmiri Muhammed b. Abdillâh b. Tâhir, İbnü't-Tabbâ' (ö. 276/889)'a bir not yazarak çocuklarına rivayette bulunması için kendi konağına gelmesini istemiştir. İbnü't-Tabbâ ise ona ilim öğrenmek isteyen kişinin âlimlerin meclisine gitmesi gerektiğini, ilmin kimsenin ayağına gelmeyeceğini bildirmiştir. Bu cevâbı alan Muhammed b. Abdillâh, muhatabının davranışını takdir ederek çocuklarıyla birlikte İbnü't-Tabbâ'ın hadis meclisine gitmiştir.²³⁷

Bazı itikâdî, siyâsî ve meşrebî tartışmalar sebebiyle hadîs talebeleri ve hocaları, kendi zihniyetlerinin temsilcisi konumundaki kişilere haddinden fazla

²³⁴ Hatîb, *a.g.e.* VII, 20.

²³⁵ Hatîb, *a.g.e.* IX, 418. Krş: Hatîb, *el-Câmi'*, I, 320.

²³⁶ Hatîb, *a.g.e.* II, 338.

²³⁷ Hatîb, *a.g.e.* IV, 624.

hürmet gösterebilmiş, dahası onları İslâm'ın tek temsilcisi olarak görebilmişlerdir. Meselâ, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünün devlet eliyle ehl-i hadîse kabûl ettirilmeye çalışılması sonucunda muhaddisler buna tepki göstermiş, bazı muhaddisler, aksi görüşün savunucusu olan Ahmed b. Hanbel'i İslâm ile eşdeğer görmüşlerdir. Süfyân b. Vekî'in "Ahmed b. Hanbel bize göre ölçüdür. Ahmed'i ayıplayan bizim nezdimizde fâsıktır!"²³⁸ sözü ile Ebu'l-Hasan el-Hemezânî (ö. 409/1018)'nin "Ahmed b. Hanbel mü'mini zındıktan ayıran bir ölçüdür."²³⁹ sözü bu durumu yansıtmaktadır. Elbette ki; Müslüman, her şeyde olduğu gibi hadîs şeyhine hürmette de itidali elden bırakmamalıdır.

Hadîs tâlibinin sahip olması gereken hasletlerden birisi de vefâdır. Muhaddislerin vefâ konusunda da titiz olduklarını görmekteyiz. Meselâ, Ebû Hamza es-Sükkerî (ö. 168/784) daha önce kendisine hadîs öğrenmek için gittiği bir hocası hastalandığı zaman, hocasının herhangi bir ihtiyacı olup olmadığını araştırır, ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlardı.²⁴⁰

Vefânın bir başka örneğini de Ahmed b. Hanbel'in talebelerinden Ebubekir el-Merrûzî (ö. 275/888)'de görmekteyiz. Bir defasında el-Merrûzî, gazâyâ çıkıyordu. İnsanlar, uğurlamak için ona Sâmarrâ'ya kadar eşlik etti. İnsanların bu kadar mesafeyi sadece kendisini uğurlamak için gelerek zahmet çekmelerine gönlü razı olmayan el-Merrûzî, ısrarla onların dönmelerini istemiş fakat insanlar onu yalnız bırakmamışlardır. Sâmarrâ'ya geldiğinde yolda geri dönüp gidenler haricinde yaklaşık elli bin insanın bulunduğu tespit edilmiştir. İnsanların ona karşı duydukları bu sevginin kendisi için bir övünç kaynağı olması gerektiği söylenince duygulanıp ağlamış ve tüm ilmi birikimini Ahmed b. Hanbel'e borçlu olduğunu, dolayısıyla övünç hakkının ona ait olduğunu dile getirmiştir.²⁴¹ Görüldüğü gibi el-Merûzzî, kendisinden hadîs öğrendiği hocasını en fazla itibar gördüğü zamanlarda dahi unutmamıştır.

Hadîs tâlibi, hadîs öğrenmek için gerekirse hadîs şeyhine hizmet etmelidir. Bir hocaya hizmet eden talibin, aynı hocaya yalnız ders almak için gelip giden

²³⁸ Hatîb, *a.g.e.* VI, 101.

²³⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 101.

²⁴⁰ Hatîb, *a.g.e.* IV, 436.

²⁴¹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 105-106.

kişilerden daha fazla hadîs öğrenme imkânı bulunmaktadır. Zira bu talip hocasıyla daha çok vakit geçirebilmekte, hocasının diğer talebelerine aktarmadığı hadisleri ondan dinleyebilmektedir. Bunun örneklerinden birini İsrail b. Yûnus b. Ebî İshâk (162/778)'ta görmekteyiz. Süfyân ve Şerîk gibi önde gelen bazı muhaddisler Ebû İshâk (ö. 148/765'ten sonra)'ın hadislerinde ihtilâf etmişler ve Ebû İshâk'ın oğlu Yûnus b. Ebî İshâk'a gelerek bu hadisleri sormuşlardır. Yûnus b. Ebî İshâk da onlara oğlu İsrail'e gitmelerini, zira Ebû İshâk âmâ olduğunda onun tüm ihtiyaçlarıyla onun ilgilendiğini, bu sebeple oğlunun Ebû İshâk'ın rivâyet hakkına sâhip olduğu hadisleri kendisinden daha iyi bildiğini söylemiştir.²⁴² Dedesine hizmet eden torunu, onun hadislerinde oğlundan (kendi babasından) daha uzman bir konumda bulunmaktadır.

Hadîs talebelerinin hadîs almak için yaptıkları fedâkârlıklardan birini örneklendirmek için bir olay daha zikredilecektir. Bir grup hadis öğrencisi, hadis almak maksadıyla Abdullah b. Dâvûd'un evine gitmiş fakat onu evinde bulamamışlardır. Tarlada ziraatle meşgûl olduğunu öğrendiklerinde doğruca onu görmeye gitmişlerdir. Onun tarladaki işlerini öğrenciler üstlenmiş ve sonrasında hadis dinlemek istemişlerdir.²⁴³

Sonuç olarak denilebilir ki, muhaddisler, hadîs tâlibinin ihlâslı, ilmiyle âmîl, hadis öğrenimine karşı arzulu, hocalarına karşı hürmetli, vefâlı olmasını gerekli görmüşlerdir. Hadis talebesinin sahip olması gereken ahlâkî vasıflara değindikten sonra şimdi de tâlibin hadis öğrenimi sırasında takip edeceği usûl ve âdâba değinilecektir.

---

²⁴² Hatîb, *a.g.e.* VII, 478.

²⁴³ Hatîb, *a.g.e.* VII, 37.

2. HADİS ÖĞRENCİSİNİN HADİS ÖĞRENİMİNDE TAKİP EDECEĞİ USÛL VE ÂDÂB

Hadîs öğrencisinin bir muhaddisin rivayet hakkını elde ettiği bütün rivayetleri öğrenmek için onun yanında belli bir süre kalması, ona mülâzemet etmesi gerekmektedir. Bu uygulama, hadis öğrenimi uğrunda birçok muhaddisin başvurduğu ve ısrarla tavsiye ettiği bir öğrenim yöntemidir. Hatta bazı hadîs talebeleri hocalarına o kadar bağlanmışlardı ki, onlara nispet edilerek anılır olmuşlardı. Meselâ Muhammed b. Ziyâd el-Meymûnî, Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735)'dan hadis rivayet eder ve ona uzun süre talebelik ederdi. Bundan dolayı Meymûn b. Mihrân'a nispet edilerek, el-Meymûnî olarak anılmıştır.²⁴⁴

Hadis şeyhleri öğrencilerine bu konuda rehberlik etmiş ve onlara en çok istifâde edebilecekleri ve mülâzemet etmeleri gereken hocaları göstermişlerdir. Meselâ Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), bir öğrencisine hadis ilmini iyi bir şekilde öğrenmek istiyorsa Şu'be b. el-Haccâc'a talebelik yapmasını ve ondan ayrılmamasını tavsiye etmiştir.²⁴⁵

Hadis ilminde otorite olan şeyhlere mülâzemet edemeyen hadîs talebelerinin daha sonra pişmanlıklar yaşadığına dair olayları da *Târîhu Bağdâd*'da bulmaktayız. Meselâ Abdullah b. el-Mübârek, Süfyân es-Sevrî'ye uzun süre öğrencilik yapamadığını, birçok hocadan hadis almak için gerçekleştirdiği hadis yolculukları sebebiyle Süfyân'dan yeterince yararlanamadığını dile getirerek hayıflanmıştır.²⁴⁶

Diğer taraftan, bazı hadis şeyhlerinin kendisinden hadis dinlemek isteyen öğrencilere bir müddet hadis meclisine devam etmeyi şart koştuğu da vakidir. Şu'be b. el-Haccâc, bu prensibe sahip muhaddislerden biridir. Birgün Şu'be hadis meclisinde rivâyette bulunurken bir hadîs tâlibi gelerek kendisinden hadîs dinlemek istemiştir. Şu'be bu öğrencinin aceleci bir tavırla hadis dinleme isteğinden hoşlanmamış, öğrenciyi tersleyerek ders halkasına devam etmezse kendisine hadis rivâyet etmeyeceğini söylemiştir.²⁴⁷

²⁴⁴ Hatîb, *a.g.e.* III, 196.

²⁴⁵ Hatîb, *a.g.e.* X, 366.

²⁴⁶ Hatîb, *a.g.e.* X, 224.

²⁴⁷ Hatîb, *a.g.e.* IX, 389.

Bazı ebeveynlerin, hadis ilmini iyi öğrenmesini istedikleri çocuklarını hadis şeyhlerine teslim ettiğine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela meşhûr muhaddis İsmail b. ‘Uleyye (ö. 193/809)’yi annesi ‘Uleyye, hadis öğrenmesi için Abdülvâris’e teslim etmiştir.²⁴⁸

Bir öğrencinin hadis öğrenmek için bir hocaya ne kadar süre öğrencilik yapması gerektiğine ilişkin bir sınır belirlenmemiştir. Talebelerin hocalarına mülâzemet sürelerinin bir birinden farklılık arz ettiği anlaşılmaktadır. Burada bazı hadis talebelerinin hocalarına mülâzemet ettikleri süreleri tespit etmeye çalışacağız. Örneğin Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), Mâlik b. Enes (ö. 179/795)’e üç küsur yıl öğrencilik yaptığını söylemiş,²⁴⁹ Ebû Hamza es-Sükkerî de, İbrahim es-Sâîğ’e yirmi küsur sene gidip geldiğini ifâde etmiştir.²⁵⁰ Keza Ebû Tâlib el-Müşkânî (ö. 244/858), Ahmed b. Hanbel’e ölünceye kadar mülâzemet etmiştir.²⁵¹ Amr b. Zürâre, İbn Uleyye (ö. 193/809)’nin yanında on dört yıl kalmıştır.²⁵² Abdullah b. Muhammed, dedesinin Ebû Abdillâh el-Mervezî (ö. 223/838)’ye dört yıl talebelik yaptığını aktarmaktadır.²⁵³ Bu rivâyetleri göz önünde bulundurduğumuzda öğrencilik süresi için hiçbir sınırın olmadığı anlaşılmaktadır.

Hadîs tâlibinin hadis öğrenimine, öncelikle kendi memleketindeki muhaddislerden hadis dinleyerek başlaması tavsiye edilmiştir. Meselâ, Muhammed b. Abdillâh el-Muharrimî (ö. 273/886), Horasanlı hadis öğrencilerine, başka memleketlere gitmeden önce Horasanlı bir muhaddis olan Abdullah b. Abdirrahman (ö. 255/869)’dan hadis öğrenmelerini tavsiye etmiştir.²⁵⁴

Benzer şekilde, Ebû Hâmid en-Neysâbûrî, kendisine neden Irak’a gitmediği sorulduğunda, kendi memleketinde çok kıymetli hadis hocaları varken Irak’a gitmesinin uygun olmayacağını söylemiştir.²⁵⁵

---

²⁴⁸ Hatîb, *a.g.e.* VII, 200.

²⁴⁹ Hatîb, *a.g.e.* II, 562.

²⁵⁰ Hatîb, *a.g.e.* IV, 434.

²⁵¹ Hatîb, *a.g.e.* V, 198.

²⁵² Hatîb, *a.g.e.* VII, 205.

²⁵³ Hatîb, *a.g.e.* IV, 509.

²⁵⁴ Hatîb, *a.g.e.* XI, 212.

²⁵⁵ Hatîb, *a.g.e.* V, 70.

Nitelikli bir hadis tahsili için tâlib, öğrendiği hadisleri yazmalı, kendisine “asl” yani topladığı hadisleri tasnif ettiği defterler/kitaplar oluşturmalıdır. Daha önce zikrettiğimiz, Abdullah b. el-Mübârek’in, akrâından, kendisinden üst tabakadan ve kendisinin alt tabakasından hadis yazmayan birisinin hadis ehli olamayacağı yönündeki sözü²⁵⁶ de aynı duruma işaret etmektedir. Muhammed b. Hârûn b. Saîd b. Bûndâr dinlediği hadisleri yazmadığı, kendisine kitap oluşturmadığı gerekçesiyle eleştirilmiş ve çok hata yapması kitabı olmamasına bağlanmıştır.²⁵⁷ Bu tenkîd, aslı verilen defterler yazmanın ve eda sırasında bunlardan faydalanmanın muhaddislerce önemsendiğini göstermektedir.

Benzer şekilde, hadîs tâlibi öğrendiği hadisleri sürekli tekrarlayarak ezberlerini pekiştirmelidir. Zira sık aralıklarla tekrarlanmayan hadisler unutulabilmektedir. Hammâd b. Zeyd’in söylediği, “Şu‘be bize muhâlefet ettiğinde doğrusu onun söylediği olurdu. Çünkü biz mecliste hadis dinleyp giderdik. Şu‘be ise tekrarlardı, dinler ve dinletirdi.”²⁵⁸ sözü, hadisleri tekrar etmenin ve hatta başkalarına dinletmenin önemini göstermesi açısından zikre değerdir.

Hadîs tâlibi birçok hocadan hadîs alacağı ve hadis dünyasındaki tüm hadislere ulaşamayacağı için seçici olmalı, her hocanın en kıymetli hadislerini yazmaya gayret göstermelidir. Buna hadisçiler intihâb ve intikâ demektirler. İntihâb usûlü hadisçiler tarafından sıkça uygulanmıştır. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)’nin, oğlu İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938)’e işittiği hadisler içinden en iyilerini yazmasını, yazdığı hadisler içinden en iyilerini ezberlemesini, ezberlediklerinin içinden de en iyileriyle müzâkere etmesini tavsiye etmesi muhaddislerin bu konudaki tutumlarını göstermektedir.²⁵⁹

Bazı hadîs talebeleri başarılı intihâblar yapar, diğer talebeler de onun seçkilerini yazıp hocaya okur ya da ondan semâ ederlerdi. Meselâ Ubeyd el-‘İcl’in güzel intihâb yapmakla meşhûr olduğu, hadis hâfızlarının onun intikâsını yazdığı söylenmiştir.²⁶⁰

²⁵⁶ Hatîb, *a.g.e.* VI, 229. Krş: Hatîb, *el-Câmi‘*, II, 218.

²⁵⁷ Hatîb, *a.g.e.* IV, 572.

²⁵⁸ Hatîb, *a.g.e.* X, 366.

²⁵⁹ Hatîb, *a.g.e.* II, 420.

²⁶⁰ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 660. Krş: Hatîb, *el-Câmi‘*, II, 157.

Benzer şekilde, Muhammed b. İsmail el-Buhârî, İsmail b. Ebî Üveys'in kitâbından intihâb ettiği zaman, İbn Ebî Üveys, el-Buhârî'nin kendi hadislerinden yaptığı bu seçkinin bir nüshasını da kendisi için yazar ve o nüshayı diğer muhaddislere gösterip onların el-Buhârî'nin onun hadislerinden yaptığı seçki olduğunu söyleyerek övünürdü.²⁶¹ Görüldüğü gibi el-Buhârî gibi büyük muhaddisler bile hadis öğreniminde bu uygulamayı benimsemişlerdir.

Burada şu noktayı da gözden kaçırmamak gerekir ki; intihâb bir hadis tahammül yolu değildir. Muhaddisler herhangi bir şeyhin hadislerini intihâb edip yazdıktan sonra o hadisleri makbûl bir tahammül usûlüyle o şeyhten almaktadırlar. Meselâ Ahmed b. Hanbel, oğulları Abdullah (ö. 290/903) ve Salih (ö. 266/880) için Süveyd b. Saîd'in hadislerinden seçer [intikâ], onlar da Süveyd'e gidip seçilen rivayetleri dinlerlerdi.²⁶²

Hadîs tâlibinin hadis öğrenimi sırasında uygulayacağı en mühim usûllerden biri de müzâkeredir. Müzâkere, en az iki kişinin bir araya gelip hadisler üzerinde mütalaada bulunması demektir.²⁶³ Müzâkere meclisleri, semâ meclisleri gibi hadis tahammülü amacı taşımamakta; daha önce öğrenilen hadislerin pekiştirilmesi yahut hadis dünyasındaki rivâyetlerden haberdâr olmak amacıyla yapılmaktadır.²⁶⁴

Müzâkere, muhaddislerin hadisleri unutmamak için uyguladıkları vazgeçilmez bir yöntemdir. Süleyman b. Davud eş-Şâzekûnî (ö. 234/848)'nin kendisine bir hadis sorulması üzerine o hadisi uzun zaman önce dinlediğini, mevzu bahis hadisin çok uzun olduğunu ve kendisinin de epeyden beri onu müzâkere etmediğini söylemesi²⁶⁵ müzâkerenin hadisleri hâfızada tutmaktaki işlevini göstermektedir.

Hadîs talebeleri öğrendikleri hadisleri pekiştirmek amacıyla her fırsatta müzâkere usûlüne başvurmuşlardır. Ahmed b. Hanbel'in, hadis dinlemeye gittikleri zaman hocaları meclise gelene kadar arkadaşlarıyla müzakere yapmayı adet haline

---

²⁶¹ Hatîb, *a.g.e.* II, 339.

²⁶² Hatîb, *a.g.e.* X, 319.

²⁶³ Hatiboğlu, İbrahim, "Müzâkere", *DİA*, XXXII, 233.

²⁶⁴ Yeşilyurt, Münevver - Hasan Cirit, "Hadis İlminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2016, sayı: 25, s. 109.

²⁶⁵ Hatîb, *a.g.e.* X, 61.

getirdiklerini kaydetmesi, müzâkerenin söz konusu amaçla yapıldığını göstermektedir.²⁶⁶

Bazı muhaddisler müzâkereyi nâfile ibâdetlerden daha üstün görmekteyler. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel'in Ebû Zür'a Bağdat'a geldiği zaman onunla günlerce müzâkere ettiği, namazların sadece farzlarını kıldığı ve Ebû Zür'a ile müzâkere etmenin nâfile ibâdetlerden evlâ olduğunu söylediği ifade edilmektedir.²⁶⁷

Müzâkerede yazılan hadisler tahammül edilmiş sayılmamaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin, Ahmed b. el-Furât er-Râzî (ö. 258/872)'nin Bağdat'ta hiçbir şey tahdîs etmediğini, fakat müzâkere yoluyla tahdîs ettiğini söylemesi²⁶⁸ müzâkerenin mûteber bir hadîs tahammül yolu olmadığını ortaya koymaktadır. Ehû Meymûn el-Bağdâdî'nin hadis hâfızı olduğunun, bununla birlikte rivayette bulunmaktan kaçındığının ve ondan sadece müzâkere yoluyla hadis yazıldığının nakledilmesi de bu durumu göstermektedir.²⁶⁹ Abdurrahman b. Abdilğaffar el-Harrânî (ö. 252/866)'nin, hadis rivâyetinden kaçındığı, bununla birlikte hadis ezberlediği ve bu hadisleri akranlarıyla müzâkere ettiği bilgisi de bu durumun bir başka örneğidir.²⁷⁰ Zirâ görüldüğü gibi tahdîsten kaçınan bazı muhaddisler müzâkereden kaçınmamaktadırlar. Bu konuda son bir örnek vereceğiz. Bişr el-Hâfi'nin hadis rivâyetini dünyalık bir meşgale olarak görüp bunun âhiret için hiçbir faydasının olmadığını düşündüğü söylenmektedir.²⁷¹ Bu düşüncesinden dolayı da kendisi tahdîsten kaçınırdı. Fakat müzâkere ederdi.²⁷² Bu durum da muhaddislerin tahdîs ile müzâkereyi farklı gördüklerini ortaya koymaktadır.

---

²⁶⁶ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 300.

²⁶⁷ Hatîb, *a.g.e.* XII, 34.

²⁶⁸ Hatîb, *a.g.e.* V, 563.

²⁶⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 139.

²⁷⁰ Hatîb, *a.g.e.* XI, 557.

²⁷¹ Bişr b. el-Hâris el-Hâfi "Süfyân ve Muâfâ gibi adamlar hadis tahdîsine başladığında [değerleri] gözümde çok düşüyor! Ben hadis tahdîs eden bir adama yaklaştığımda o adam hadis tahdîsine başlamadan önce [gözümde] çok daha üstündür. Bugün hadis, dünya için bir alet ve lezzet oldu. Hadis bilen kişi bu [tehlikeden] nasıl selâmette kalır? Hadis ezberleyen nasıl selâmette kalır? Hangi amaçla hadis ezberler? Allah'a, [hadis sevgisini] kalbimden çıkarması için dua ediyorum. Ezberlerimi hafızamdan çıkarması için Allah'a dua ediyorum. Benim bir sürü kitabım vardı, gitti! Onları çiğnemek, atmak istiyorum. Ben diri ve sağlıklı iken onları gömmeye niyet ettim. Onları çok hayırlı birisi olduğum için bırakmadım. Onlar ahiret silahı değil! Onlar ölüm hazırlığı değil!" demektedir. (Hatîb, *a.g.e.* VII, 550-551)

²⁷² Hatîb, *a.g.e.* VII, 545.

Müzâkere sadece ezberlenen hadislerle değil, ezberlenmeden yazılan hadislerle de yapılabilmektedir. Müzâkerelerde karşı tarafın zikrettiği hadis bazen ezberlenmekte, bazen de yazılmaktadır. Yahya b. Âdem'in müzâkerede üç bin hadis yazdığı söylenmektedir.²⁷³ Bu da hadislerin müzâkerelerde ezberin yanında yazı ile de alındığına işaret etmektedir. İshâk b. Râhûye, yetmiş bin hadis ezber olduğunu, bununla birlikte yüz bin hadisle müzâkere yaptığını ifade etmiştir.²⁷⁴ Bu bilgi bizlere, bir muhaddisin sadece ezberlediği hadislerle değil, asıllarında yazılı olarak kaydettiği hadislerle de müzâkere yapabildiğini göstermektedir. O halde bu mâlûmatlardan yola çıkarak müzâkerenin sadece bir ezber pekiştirme yöntemi olmadığını, bundan başka birçok amaçlarla da yapılabileceğini söyleyebiliriz. İlerleyen satırlarda hadis müzâkerelerinin amaçlarına dâir daha geniş bilgiler sunacağız.

Müzâkerenin anlamı ve muhaddisler nezdindeki kıymetine değindikten sonra yapılış amaçlarını incelemeye çalışacağız. Ebû İsmail et-Tirmizî (ö. 280/893)'nin, bir hadis zikrettikten sonra bu hadisi Bündâr (ö. 273/886) ile müzâkere ettiğini, Bündâr'da bu hadisin olmadığını ve kendisinden yazdığını söylemiştir.²⁷⁵ Ebû İsmail'in bu sözünden müzâkerenin yapılış amaçlarından birinin, kişinin hadis dünyasındaki bilmediği hadislerden haberdâr olmak olduğu anlaşılmaktadır. Bunun bir başka örneği de Ebû Zür'a'nın, "Süveyd b. Saîd'e, 'Bende İbn Vehb (ö. 197/813)'in Dımâm'dan rivâyet ettiği, sende olmayan hadisler var.' dedim. Süveyd de, "Onları benimle müzâkere et" dedi. Kitapları çıkartıp onunla müzâkereye başladım."²⁷⁶ sözüdür. Görüldüğü gibi burada Ebû Zür'a'nın, hadis dünyasında olup arkadaşında bulunmayan bir hadîsi müzâkere yoluyla ona bildirmek istemesi müzâkerenin bu amaçla yapıldığını ortaya koymaktadır.

Ebûbekir b. Ebî Şeybe'nin müzâkerede en iyi hadis ezberleyen kişi olduğunun söylenmesi²⁷⁷ de müzâkerenin sadece bilgilenmek amaçlı değil; aynı zamanda müzâkere edilen hadisleri ezberleme amacına hizmet eden bir işleve sahip olduğunu göstermektedir. Fakat müzâkere meclislerinde ezberlenen bir hadîs,

---

²⁷³ Hatîb, *a.g.e.* II, 52.

²⁷⁴ Hatîb, *a.g.e.* VII, 371.

²⁷⁵ Hatîb, *a.g.e.* II, 371.

²⁷⁶ Hatîb, *a.g.e.* X, 318-319.

²⁷⁷ Hatîb, *a.g.e.* XI, 265.

makbûl tahammül yollarından birisi ile alınmadıkça râvîye edâ ehliyeti kazandırmamaktadır²⁷⁸ Bununla birlikte nâdir de olsa müzâkerede ezberlenen hadîslerin, müzâkerede alındığı belirtilmek şartıyla tahdîs edildiği de görülmektedir. Meselâ, şu senedi bu hususta örnek gösterebiliriz: *أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ (...) الْبَغْدَادِيُّ الْحَافِظُ، مُدَاكِرَةً بِمِصْرَ، قَالَ* “Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hâfız Mısır’da bize müzâkere yoluyla haber verdi, dedi ki...”²⁷⁹

Müzâkere bâzen de tahammül edilen hadislerin doğru olarak alındığını kontrol etmek ve herhangi bir yanlışlık bulunması durumunda tashîh etmek amacıyla yapılmaktadır. Cerîr b. Abdilhamid er-Râzî (ö. 188/804), akranlarıyla birlikte müzâkere yapıp birbirlerinin hatalarını düzelttiklerini kaydetmektedir.²⁸⁰ Müzâkere esnâsında taraflar arasında hadisın doğru lâfızları ve râvîleri hakkında anlaşmazlık çıkarsa genellikle daha bilgili bir muhaddisi hakem tayin ederek bu anlaşmazlığı ortadan kaldırmaktadırlar. Fadâle en-Nesevî, müzâkerede ashâb-ı hadîsin arasında bir tartışma çıkınca Abdullah b. el-Mübârek’e gidip doğrusunu sorduklarını bildirmektedir.²⁸¹

Müzâkere amaçlarından biri de hadislerin ihtivâ ettiği anlam ve ahkâmı anlamaya çalışmaktır. İshâk b. Râhûye; Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn’in de içinde bulunduğu bazı arkadaşlarıyla hadisleri önce farklı tarîkleriyle müzâkere ettiklerini, Yahya b. Maîn’in, diğerleri tarafından bilinmeyen birçok senet zikredip müzâkereye katkıda bulunduğunu, tarîklerin müzâkeresi bitip müzâkere edilen hadislerin sıhhati konusunda fikir birliğine vardıklarında bu hadislerin anlam, amaç ve içerdiği hükümleri müzâkere etmeye başladıklarını, müzâkerenin bu kısmında ise diğer muhaddislerin suskun kalıp Ahmed b. Hanbel’in önemli katkılar sunduğunu aktarmaktadır.²⁸² Bu olayda müzâkere amaçlarını ve müzâkere usûlünü bir arada görmekteyiz. Görüldüğü gibi müzâkere iki kişi arasında yapılabileceği gibi grup hâlinde de yapılabilmektedir. Müzâkerede ilk başta tarîkler ele alınarak hadîslerin

²⁷⁸ Yeşilyurt, Münevver – Cirit, Hasan, *a.g.m.* s. 108.

²⁷⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 139.

²⁸⁰ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 191.

²⁸¹ Hatîb, *a.g.e.* XI, 392.

²⁸² Hatîb, *a.g.e.* VI, 99.

sıhhati masaya yatırılıyor. Hadislerin sahîh olduğu anlaşılınca ifâde ettiği anlam içselleştiriliyor. Ardından da hadislerden istinbât edilecek hükümler konuşuluyor.

Müzâkerenin, hadislerin illetlerini ortaya koyma ve sahîhleri zayıf hadislerden ayırma amacıyla yapıldığı da görülmektedir. Ebû Hâtim er-Râzî'nin, Ebû Zür'a er-Râzî ile hadislerin sıhhatini tespit etmek, senet ve metinlerin içerdiği incelikleri, illet ve hükümleri anlama amaçlı bir müzâkere gerçekleştiğini zikretmektedir. Bu müzâkerede Ebû Zür'a bir takım hadisler zikredip illetlerini söylemiş, aynı şekilde Ebû Hâtim de hatalı bazı hadisleri zikredip şeyhlerin hatalarını ortaya koymuştur.²⁸³

Müzâkere bâzen hadîsin müntehâsındaki râvînin rivâyet ettiği hadisler esas alınarak da yapılabilmektedir. Meselâ Ahmed b. Hanbel, İbn Şihâb ez-Zührî'nin rivâyet ettiği hadislerde uzman olan Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862) Bağdat'a geldiği zaman, onunla önce ashâbın rivâyet ettikleri hadîsleri, ardından da sahâbe çocuklarının rivâyet ettikleri hadîsleri, râvîlerini esas alarak müzâkere etmiştir.²⁸⁴

Müzâkere bâzen de konu esaslı olarak yapılmaktadır. Müzâkere taraflarınca, herhangi bir konuya dair elde bulunan tüm hadisler ortaya konmaktadır. Meselâ Ebû Zür'a er-Râzî Bağdat'ta gelip Süleyman eş-Şâzekûnî ile Kâbe'nin örtüsü hakkında vârid olan ve bu örtüden kopanların zikredildiği hadisleri müzâkere etmişlerdir.²⁸⁵ Konu esaslı müzâkereye bir başka örnek olarak, Bağdat'ta, Şu'be b. el-Haccâc ve İbn İdrîs'in ikindi namazından sonra toplanıp cüzzâm hastalığına tutulanlar konusunu ihtivâ eden hadisleri müzâkere etmelerini zikredebiliriz. Ebû Mesûd el-İsfahânî (ö. 258/872), kendisiyle birlikte altı kişilik bir grubun bir konu hakkında vârid olan birer tâne hadîs zikrederek yaptıkları kısa müzâkerelerden bahsetmektedir.²⁸⁶

Bazı muhaddislerin, bâzen doğru amacın dışında karşılarındaki kişiyi susturmak, onun itibarını zedelemek gibi fâsid amaçlarla da müzâkere yaptıkları olmuştur. Müzâkereyi tâbiri câizse bir düelloya dönüştürebilmişlerdir. Ebûbekir b. Ebî Şeybe Bağdat'a geldiğinde Süleymân eş-Şâzekûnî onunla müzâkere yapmak

---

²⁸³ Hatîb, *a.g.e.* II, 419.

²⁸⁴ Hatîb, *a.g.e.* V, 322.

²⁸⁵ Hatîb, *a.g.e.* X, 62.

²⁸⁶ Hatîb, *a.g.e.* V, 564.

istemmiş, insanlar da bu iki büyük muhaddisin tâbiri câizse kapışmasını izlemek için Bağdat'ın en büyük câmisi olan el-Mansûr Câmisi'ne akın etmişlerdir. Abdurrahman b. Mehdî, câmiye Ali b. el-Medîni'yi göndererek iki grup arasında fitne çıkmasından endişe ettiğini söyleyip bu müzâkereye engel olmasını istemiştir.²⁸⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki hadis öğrencisinin hadis hocalarına uzun süre öğrencilik yapması, hadis öğrenimine öncelikle kendi memleketindeki şeyhlerden hadis tahammül ederek başlaması, bir şeyhten duyduğu hadislerin en sahih olanlarını seçerek yazması, tahammül ettiği hadisleri bir kitapta toplayarak sürekli bunları tekrar etmesi ve akranlarıyla her fırsatta müzâkere etmesi gerekli görülmüştür.

III. DEĞERLENDİRME

Hadis öğrenimi için gereken şartlardan ilkinin, hadis öğrencisinin, öğrenime başlamadan önceki merhalede sahip olması gereken hâfıza gücü ve yazı kabiliyeti olduğu tespit edilmiştir. Muhaddisler hadis öğrencisinin güçlü bir hâfızaya sahip olması gerektiğini belirtmişler, hatta bazıları bunu hadis ehli olmanın şartı olarak öne sürmüşlerdir. Hâfıza gücünün bu denli önemsenmesi sebebiyle bazı muhaddisler bitkisel ilaçlarla hâfıza takviyesi yapma yoluna gitmişlerdir. Hâfıza gücünü ispatlamış muhaddisler bile hata yaparak bu şöhretlerine hâlel gelmesinden korkmuşlardır.

Hadis öğrencisinin yazı kabiliyetine sahip olmasının da önemsendiği görülmüştür. İlk hicri asırda hadis yazımına karşı çıkan muhaddislerin hicri üçüncü asırda hadis yazmayanları eleştirdiği tespit edilmiştir. Bazı muhaddisler hadis yazmayanı ehl-i hadisten saymamışlardır.

Hadis öğrencisinin, hadis tahammülüne başlamadan önce Kur'ân'ı, temel fikhî bilgileri öğrenmesi ve sağlam bir Arapça bilgisine sahip olması bazı muhaddisler tarafından gerekli görülmüştür.

---

²⁸⁷ Hatîb, *a.g.e.* XI, 264.

Sağlık problemlerinin ve bedenî engellilik durumlarının hadis öğrenimini olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. Aynı şekilde psikolojik sorunların da hadis öğreniminde engelleyici bir rolü olduğu görülmüştür.

Muhaddislerce hadis öğrenimine başlama yaşı açıkça tayin edilmemiş; hadîs öğrencileri öz yeterliklerine ve şahsi çabalarına göre farklı yaşlarda hadis öğrenimine başlamışlardır. Bununla birlikte *Târihu Bağdâd*'da verilen bilgiler birlikte değerlendirildiğinde muhaddislerin ortalama on beş yaşında hadis öğrenimine başladıkları sonucuna varılabileceği anlaşılmıştır.

Hadis şeyhinin ihlas, hadise hürmet, tevâzu, hadisın yayılmasına karşı arzu duymak, hadisi ehli olmayanlara tahdis etmemek, hatada ısrar etmemek, ilmiyle âmil olmak, cömertlik gibi ahlâkî vasıflara sahip olması gerektiği belirtilmiştir. Bunun yanında hıfzını ve aslını muhâfaza etmesi, yaşı ilerleyince ihtilat korkusuyla tahdîsi bırakması, öğrencilerinin kitaplarındaki hatayı düzeltmesi, hadislerdeki lahni düzeltmesi, talebesine her konuda rehberlik yapması, talebesinin ihtiyaçlarını gidermesi, talebesini takip edip ilgilenmesi, ibadete düşkün ve takva ehli olması da gerekli görülmüştür.

Hadis öğrencisinin de ihlaslı, hocasına karşı saygılı, hocasının cefâsına katlanan, hadis almak için gerekirse hocaya hizmet eden bir kişi olması gerekli görülmüştür. Hadis öğrenirken hadisleri yazması ve kendisine asl oluşturması, hadisleri seçerek (intihâb) yazması, akranlarıyla müzâkere yapması, hadislerini sürekli tekrarlaması, hadis öğrenimi için başka hadis merkezlerine yolculuk yapması, ibadet ve takva ehli olması gibi bazı usûl ve âdâba riâyet etmesi tavsiye edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM
BAĞDAT'TA HADİS ÖĞRENİMİ VE ÖĞRETİMİ İÇİN
MEKÂN, ZAMAN VE ARAÇLAR

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT'TA HADİS ÖĞRENİMİ VE ÖĞRETİMİ İÇİN MEKÂN, ZAMAN VE ARAÇLAR

Bu bölümde hadis öğrenim ve öğretim ortamı olarak da adlandırılabilir dış şartlar ele alınacaktır. Üç kısımdan oluşan bu bölümde hadis öğrenim ve öğretim mekânları, zamanları ve araçları incelenecektir.

I. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM MEKÂNLANI

Bağdat'ın kuruluşundan üçüncü asrın sonuna kadarki dönemde hadis öğrenim ve öğretiminin –genellikle- hadîs rivâyetine ayrılmış husûsî mekânlarda yapıldığı söylenemez. Genellikle kaydını koymamızın sebebi, sadece hadis rivâyeti için inşa edilen hadis medreselerinin ilk örneğini bu dönem içerisinde tespit etmemizden kaynaklanmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla, daha önce ilk hadis medresesinin, IV. hicrî asırda Nişabur'da Ebubekir b. Ahmed es-Sıbgî (ö. 342/953) tarafından Dâru's-Sünne adıyla açılan medrese olduğu bilinmektedir.²⁸⁸ Fakat biz, *Târîhu Bağdâd* okumalarımızda, hadis öğrenimine tahsîs edilen ilk medresenin III. asırda Bağdat'ta Abdurrahman b. Yûsuf b. Hırâş (ö. 283/896) tarafından yaptırıldığını tespit etmiş bulunmaktayız. Kaydedilğine göre; Abdurrahman b. Yûsuf b. Hırâş, Bûndâr b. Hırâş'ın kendisine hediye ettiği iki bin dirhem ile hadis rivâyet etmek için Bağdat'ta bir oda [hücre] inşa ettirmiştir. Fakat bu medreseyi kullanamamış, binanın bittiği sıralarda vefât etmiştir²⁸⁹ Abdurrahman b. Yûsuf'un hicri 283 yılında vefat ettiğini göz önünde bulundurduğumuzda ilk hadis medresesinin bu sene kurulduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte bu medresenin Abdurrahman b. Yûsuf'un vefâtından sonra hadis öğretimine açılıp açılmadığı husûsunda bir mâlûmâta ulaşamadık.

²⁸⁸ Atan, A. Hikmet, Daru'l-Hadislerin Ortaya Çıkışı ve Hadis Öğretimine Katkısı, *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, 30 Nisan-1 Mayıs 2011 /Çankırı, s. 110.

²⁸⁹ Hatîb, a.g.e. XI, 572-573.

Hadis öğrenim ve öğretimi bu dönemde hadis meclislerinde gerçekleşmekteydi. Meclis kelimesinin muhaddislerin dilinde farklı anlamlara geldiği anlaşılmaktadır. Bu kelime en temel olarak “hadis dersi” anlamında kullanılmaktadır. Meselâ, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Beyân es-Sekafî'nin, İbn Ebî Dâvûd'un meclisinde hadis rivâyet ettiğini ifade eden bilgiden²⁹⁰ meclis kelimesinin hadis dersi anlamına geldiği anlaşılmaktadır. el-Hasan b. Ahmed es-Sebî'î (ö. 288/901)'nin uzun süre hadîs rivâyetinden kaçındığı, fakat sonunda halka açık bir mecliste hadîs rivâyeti ve imlâya karar verdiğine dâir bilgi de meclis kelimesinin hadis dersi anlamında kullanıldığını göstermektedir.²⁹¹

Meclis kelimesinin muhaddislerin dilindeki anlamlardan biri de “oturum”dur. Kelime bu anlamda, ilk mânâsından daha nâdir kullanılmaktadır. Kelimenin bu anlamda kullanımına, daha önce de zikrettiğimiz Âsım b. Ali'nin Bağdat'a gelip hadisleri yazdığı kitabını uzman bir hadisçiye kontrol ve tahdis ettirmek istemesi ve Ebubekir el-Esrem'in elli mecliste onun kitabını kontrol edip yanlış yazılan hadisleri tashîh etmesini örnek olarak verebiliriz.²⁹² Bu olayda sözü edilen “elli meclis” tamlamasının “elli oturum” anlamında kullanıldığını düşünmekteyiz.

Bazen hadis meclislerine halka da denilmekteydi. Meselâ Ebu'l-Kâsım el-Beğavî'nin, Ebûbekir el-Edemî (ö. 286/899)'ye, kör adamın birinin Peygamber (sav) mescidinde bir halka toplayıp orada insanlara mevzû hadîsler rivâyet ettiğini söylemesi, halka kelimesinin meclis ile aynı anlamda kullanıldığını göstermektedir.²⁹³

Meclis kelimesinin anlamını ortaya koyduktan sonra hadis meclislerindeki öğrenim ve öğretimi incelememiz gerekmektedir. Bu meclislerin zaman, mekân ve hadis öğretim usûlü açısından oldukça farklılıklar arz ettiğini görmekteyiz.

Hadis meclisleri en çok muhaddislerin evlerinde kurulmaktadır. Bu meclislere hem o muhaddisin öğrencileri, hem de akranları katılabilmektedir. Evlerdeki

---

²⁹⁰ Hatîb, *a.g.e.* II, 452.

²⁹¹ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 214.

²⁹² Hatîb, *a.g.e.* VI, 298.

²⁹³ Hatîb, *a.g.e.* II, 527.

meclisleri genel hadis meclisleri ve özel hadis meclisleri şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

Genel hadis meclislerinde hadis talebeleri muhaddisin evinde toplanmakta ve muhaddis çeşitli edâ yollarıyla hadis rivâyet etmektedir. Mesela İbrahim b. Abdirrezzâk, Amr en-Nâkîd'ın evinde, İsmail b. Ebî Mesûd'dan hadis yazdıklarını nakletmektedir.²⁹⁴ Görüldüğü gibi burada toplu bir imlâ meclisinden söz edilmektedir. Meclise katılacak insanlar çok olduğu zaman evlerin çatısı muhaddisin hadis kürsüsü olarak kullanılabilir. Meselâ, İsrail b. Yunus'un bir evin çatısına çıkıp evin etrâfında toplanan insanlara hadis rivâyet ettiği bildirilmektedir.²⁹⁵

Özel hadis meclislerinde ise genel dersler dışında talebeler tek başlarına veya birkaç kişilik gruplarla muhaddise gelmekte, çeşitli tahammül yollarıyla hadis almaktadırlar. Mesela bir gün muhaddis el-Mesûdî (ö. 165/781), evinden dışarı çıkmış ve bir grup talebe görmüştür. Onların hadis öğrenimine istekli olduğunu anlayınca birer birer evine gelmelerini istemiş ve hepsine özel olarak hadis rivâyet edeceğini söylemiştir.²⁹⁶ Dâvûd b. Yahyâ b. Yemân bir hocasının evine gitmiş, hocasının önünde, Amr el-Ûdî rivâyetiyle semâ ettiği Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/812)'ın kitaplarını yayılmış bir halde görmüştür. Hocası, Dâvûd'a bu kitaplardan dilediğini kendisine rivâyet edebileceğini söylemiştir.²⁹⁷ Burada da özel nitelikli bir hadis meclisi görmekteyiz.

Hadis meclislerinin, muhaddislerin evlerinden sonra en çok mescidlerde kurulduğunu görmekteyiz. Meselâ Şâfi'î'nin Bağdat'a geldiği zaman el-Mansûr Câmii'nde elli civarında halka olduğu bilgisi, mescidlerin hadis öğrenim ve öğretimindeki aktif rolünü göstermesi açısından dikkat çekicidir.²⁹⁸ Ebûbekir b. Ebî Şeybe'nin Bağdat'a geldiğinde Süleymân eş-Şâzekûnî'nin onunla müzâkere etme kararı alması sonucu insanların el-Mansûr Câmii'ne akın etmeleri²⁹⁹ mescidlerin başka memleketlerden gelen muhaddislerin meclis kurması için kullanıldığını, halkın

---

²⁹⁴ Hatîb, *a.g.e.* VII, 226.

²⁹⁵ Hatîb, *a.g.e.* VII, 477.

²⁹⁶ Hatîb, *a.g.e.* XI, 482.

²⁹⁷ Hatîb, *a.g.e.* IV, 110-111.

²⁹⁸ Hatîb, *a.g.e.* II, 409.

²⁹⁹ Hatîb, *a.g.e.* XI, 264.

da mescidlerde kurulan halka açık hadis derslerine yoğun ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Hadis meclisleri, hadîs talebelerinin sayısının fazla olduğu durumlarda meydanlarda da kurulabilmektedir. Meselâ, Ebû Müslim el-Keccî (ö. 292/905) Bağdat'a geldiğinde Ğassân Meydanı'nda hadis imlâ etmiştir. Meclisinde yedi müstemlî olduğu, her biri duyduğunu diğerine aktardığı nakledilmektedir. İnsanların, ellerinde hokkalarla ayakta hadis yazdıkları ve hokka getirenlerin sayılıp öylesine dinleyenler hariç kırk bin kişinin hokkasıyla hadîs yazdığının tespit edildiği kaydedilmektedir.³⁰⁰

Muhaddislerin nisbeleri incelendiğinde görüleceği gibi muhaddislerin çoğu geçimini farklı alanlarda çalışarak elde etmektedir. Bazıları ticaretle uğraşmakta ve dükkân işletmektedirler. Bu dükkânlar da hadis talebelerinin uğrak yeri olmakta, hadis öğrenim ve öğretiminde kullanılmaktadır. Muhammed b. İdrîs eş-Şa'rânî, Ebu'l-Abbâs b. İshâk'ın dükkânında Muhammed eş-Şa'rânî'den hadis yazdığını söylemektedir.³⁰¹

Araştırmamıza konu olan dönemde hadis öğrenim ve öğretimi kapalı alanlarla sınırlı kalmamış; bilakis sokaklar, caddeler, kırlar, mesîre alanları da hadis öğrenim ve öğretimi için meclislerin kurulduğu yerler arasına girmiştir.

Hadis talebelerinin sık sık söylediği, “Muhammed b. İsmail Ebû Cafer el-Bağdâdî bize Kureyş Sokağı'nda tahdîs etti...”³⁰², “Bâbü'l-Enbâr yolunda ondan hadis yazdık.”³⁰³, “İshâk b. İbrahim el-Mukrî (ö. 274/887) bize Yahya Pazarı'nda hadis tahdîs etti.”³⁰⁴ gibi sözlerinden sokak, cadde ve pazarlarda muhaddislerle karşılaşan talebelerin onlardan hadis aldığını anlamaktayız.

Kırların ve mesîre alanlarının da hadis öğrenim ve öğretiminde meclislere şahitlik ettiği görülmektedir. Meselâ Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866)'ın on sekiz yaşındayken hadîs rivâyet ettiğini, insanların kendisine yoğun teveccüh gösterdiğini,

---

³⁰⁰ Hatîb, *a.g.e.* VII, 37.

³⁰¹ Hatîb, *a.g.e.* II, 422.

³⁰² Hatîb, *a.g.e.* II, 321.

³⁰³ Hatîb, *a.g.e.* II, 454.

³⁰⁴ Hatîb, *a.g.e.* VII, 404.

fakat genç yaşından dolayı şehirde hadis rivâyetinden utanıp hadis dinlemek isteyenlere şehir dışında bulunan kendisine ait bir bahçede hem meyve ikram edip hem de hadis rivâyet ettiğini bildirmektedir.³⁰⁵ Ebû İbrâhîm ez-Zührî, hocasıyla birlikte yerleşim yerinin yakınında bulunan ve insanların gıda maddeleri için soğuk hava deposu işlevinde kullandığı bir mağaraya gittiğini ve mağara girişinde hocasının kendisine hadis rivâyet ettiğini kaydetmektedir.³⁰⁶ Bu bilgiler muhaddislerin dağlarda ve kırlarda da hadis öğrenimi ve öğretimi yaptığını göstermektedir.

Hadis öğrenim veya öğretimi için başka memleketlere rihle yapan muhaddisler bazen gittikleri yerlerdeki hanlarda kalırlardı. Bu mekânlar da hadis öğrenim ve öğretimi için kullanılmıştır. Racâ b. Muraccâ el-Mervezî de Buhârâ'ya gittiğinde ribâta konaklamıştır. Hadis şeyhleri ona gitmiş, o da gelenlere hadis imlâ etmiştir.³⁰⁷

Muhaddislerin genel tavrı siyasetten ve devlet adamlarından uzak durmaktır. Bunula birlikte devlet adamlarına yakın olan bazı muhaddislerin halifelerin saraylarında ve vali konaklarında rivayette buldukları da vâkidir. Abbâsî halifesi el-Mansûr (ö. 158/775)'un akrabası olan Muhammed b. İbrahim el-Hâşimî (ö. 185/801) sarayda halifeye ve yakın akrabalarına hadis rivâyet etmiştir.³⁰⁸

Hadis öğrenim ve öğretiminde mekân ve şartlarla kendilerini sınırlamayan muhaddislerin her ortamı hadis öğrenimi için bir fırsat bildikleri anlaşılmaktadır. Bunu gösteren ilginç örneklerden biri, cenâze merâsimlerinde bile hadis müzâkeresini ve tahammülünü ihmal etmemeleridir. Ebû Câfer b. el-Münâdî (ö. 272/885) katıldığı bir cenâze merâsiminde bir hadîs rivâyet etmiş, Yahya b. Maîn yanında bulunan tabletleri (levhaları) çıkartarak bu hadisi kendisine imlâ etmesini istemiştir.³⁰⁹

---

³⁰⁵ Hatîb, *a.g.e.* II, 459.

³⁰⁶ Hatîb, *a.g.e.* V, 297.

³⁰⁷ Hatîb, *a.g.e.* II, 347.

³⁰⁸ Hatîb, *a.g.e.* II, 267-269. Bu mecliste el-Mansûr, Muhammed b. İbrahim el-Hâşimî'den ilk önce iyilik ve akrabalık konusunda vârid olan hadisleri, ardından da Hz Ali'den nakledilen iyilikle ilgili hadisleri rivâyet etmesini istemiştir.

³⁰⁹ Hatîb, *a.g.e.* III, 565.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; kuruluşundan hicrî üçüncü asrın sonuna kadarki dönemde Bağdat'ta hadis öğrenim ve öğretimi için muayyen mekânlar bulunmamaktadır. Evlerde, mescidlerde, sokaklarda, caddelerde, pazarlarda, kırlarda, mesîre alanlarında, dükkânlarda, saraylarda, hanlarda hadis öğrenim ve öğretimi yapılmıştır. Talebeler buldukları her yerde ve yakaladıkları her fırsatta şeyhlerine hadis sormuşlar, onlardan hadis tahammül etmişlerdir.

II. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM ZAMANLARI

Hadis öğrenim ve öğretiminin yapıldığı zamanları, “zamanı belirli hadis meclisleri” ve “belli bir zamana bağlı olmayan tahdîs faaliyetleri” şeklinde iki grup olarak inceleyebiliriz. Birincisinde genellikle her hadis şeyhinin arzu ettiği bir vakitte kendi meclisini kurduğunu ve düzenli aralıklarla devam eden bir hadis halkası oluşturduğunu görmekteyiz. Meselâ Muhammed b. İbrahim (ö. 185/801) çocuklarına ve torunlarına her Perşembe vaaz edip ve hadis rivâyet etmiştir.³¹⁰ İshâk b. İbrâhim el-Mavsîlî (ö. 235/849) her gün sabah alacakaranlıkta bazı muhaddislerden hadis semâ etmeye gitmiştir.³¹¹ Ebû Zür‘a, şeyhinden ikindiye kadar hadis yazmıştır.³¹² Bu mâlûmatlar, bazı hadis meclislerinin belirli zamanları olduğunu ortaya koymaktadır. Ebu'l-Feth el-Kavvâs'ın “O gün Ebu'l-Hüseyin b. Sem'ûn'un hadis meclisinin günüydü.”³¹³ sözü ise bu meclislerin belirlenen gün ve saatte süreklilik arzettiğini göstermektedir.

Zaman zaman da sürekli olmayıp ihtiyaca ve talebe binâen tahdîs meclislerinin kurulduğu görülmektedir. Meselâ, el-Hasan b. Ahmed es-Sebî'î (ö. 288/901)'nin uzun süre hadîs rivâyetinden kaçındığı, sonunda halka açık bir mecliste hadîs rivâyet etmeye karar verdiği, fakat hadis meclisinin gününü belirleyemeden vefât ettiği söylenmektedir.³¹⁴ Başka memleketlere gidip oralarda rivayette bulunan muhaddislerin kurdukları meclisleri de belirli bir zamanı olmakla birlikte devamlılık

---

³¹⁰ Hatîb, *a.g.e.* II, 267.

³¹¹ Hatîb, *a.g.e.* VII, 356.

³¹² Hatîb, *a.g.e.* XIII, 41.

³¹³ Hatîb, *a.g.e.* II, 98.

³¹⁴ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 214.

arzetmeyen hadis meclisleri olarak ele alabiliriz. Meselâ Ahmed b. Sâlih'in büyük hadis hafızlarından olduğu ve Bağdat'a gelip burada hadis hâfızlarıyla meclisler düzenlediği söylenmektedir.³¹⁵ Muhaddislerin hadîs rivâyeti amacıyla başka memleketlere gidip oralarda günübürlük meclisler düzenlemesine bir örnek de Süfyân b. Uyeyne'nin Bağdat'a gelip orada hadis rivâyet etmesidir. A'meş'in öğrencilerinin A'meş'ten hadis dinlerken Süfyân'ın geldiğini duyduklarında A'meş'in meclisini bırakıp Süfyân'ın meclisine koşmaları onun bu memlekete sadece hadis rivâyeti için geldiğini göstermektedir. Ayrıca günübürlük düzenlenen bu meclis de muayyen bir zamana bağlı olmayan hadis faaliyetlerine bir örnek teşkil etmektedir.³¹⁶

İncelendiği takdirde, hadis öğrenim ve öğretimi zaman ve mekân mefhumlarıyla sınırlı kalmamış; hadîs talebeleri, hadis şeyhleriyle her görüştükleri yeri ve zamanı hadis öğrenimi için fırsata dönüştürmüşlerdir. Meselâ Muhammed b. Humejd Bağdat'a girince Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn tarafından karşılandığını, onların kendisine Yakûb el-Kummî'nin hadislerini sorduklarını, kâğıtları aralarında yayıp onun hadislerini yazdıklarını ve kendisinin de bu yazdıkları hadisleri onlara rivâyet ettiğini söylemektedir.³¹⁷ Muhaddislerin, memleketlerine gelen bir muhaddisi karşılayıp herhangi bir zaman belirlemeksizin hadis yazabildiği görülmektedir. Benzer bir rivâyette Ebû Hamza es-Sükkerî, Mekke'ye hacca giderken Bağdat'a uğradığını, oradaki herkesin Mansûr b. el-Mu'temir'i övdüğünü duyunca Mekke'den dönerken ona gittiğini, Mansûr'dan çok sayıda hadis yazdığını söylemektedir.³¹⁸ Burada da herhangi bir zaman belirleme söz konusu değildir.

III. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİNDE KULLANILAN ARAÇ VE GEREÇLER

Bu dönemde hadis öğrenim ve öğretiminde ezber kadar yazıya da önem verildiği görülmektedir. Birçok hadis şeyhi, öğrencileri hadis yazmaya, kendilerine ait asıl defterleri oluşturmaya, edâ ehliyetine sâhip oldukları hadisleri çok iyi ezber

---

³¹⁵ Hatîb, *a.g.e.* V, 319.

³¹⁶ Hatîb, *a.g.e.* X, 246.

³¹⁷ Hatîb, *a.g.e.* III, 60.

³¹⁸ Hatîb, *a.g.e.* IV, 432.

olsalar da kitaplarından rivâyet etmeye teşvik etmişlerdir. Hâl böyle olunca mücerred hıfzın aksine hadis yazımı sırasında bazı yazı araçlarının kullanılması zarûrî hale gelmiştir. Bu başlık altında *Târîhu Bağdâd*'da ulaşılabildiğimiz kâğıt, kalem, hokka, divit, mürekkep, cüz, defter, kitâb ve tablet (levha) gibi yazım araç ve gereçlerini incelemeye çalışacağız.

Hadis öğrenim ve öğretiminde kullanılan öncelikli malzeme kâğıttır. Bu dönemde kâğıt, hadislerin yazımında çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu durumu örneklendirmek için bir olaya değineceğiz. Racâ'nın Bağdat'a geldiğinde, namaz konusunda İbn Ebî Şeybe'nin kitaplarında olmayan hadisleri kendisine yazdıracak bir muhaddis aradığı, bunun üzerine Ebubekir el-Esrem'in ona namaz bölümüyle ilgili altı yüz kâğıt dolusu hadis yazdığı söylenmektedir.³¹⁹ Bu olaydan, Bağdat'ta kâğıdın yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Zira başka bir memleketten gelen birisine altı yüz sayfalık hadis yazılabiliyorsa kendileri çok daha fazlasına sahip olmalıydılar.

Bağdat'ta kâğıdın bu yaygınlığının en önemli sebeplerinden birinin ucuzluk olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed b. Gâlib et-Temmâm (ö. 283/896)'dan hadis dinlemek için bir grup çocuk gelmiştir. et-Temmâm, çocukların dinledikleri hadisleri kalitesiz kâğıtlara yazdıklarını görünce onlara kâğıdın Bağdat'ta ucuz olduğunu ve hadisleri kaliteli kâğıtlara yazmaları gerektiğini söyleyerek onları uyarmıştır.³²⁰ Bu bilgidен, kâğıdın ucuz ve yaygın olması dışında kalite açısından da bir çeşitlilik arzettiği anlaşılmaktadır. Fakat *Târîhu Bağdâd*'ın incelediğimiz dönem aralığında (h. 145-299) kâğıtların yapılışı, kalitesi, kullanım ve bakım yöntemleri gibi konularda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Kâğıdın ucuz olmasının yanında bazı muhaddislerin kıt kanaat geçinebilecek durumda olmaları sebebiyle bol miktarda kâğıda sâhip olamadıkları da görülmektedir. Ahmed b. Hanbel'in, oğlu Abdullah'a, el-Eşca'î (ö. 181/797)'nin iki nüshasından birisini kendisine hediye ettiğini söyleyen bir şeyhi eleştirerek gıyabında "el-Eşca'î fakir bir adamdı. İnsanlar ona maddi olarak yardım ederdi. Onun nereden

---

³¹⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 298.

³²⁰ Hatîb, *a.g.e.* IV, 245-246.

iki nüshası olacak!”³²¹ sözü, kâğıdın bol ve ucuz olmasına rağmen herkes tarafından ulaşılamayan bir malzeme olduğunu göstermektedir.

Muhaddislerin birbirlerine kâğıt hediye etmeleri, kâğıdın muhaddisler nezdindeki kıymetini göstermektedir. Zira insan değer verdiği kişiye değer verdiği bir eşyayı hediye eder. Meselâ, Horasandan bir zât, Bağdat’ta mukîm olan İbrahim el-Harbî (ö. 285/899)’ye iki deve yükü kâğıdı hediye olarak göndermiştir.³²² Horasan’la Bağdat arasındaki mesafe düşünüldüğünde kâğıdın bu denli uzun mesafelerden hediye gönderilmeye değer bir madde olduğu anlaşılıyor.

Târîhu Bağdâd’ın incelememize konu olan kuruluşundan hicri üçüncü asrın sonuna kadarki dönemi ele alan bölümlerinde yazı malzemelerinden biri olan kalem hakkında ayrıntılı bir mâlûmata erişemedik. Sadece Abdulhamid b. Yahya’nın, çirkin yazdığı için Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib (ö. 213/828)’e yazısını güzelleştirmesi için kalemin ucunu geniş açmasını ve sivirtirken de meyilli sivirtmesini tavsiye etmesi³²³ mâlûmatına ulaştık. Açılış şeklinden bu dönemde kamış kalem kullanıldığı sonucu çıkarılabilir.

Mürekkep ve hokka da hadis yazımının en temel araçlarındandır. Hatta bu dönemde hokka, ashâb-ı hadîsin sembolü hâline gelmiştir. Meselâ Ebu’l-Abbâs el-Müberrid (ö. 286/900)’in yanında hokka gören bir bilge, “Efendi! Sende iki grubun kullandığı bir araç görüyorum, inşallah korktuklarımdan değilsindir! Sen sefil ashâb-ı hadîsle mi düşüp kalkıyorsun yoksa edîblerle, nahiv ve şiir ustalarıyla mı birliktesin?(!)” demiştir.³²⁴ İncelememize konu olan Bağdat’ın kuruluşundan hicrî üçüncü asrın sonuna kadarki dönemin dışında kalmasına karşın o döneme çok yakın olması hasebiyle zikretmeye değer bulduğumuz bir olayı da aktarmak yerinde olacaktır. Hicrî 322 yılında vefât eden Ebubekir el-Kettânî (ö. 322/934), yanında hokka bulunan bir genç gördüklerini ve bu sebeple onun hadis öğrencisi olduğunu anladıklarını ifâde etmektedir.³²⁵ Görüldüğü gibi hokka hadis öğrencilerinin bir özelliği haline gelmiştir.

---

³²¹ Hatîb, *a.g.e.* VII, 144.

³²² Hatîb, *a.g.e.* VI, 528.

³²³ Hatîb, *a.g.e.* VI, 463. Krş: Hatîb, *el-Câmi*’, I, 255.

³²⁴ Hatîb, *a.g.e.* IV, 607.

³²⁵ Hatîb, *a.g.e.* IV, 130.

Hokka hadîs tâlibinin bir parçası olarak görülmüş, hokkasız bir hadîs tâlibi düşünülemez olmuştur. Bu anlayış öyle bir seviyeye gelmiştir ki; hadis meclislerine katılanlar şu kadar kişi diye sayılmamış, şu kadar hokka diye sayılır olmuştur. Meselâ, Abdullah b. el-Mübârek'in Bâbu't-Tâk'da kurulan hadîs meclisinde on iki bin hokka olduğu söylenmektedir.³²⁶ Aynı şekilde Ebû Müslim el-Keccî Bağdat'a geldiğinde Ğassân Meydanı'nda hadis imlâ etmiş, meclisinde kırk bin tane hokka olduğu tespit edilmiştir.³²⁷ Bununla birlikte, *Târîhu Bağdâd*'ın incelediğimiz kısmında (h. 145-299) mürekkep ve hokkanın niteliği, kullanımı gibi hususlarda herhangi bir mâlûmata ulaşamadık.

Yukarıda kâğıdın Bağdat'ta oldukça yaygın olduğunu belirtmiştik. Bununla birlikte hadisler sadece kâğıtlara yazılmıyordu. Hadîslerin yazıldığı malzemelerden biri de tabletlerdir (levhalar). Bu dönemde tabletler kâğıt kadar yaygın olarak kullanılmasa da hadis yazımında kullanılmaktadır.

Vâkîdî, tabletlerini kaybetmiş, tabletlerini bulanlar şöhretinden dolayı tabletlerin el-Vâkîdî'ye ait olduğunu anlayıp Bağdat'a getirmişlerdir.³²⁸ Vâkîdî'nin oldukça velûd bir âlim olduğunu ve özel kütüphanesinde birçok kitabı bulunduğunu bilmekteyiz. Onun altı yüz sandık kitabı olduğu söylenmektedir.³²⁹ Bu kadar kitâba sahip olması ve birçok eser yazması onun kâğıt elde edemeyecek kadar fakir biri olmadığını göstermektedir. Ayrıca halifelere ve devlet ricâline yakınlığıyla bilinen el-Vâkîdî onlardan maddi yardım da görmektedir.³³⁰ Dolayısıyla tabletlerin, kâğıdın bulunmadığı zamanlarda kullanılan ekonomik bir malzeme değil; bazen kâğıda alternatif olarak kullanılan bir malzeme olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tabletlerin pratik kullanıma sahip bir malzeme olduğunu göstermesi açısından Yahya b. Maîn'in bir cenâze merâsiminde muhaddis dostlarından birisinin zikrettiği bir hadîsi yanında taşıdığı tabletlere hemen kaydetmesi olayını zikredebiliriz.³³¹ Bu bilgidен, tabletlerin muhaddislerin sürekli yanlarında taşıyabileceği ebat ve ağırlıkta

---

³²⁶ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 334.

³²⁷ Hatîb, *a.g.e.* VII, 37.

³²⁸ Hatîb, *a.g.e.* IV, 14.

³²⁹ Hatîb, *a.g.e.* IV, 9.

³³⁰ Hatîb, *a.g.e.* IV, 11, 29-30.

³³¹ Hatîb, *a.g.e.* III, 565.

olduğu anlaşılmaktadır. Fakat tabletlerin nitelikleri, üretildikleri maddeler, kullanım şekilleri gibi hususlarda herhangi bir bilgiye ulaşılamadı.

Şimdi de kâğıtların oluşturduğu en küçük yazı malzemesi olan cüzleri ve defterleri inceleyeceğiz. Cüz, “Bir kişinin rivayet ettiği hadisleri veya bir konudaki hadisleri ihtivâ eden hadis kitabı, tek bir hadisin senetlerini toplayan kitap”³³² gibi farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Muhtevâ olarak dörde ayrılabilen³³³ hadis cüzlerini *Tarihu Bağdat*’ta yer alan kayıtlardan hareketle şu şekilde örneklendirebiliriz:

a. Bir tek râvînin rivâyetini ihtivâ edenler: Bu tür cüzlere Ali b. Ayyâş el-Hımsî’nin, Harîz b. Osmân (ö. 168/784)’ın hadislerini toplayarak vücûda getirdiği cüzü örnek verebiliriz.³³⁴

b. Belli bir konudaki hadisleri ihtivâ edenler: Bu tür cüzlerin sadece hadîs bâblarını değil, ricâl bilgisini de ihtivâ ettiği görülebilmektedir. Meselâ Ebû Yakub İshâk b. Abdillâh (ö. 262/875)’ın, dayısı Yahya b. Maîn’den hadis şeyhlerinin durumları konusunda bir cüz rivâyet ettiği kaydedilmektedir.³³⁵

c. Belli sayıdaki hadîsleri ihtivâ edenler: “İçinde otuz altı sayfa ve sayısını bilemediğim birçok hadis olan bir cüz toplamıştı.”³³⁶ Burada bahsi geçen cüzler görüldüğü gibi kişi veya konuya hasredilmemiş, belirli bir sayı ihtivâ ettiği söylenmiştir.

d. Bir hadîsin muhtelif senedlerini ihtivâ edenler: Bu tür cüzlere Abdullah b. Cafer el-Mervezî’nin anlattığı şu olayda örnek verilmektedir: “İbrahim b. Saîd el-Cevherî’ye, Ebubekir es-Sıddîk (ö. 13/634)’ın hadisini sordum. Cârîyesine dönerek ‘Ebubekir’in Müsnedi’nin yirmi üçüncüsünü çıkar’ dedi. Bunun üzerine ben de ona, ‘Ebubekir’den gelen elli tane sahih hadis yok ki. Bu yirmi üç cüz de nereden?’ dedim. Cevâben bana, ‘Eğer bir hadis bende yüz tarikile bulunmazsa kendimi ondan yoksun sayarım.’ karşılığını verdi.”³³⁷

³³² Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 3. Baskı, İFAV Yay., İstanbul 2009, s. 51.

³³³ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, 23. Baskı, İFAV Yay., İstanbul 2010, s. 60.

³³⁴ Hatîb, a.g.e. IX, 183-184.

³³⁵ Hatîb, a.g.e. VII, 384.

³³⁶ Hatîb, a.g.e. VI, 152.

³³⁷ Hatîb, a.g.e. VI, 619.

Cüzlerin hacmi konusunda kesin bir sınır söylemek oldukça güçtür.³³⁸ Yukarıda naklettiğimiz otuz altı sayfalık cüzden bahseden sözden³³⁹ bu hacimdeki defterlere cüz denildiği anlaşılmaktadır. Ama bu bilgiyi sınırlayıcı bir ifade olarak kullanmamız mümkün değildir. Mısır'dan Mekke'ye gemiyle gitmek için yola çıkan Muhammed b. Nasr (ö. 228/843'ten sonra), bindiği geminin batması üzerine iki bin cüzünü kaybettiğini ifade etmektedir.³⁴⁰ Uzun bir yolculukta yanında iki bin cüz taşıyabiliyorsa bunların oldukça ince ciltlerden oluşan cüzler olduğu tahmin edilebilir.

Târîhu Bağdâd okumalarımızda cüzlerin belirli sayıdaki sayfalardan oluşan bir kitap değil; sayfa sayısı ne olursa olsun her türlü küçük kitapçık anlamında kullanıldığı kanaatine vardık. Bu bağlamda, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in İbn Humeyd (ö. 248/862)'den bir cüz yazdığını söylemesi ve herhangi bir hacim belirtmemesi zikredilebilir.³⁴¹ Görüldüğü gibi bu kayıttaki "cüz" ifadesi, sayfa sayısı kastedilmeksizin bir miktar hadis anlamında kullanılmıştır.

Târîhu Bağdâd'ta yer alan, Bağdat'ın kuruluşundan hicri üçüncü asrın sonuna kadar yaşayan muhaddislerin hâl tercemelerinde en çok kullanılan hadis öğrenim ve öğretim araçlarından biri de kitaptır. Bu dönemde kitap merkezli eğitimin ön plana çıktığını, kitaptan hadîs rivâyetinin semâ kadar mûteber olmasa da kitap eşliğinde yapılan bir semânın, kitâpsız bir semâdan daha önemli hale geldiğini görmekteyiz. Her muhaddisin en az bir kitabı olduğu,³⁴² bazılarının ise oldukça fazla kitap yazdığı bilinmektedir.³⁴³ Konunun tafsilatına girmeden önce hadislerin kitâbeti konusuna değinmek yerinde olacaktır.

Hadislerin yazıya geçirilmesi süreci üzerinde uzun tartışmalar yapılmıştır. Bazı araştırmacılar ve İslam bilginleri hadislerin ikinci hicrî asırda yazılmaya başladığını iddia etmişlerdir. Bu görüşlerine temel oluşturan delillerinden birisi Hz Peygamber (as)'in hadis yazımını yasaklayan, "*Benden Kur'ân dışında hiçbir şey*

³³⁸ Kandemir, M. Yaşar, "Cüz", *DİA*, VIII, 148.

³³⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 152.

³⁴⁰ Hatîb, *a.g.e.* IV, 510.

³⁴¹ Hatîb, *a.g.e.* III, 61.

³⁴² Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto Yay., 4. Baskı, Ankara 2015, s. 39.

³⁴³ Bkz. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 403; XII, 39; XVI, 271.

yazmayın! Kim benden Kur'ân dışında bir şey yazmışsa imhâ etsin! Benden şifâhî olarak rivâyette bulununuz. Bunda bir mahzur yoktur. Her kim bana bilerek yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın!”³⁴⁴ hadisidir. Diğer bir delilleri ise, hadis yazımını hoş görmediklerine dair sahâbeden nakledilen rivâyetlerdir. Meselâ Ebû Nadra (v. 108/726)'nın, “Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94)'ye ‘Keşke bize yazıverseniz. Zira ezberleyemiyoruz.’ demiştik. O ise bize ‘Size ne yazdırırız, ne de onları mushaf haline getiririz! Hz Peygamber (as) bize rivâyet eder, biz de ezberlerdik. Siz de bizden, bizim Nebîniz'den yaptığımız gibi ezberleyiniz!’ demişti.”³⁴⁵ sözü bu rivâyetlerden biridir.

Yapılan bir araştırmaya göre yukarıdaki görüşün delil olarak kullandığı, hadislerin yazımını yasaklayan hadislerden sadece Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen hadîs sahîh olup diğerleri zayıftır. Bunun aksine Hz Peygamber (as)'in hadis yazımını onayladığını ifade eden hadislerin ise çoğu sahîhtir.³⁴⁶ Ayrıca birçok sahâbînin hadîs yazdığı, bu sahâbîlerin tabîinden öğrencilerine defterler içerisinde hadîsler verdikleri de tarihî bir gerçektir.³⁴⁷ Birçok sahâbînin Hz Peygamber (as)'in yasağına rağmen hadis yazması düşünülemeyeceğine göre bu yasağın mahiyetinin incelenmesi gerekmektedir. Hadis yazımı konusundaki yasağın ve izin ifade eden muhtelif rivâyetleri değerlendiren İslam bilginleri bu konuda dört görüş bildirmişlerdir.

a. Hadis kitâbetini yasaklayan hadisler, hadîs kitâbetine izin veren hadislerle nesh edilmiştir,

b. Yasağın, hadislerin Kur'ân ile aynı sayfaya yazılmasına yöneliktir. Yoksa hadislerin bizatihi yazılması yasaklanmamıştır,

c. Yazma yasağı belirli şahıslara yöneliktir,

---

³⁴⁴ Müslim, Zühd, 72.

³⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, (thk. Ed-Dânî b. Münîr Âl-i Zehvâ), el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2005, s. 37.

³⁴⁶ Yücel, Ahmet, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998-1999, sayı: 16-17, s. 117.

³⁴⁷ Usmânî, Muhammed Taqî, *Sünnetin Bağlayıcılığı*, (çev. İbrahim Kutluay), Rağbet Yay., İstanbul 2010, s. 95-99.

d. Yazma izni bazı şahıslara mahsûstur.³⁴⁸

Sonuç olarak; hadis kitâbetinin yasaklanmasının belirli bir dönemle veya belirli kişilerle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple hadis yasağının kalktığı dönemden itibaren birçok sahâbî hadisleri defterlere yazmış ve sonraki nesle yazılı olarak aktarmıştır. Hadis yazımı sahâbeden sonra daha da yaygınlaşmış, tâbiûn devrinde hadis yazmayan kişilerin ilmi sorgulanmıştır. Tâbiûn'dan Muâviye b. Kurrâ'nın "Hadis yazmayı âlim saymayın!"³⁴⁹ sözü hadis kitâbetinin hadis öğrenim ve öğretim yöntemleri arasında semâ kadar önemli bir yere ulaştığına işaret etmektedir.

Belirtilen yaygınlık durumunun bir tezahürü olarak; incelenen dönemde (h. 145-299) muhaddisler yoğun olarak kendileri için kitaplar yazmışlar. Meselâ el-Vakıdî'nin Bağdat'ın doğu yakasından batı yakasına taşınacağı zaman yüz yirmi yük kitap taşıdığı söylenmektedir.³⁵⁰ Bir başka yerde ise el-Vâkıdî'nin altı yüz sandık kitabı olduğu söylenmektedir.³⁵¹ Kaydedilen bu sayıların farklı zamanlara ait olması, dolayısıyla her ikisinin de doğru olması muhtemeldir. Yine bu minvalde olmak üzere; Abdullah b. el-Mübârek'in tahdîs ettiği kitapların sayısının yirmi bin olduğu belirtilmektedir.³⁵²

Bir adım daha ötesinde muhaddisler bu dönemde yazdıkları kitaplarla husûsî kütüphanelerini oluşturmuşlardır. Meselâ şu olayda Ebû Zür'a'nın şahsî bir kütüphâneye sahip olduğu görülmektedir: Muhammed b. Müslim ve el-Fadl es-Sâîğ ve akranları müzâkere yaparken bir hadis hakkında anlaşmazlığa düşmüşler ve hadisin kimin tarafından doğru şekilde eda edildiği hususunda hakem olması için Ebû Zür'a'ya gitmişlerdir. Bunun üzerine Ebû Zür'a kardeşini çağırıp ona, kendisinin şahsî kütüphanesine gidip on yedinci cüzü getirmesini istemiştir.³⁵³ Bu bilgiden, onun zengin bir hadîs kütüphanesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yahya b. Muhammed b. Yahya'nın, babasının şahsî kütüphanesinde sabahlara kadar

³⁴⁸ Yücel, *a.g.m.* s. 109-116.

³⁴⁹ Özpınar, *a.g.e.* s. 151.

³⁵⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd.*, IV, 9.

³⁵¹ Hatîb, *a.g.e.* IV, 9.

³⁵² Hatîb, *a.g.e.* XI, 403.

³⁵³ Hatîb, *a.g.e.* XII, 39.

çalıştığını haber verdiği rivâyet de bu durumun başka bir örneğini teşkil etmektedir.³⁵⁴

Bazı muhaddislerin kendi hadislerini yazmadıkları için daha sonra pişman oldukları da görülebilmektedir. Mesela, Saîd b. Âmir, Sa'd b. İbrâhîm (ö. 208/823)'in kendisinden hadis yazdığını, onun yazdığı hadislerin dışındaki hadislerinin kaybolduğunu üzülenek anlatmaktadır.³⁵⁵

Kuruluşundan üçüncü hicrî asrın sonuna kadarki dönemde Bağdat'ta kitaplar öyle yaygınlaşmıştır ki *varrâklık* yani ücret karşılığında kitap istinsah etme işi bir sektör hâline gelmiştir. Bazı insanların ve özelde bazı muhaddislerin varrâklık yaparak, yani kitap istinsâh ederek geçindikleri görülmektedir. Meselâ Muhammed b. Müslim el-Kantarî (ö. 260/874)'nin, Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi'* isimli eserini bir insana on kûsur dirhem karşılığında yazdığı ve bu istinsâhından elde ettiği parayla geçindiği söylenmektedir.³⁵⁶

Muhaddisler, talebelerini, hadisleri duyduğu şekilde doğru yazan şeyhlerden almaya teşvik etmişlerdir. Meselâ Ebû Zür'a, Süveyd b. Saîd'in kitaplarının sahih olduğunu, onun asıllarını (kitaplarını) arayıp bulmalarını ve bu kitaplardaki hadisleri yazmalarını tavsiye etmiş, bununla birlikte Süveyd'in ezberinden naklettiği hadislere itibar etmemelerini salık vermiştir.³⁵⁷ Özellikle hadis şeyhleri hıfzından aktarımda bulunduğu vakit hata yapan hocaları kendi talebelerine bildirmişler ve bu kimselerin sadece kitaplarından tahdîs etmeleri durumunda hadis almalarını öğütlemişlerdir. Meselâ Yahya b. Saîd el-Kattân, öğrencilerine İbn Cüreyc'in kitapların itimat etmelerini fakat ezberinden rivâyet ettiğinde ondan hadis dinlememelerini öğütlemiştir.³⁵⁸

Bu dönemde kitaba verilen öneme rağmen hadislerin sadece yazılarak tahammül edilmesi yetersiz görülmüş, yazılan kitapların semâ edilerek tahammül edilmesi bir prensip hâline gelmiştir. Ebu'l-Yemân'ın anlattığı şu olay bu prensibin ne denli ciddiyetle uygulandığını göstermesi açısından son derece ehemmiyet arz

---

³⁵⁴ Hatîb, *a.g.e.* IV, 663.

³⁵⁵ Hatîb, *a.g.e.* X, 359.

³⁵⁶ Hatîb, *a.g.e.* IV, 417.

³⁵⁷ Hatîb, *a.g.e.* X, 319.

³⁵⁸ Hatîb, *a.g.e.* XII, 149.

etmektedir, “Ben, İsmail b. Ayyâş’ın tüm kitaplarını yazdım. Horasanlının biri geldi ve İsmail ile konuşarak [kendi hadislerinin yazılı olduğu] satılık bir nüsha bularak kendisine okunmasını istedi. İsmail beni çağırdı ve ‘Ey Hakem! Sen haccetmedin. Kitaplarını bu Horasanlıya satıp haccetmek ister misin? Dönünce tekrar yazarsın, ben de sana kıraat ederim.’ teklifinde bulundu. ‘Peki ya ölürsen!’ dedim. ‘Ağzını hayra aç! Eğer dediğimi kabul edersen ben de sana söylediğimi yaparım.’ dedi. Kitaplarımı ona sattım. Yazdıklarım kâğıtlardaydı ve hepsini otuz dinara sattım. Haccettik. Döndük ve dönünce kitapları birkaç dirhem maliyetine tekrar yazdım. [İbn Ayyâş] da bana okudu.”³⁵⁹ Görüldüğü gibi Ebu’l-Yemân, İsmâil b. Ayyâş’ın hadislerini daha önce yazmış ve ondan semâ etmiştir. Semâ ettiği bu nüshayı başka birisine satmış, fakat kitapları alan kişi semâ ederek o hadisleri tahammül etmiştir. Ebu’l-Yemân, İbn Ayyâş’ın kitaplarını ikinci bir kere yazmıştır. Bu hadisleri daha önce ondan semâ etmesine rağmen elindeki nüsha şeyhten semâ ettiği nüsha değildir. Dolayısıyla önceden işitmesine rağmen bu yeni nüshayı da İbn Ayyâş’tan semâ ederek tahammül etmiş ve edâ ehliyeti kazanmıştır.

Bu prensibin ne kadar ciddiyetle uygulandığını gösteren bir başka gösterge de ricâl ilmindeki cerh lafızlarından birisi olan “sâriku’l-hadîs” (hadis hırsız) terimidir. Muhaddisler, semâ edilmeden elde edilen bir kitabın rivâyet edilmesini câiz görmemektedirler. Bu duruma, Ahmed b. ed-Devrakî (ö. 246/860)’nin, İbrahim b. Ebi’l-Leys Mekke’ye giderken Kûfe’ye uğrayıp el-Eşca’î’nin kitaplarını, ailesinden satın aldığını ve semâ etmeksizin onları tahdîs etmeye başladığını söylemesini örnek verebiliriz.³⁶⁰ Yahya b. Maîn, el-Eşca’î’nin kitaplarını satın alıp semâ etmeden rivâyet eden İbrahim b. Ebi’l-Leys’in yalancı olduğunu, insanların hadisini çaldığını söyleyerek onu tenkîd etmektedir.³⁶¹ Görüldüğü gibi semâ edilmeyen hadislerin rivâyet edilmesi doğru görülmemekte ve bunu yapanlar hadis hırsız ve yalancı olarak nitelenmektedir.

Bu konuda bir başka örnek de Haccâc’ın, Muhammed b. Ebî Ma’ser es-Sindî’nin kendisine gelip babasından Haccâc’ın işittiği hadislerin yazılı olduğu kitabı

---

³⁵⁹ Hatîb, *a.g.e.* VII, 190.

³⁶⁰ Hatîb, *a.g.e.* VII, 145.

³⁶¹ Hatîb, *a.g.e.* VII, 145.

istediğini, kitapları kendisi için istinsah edip semâ etmeksizin rivâyet ettiğini bildirmektedir.³⁶² Görüldüğü gibi bir kitap, sâhibinden veya sahibinin mirasçılarında satın alınsa bile semâ yöntemiyle alınmaksızın rivâyet edilememekte, bir şeyten dinlemediği kitabı rivâyet eden kişiler yalancı ve hırsız olarak nitelenmektedir. Bu yöntemle bilginin kaynağı kontrol altında tutulmakta ve hadislerin ehil olmayan kişilerin eline geçmesi önlenmeye çalışılmaktadır.

Buraya kadar yer verilen kayıtlara dayanılarak denilebilir ki; kuruluşundan hicrî üçüncü asrın sonuna kadarki dönemde Bağdat'ta hadis öğrenim ve öğretiminde kalem, hokka, mürekkep, kâğıt, cüz, kitap gibi yazı araçları çok yaygın olarak kullanılmıştır. Bu araçlar hadis öğrenim ve öğretiminin vazgeçilmez birer parçası haline gelmiştir. Bu bölümde hadis ortamını incelenmiş olup; bir sonraki bölümde ise hadis öğrenim ve öğretiminin teknik tarafı olan yöntemler ele alınacaktır.

IV. DEĞERLENDİRME

Kuruluşundan hicrî üçüncü asrın sonuna kadar Bağdat'ta hadis öğrenim ve öğretimi için muayyen mekânlar bulunmadığı, evlerde, mescidlerde, sokaklarda, caddelerde, pazarlarda, kırlarda, mesîre alanlarında, dükkânlarda, saraylarda, hanlarda hadis öğrenim ve öğretimi yapıldığı görülmüştür. Talebeler buldukları her yerde ve yakaladıkları her fırsatta şeyhlerine hadis sormuşlar, onlardan hadis tahammül etmişlerdir.

Hadis öğrenim ve öğretiminin yapıldığı zamanlar, “zamanı belirli hadis meclisleri” ve “belli bir zamana bağlı olmayan tahdîs faaliyetleri” şeklinde iki grupta incelenebilir. Birinci gruptaki meclislere Bağdatlı muhaddislerin kendilerine uzun süre öğrencilik yapan talebelerine hadis rivâyet ettikleri ve ricâl bilgisi verdikleri günü ve saati belli meclisleri, diğer gruba da başka memleketlerden gelen hadis öğrencilerinin Bağdat'taki muhaddislerden hadis alıp kendi memleketlerine döndükleri günü ve saati belli olmayan hadis tahdîs faaliyetlerini örnek verebiliriz.

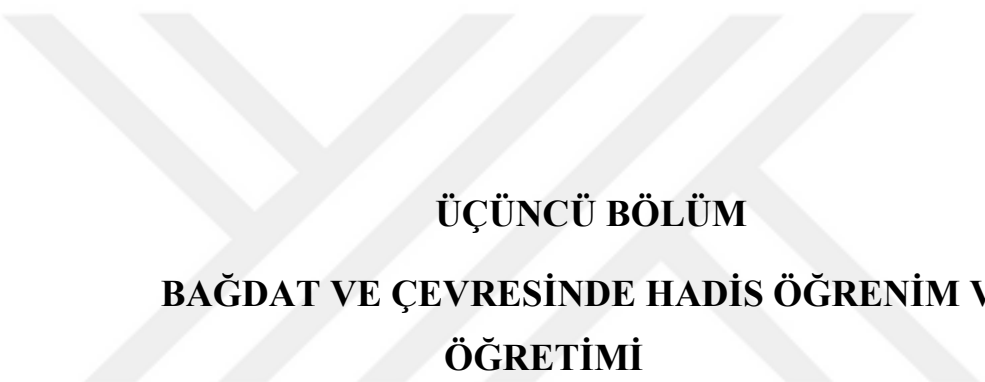
---

³⁶² Hatîb, *a.g.e.* IV, 526.

İncelediğimiz dönemde hadis öğrenim ve öğretiminde kalem, hokka, mürekkep, kâğıt, cüz, kitap gibi malzemelerin çok yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu araçlar hadis öğrenim ve öğretiminin vazgeçilmez birer parçası haline gelmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BAĞDAT VE ÇEVRESİNDE HADİS ÖĞRENİM VE
ÖĞRETİMİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞDAT VE ÇEVRESİNDE HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİ

Bu bölümde Bağdat'ta yürütülen hadis öğrenim ve öğretim faaliyetlerinin teknik boyutunu ele alacağız. Üç alt başlığa ayırdığımız bu bölümde ilk olarak hadis öğrenim ve öğretimi için gerçekleştirilen hadis yolculuklarına ve bunların sebeplerine kısaca değineceğiz. Bu yolculukları tüm yönleriyle ele almayacağız. İkinci alt başlıkta hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerine değineceğiz. *Târîhu Bağdâd'*deki bilgilerden hareketle tahammülü'l-hadîs olarak da adlandırılan bu yöntemlerin teknik ayrıntılarını ve uygulamadaki karşılıklarını göstermeye çalışacağız. Üçüncü alt başlıkta ise ricâl ilminin hadis öğrenim ve öğretiminin kalitesine etkisini inceleyeceğiz.,

I. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİ İÇİN YAPILAN HADİS YOLCULUKLARI VE SEBEPLERİ

Hız Peygamber hayatta iken onun sözlerini duyup ezberlemiş olan sahâbe, onun vefatından sonra farklı sebeplerle Medîne dışına çıkmış, doğuda ve batıda, yakında ve uzakta birçok memleketi yurt edinmiştir. Kimileri vâlî olarak görevlendirilmek, kimileri de İslâm'ın öğretilerini insanlara anlatmak gibi sebeplerle uzak memleketlere gitmişlerdir. Daha da sıralanabilecek sebeplerle ashâb-ı kiramın geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları, Allah Rasûlü'nden işittikleri hadisleri bizzat onlardan dinleyebilmek için uzun yolculuklara çıkma mecburiyetini beraberinde getirmiştir. Hatta bu amaçla "rîhle" adı verilen yolculukları ilk yapanlar da bazı sahâbîler olmuştur. Fakat onların zamanında yapılan rihlelerin çoğunlukla daha önce duyulan bir hadîsin tahkîk edilmesi amacına mâtûf olduğu görülmektedir. Meselâ, Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669), kendisi dışında Ukbe b. Âmir (ö. 58/678)'den başka bilen hiç kimsenin kalmadığı bir hadîsi, yanlış ezberleyip ezberlemediğini anlamak amacıyla Medîne'den Mısır'a gitmiştir. Ebû Eyyûb el-Ensârî, Hz

Peygamber'den duyduğu söz konusu hadîsi Ukbe b. Âmir'den de aynı şekilde dinledikten sonra tekrar Medîne'ye dönmüştür.³⁶³

Hadîslerin öğrenimi için yapılan uzun ve meşakkatli yolculuklar sahâbe neslinden sonra da artarak devâm etmiştir. Ehl-i hadîs'in hadis öğrenimi için aylar süren yolculuklara katlanmalarının sebebi, hadîsi din kabûl etmelerinden kaynaklanmaktadır. Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), “Bu (hadis) ilmi dindir! Öyleyse dininizi kimden öğrendiğinize dikkat edin!”³⁶⁴ uyarısında bulunarak ashâb-ı hadîsin bu anlayışını dile getirmiştir. Ehl-i hadîs, dînî bilginin rey ile değil; eser ile sâbit olacağını temel ilke kabûl etmiş, dolayısıyla hadîsleri dînin iki kaynağından biri olarak görmüşler; Hz Peygamber'den yahut seleften rivâyet edilmeyen isnâdsız sözlere hiçbir kıymet vermemişlerdir.³⁶⁵ Bu sebeple bazen yıllarca süren hadis yolculuklarına çıkmışlardır. Meselâ Süleymân b. Dâvûd eş-Şâzekûnî, Kûfe'ye yirmi küsur kere hadis yazmaya gittiği bilgisini vermektedir.³⁶⁶

Rihle denilen yolculuklar hadîs âlimlerinin yaşam tarzı haline gelmiştir. Meselâ Ahmed b. Saîd ed-Dârimî'nin Serahs'ta doğduğu, Neysâbûr'da büyüdüğü ve ardından ise ömrünün hadis dinlemek maksadıyla hep rihlelerde geçtiği bilgisi verilmektedir.³⁶⁷ Görüldüğü gibi hadis öğrenimi ve öğretimi ile meşgûl olan bazı ailelerin kendi memleketlerinde doğan kimi çocuklarının bir diğer memlekette büyüdükları, devamında ise hadis talebi maksadıyla dünyanın birçok tarafını dolaştıkları anlaşılmaktadır.

Benzer şekilde, rihle kavramı hadîs ehliyle öylesine özdeşleşmiştir ki; rihle yapmayan kişi neredeyse hadis tâlibi olarak kabul edilmemiştir. Meselâ Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın babasına, el-Hasan el-Hulvânî (ö. 242/856)'nin hadisçiliğini sorması üzerine İbn Hanbel, onu hadis öğrenimi yaparken görmediğini ifade etmiştir.³⁶⁸ *Târîhu Bağdad*'da birçok hâl tercemesinde muhaddisler için kullanılan ilk tanıtım cümlelerinin en yaygın olanları arasında, “Rihle yapıp hadîs

³⁶³ Hatîb, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (thk. Nûreddin 'Itr), 1. Baskı, 1985, s. 118-119.

³⁶⁴ Müslim, Mukaddime, 12.

³⁶⁵ Özpınar, *a.g.e.* s. 209.

³⁶⁶ Hatîb, *a.g.e.* X, 58. Krş: Hatîb, *er-Rihle*, s. 159.

³⁶⁷ Hatîb, *a.g.e.* V, 272.

³⁶⁸ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 352.

yazanlardan biridir.”³⁶⁹, “Doğuda ve batıda tüm memleketlere rihle yapıp [dünyayı] dolaşmıştır.”³⁷⁰, “Hadis talebi için tüm dünyayı dolaşanlardan biridir.”³⁷¹ gibi cümleler yer almaktadır. Görüldüğü gibi hadis ehli, ilk tanıtım cümlesinde rihleye vurgu yapılarak rihle yapıp yapmamasıyla ön plana çıkarılmaktadır.

Rihle yapacak bir ilim tâlibinin gideceği yeri tanımıyor olması yahut da orada en çok istifâde edeceği şeyhleri bilmiyor olması mümkündür. Bu sorunun kimi zaman hadis şeyhlerinin rehberliği ile çözüldüğünü görmekteyiz. Meselâ Muhammed b. Ahmed el-Cûzcânî'nin anlattığı şu olay, şeyhlerin hadîs tâliblerine hangi hocalara ulaşmak için rihle yapmaları gerektiği husûsunda bazen rehberlik ettiklerini ortaya koymaktadır. el-Cûzcânî, Basra'ya giderken vedalaşmak için hocası Ahmed b. Hanbel'in yanına gitmiş, Ahmed b. Hanbel de ona Basra'ya gittiğinde Muhammed b. Yahya ez-Zühli'den ayrılmamasını, ondan hadis dinlemesini tavsiye etmiş ve ez-Zühli'nin, İbn Şihâb ez-Zührî'nin hadislerini en iyi bilen muhaddis olduğunu söylemiştir.³⁷² Rihle yapılan yerlerde hadis dinlenecek şeyh seçiminde bazen de o memlekette tanınan kişilerin rehberlik ettiği görülmektedir. Meselâ Ahmed b. Hanbel, Kûfe'ye her gittiklerinde Humeyd b. er-Rebî' (ö. 258/872)'e misâfir olduklarını ve kendilerini hadis şeyhlerine onun yönlendirdiğini bildirmektedir.³⁷³

Diğer taraftan, çok sayıda rihle yapıp hadis dünyasını iyi tanıyan taliplerin hiç kimsenin rehberliğine ihtiyaç duymadığı örnekler de bulunmaktadır. Meselâ Ebû Câfer el-Kavârî (ö. 270/883)'nin, Basra'daki, Kûfe'deki, Mekke'deki ve Medine'deki tüm hadis şeyhlerinin evlerini ve hadis meclislerini çok iyi bildiği söylenmektedir.³⁷⁴

Hadis öğrenimi için yapılan rihlelerde nereye ve kime gidileceğinin bilinmesi kadar yol arkadaşının kim olduğu da son derece önemlidir. Kimi vakit hadîs tâliblerinin büyük muhaddislerin yanında hadis öğrenimi için rihlelere çıktıkları vaki olmuştur. Bu hadîs tâliblerinin o şeyhlerden oldukça fazla istifâde ettiğini tahmin

---

³⁶⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 120.

³⁷⁰ Hatîb, *a.g.e.* VI, 503.

³⁷¹ Hatîb, *a.g.e.* IX, 494.

³⁷² Hatîb, *a.g.e.* IV, 659.

³⁷³ Hatîb, *a.g.e.* IX, 30.

³⁷⁴ Hatîb, *a.g.e.* V, 287.

etmek güç değildir. Meselâ Ahmed b. Seleme en-Neysâbûrî (ö. 286/899)'nin Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875)'in, Kuteybe b. Saîd (ö. 240/854)'e yaptığı rihlede yol arkadaşı olduğu, ikinci rihlesinde Basra'ya giderken de refik oldukları aktarılmaktadır. Bu yol arkadaşlığı sayesinde Müslim'den hadis hocalarının hadislerinden yaptığı seçkileri (müntehab) kendisi için istinsah etmiştir.³⁷⁵

Hadîs öğrenimi için yapılan yolculuklarda arkadaş seçimi de ehemmiyet arz etmektedir. Güvenilir birisi ile yolculuk yapmak insanı hem emniyette hissettirmektedir hem de kendi meşrebinde biriyle yolculuk yapmak hadîs tâlibinin istifâdesini artırmaktadır. Zira hadîs talebeleri kendi eğilimlerine göre farklı konulardaki hadisleri yazmaktadırlar. Dolayısıyla yolculuğa çıkacak hadîs talebelerinin aynı konulara ilgi duyması, işlerini kolaylaştıracak ve hadislere vakit kaybetmeden ulaşabileceklerdir. Şu olay, muhaddislerin bu konuda talebelere rehberlik yaptığını göstermesi açısından önemlidir: Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî, Abbâs ed-Dûrî'ye, rihle için beraber yola çıkmak istediği bir arkadaşı hakkında “Bu senin [kafa yapına uygun] türden bir öğrenci değil. Sen onun yazmadıklarını yazarsın; o da senin yazmadıklarını yazar.”³⁷⁶ demiştir.

Rihlenin önemine değindikten sonra şimdi de muhaddisleri uzak memleketlere seyâhat etmeye sevk eden sebepleri incelemeye çalışacağız. Hadis yolculuklarının sebeplerinden birisi hadis dinleyip bu hadislerin rivâyet hakkını elde etmektir. Muhaddisler bazen tek bir hadîsi râvîsinden dinlemek için uzun yolculuklara çıkmışlardır. Meselâ Bişr b. el-Hâris, el-Hasan el-Basrî'nin Hz Âişe'den rivâyet ettiği bir tek hadîsi dinlemek için yürüyerek İsa b. Yûnus'a rihle yapmıştır.³⁷⁷ Bişr b. el-Hâris sadece bu rivâyeti dinlemek için İsa b. Yûnus'a gitmiştir. Bu amaçla yapılan seyahatlere bir örnek de Ebû Amr b. Hamdân'ın rihlesidir. Ebû Amr, Muhammed b. Abdân tarîkiyle gelen bir hadisi almak için Horasan'dan el-Hasan b. Ali el-Ma'merî'ye rihle yapmış; fakat bu uzun ve meşakkatli yolculuğun sonunda umduğuna ulaşamamış ve el-Ma'merî ona hadis rivâyet etmeyi reddetmiştir.³⁷⁸

---

³⁷⁵ Hatîb, *a.g.e.* V, 302.

³⁷⁶ Hatîb, *a.g.e.* VI, 364.

³⁷⁷ Hatîb, *a.g.e.* IV, 331.

³⁷⁸ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 360.

Hicrî üçüncü yüzyılda yapılan rihlelerde kendisine rihle yapılan şeyhin sâhip olduğu tüm hadisleri yazmak bazı muhaddislerin prensibi olmuştur. Süleymân b. Dâvûd eş-Şâzekûnî'nin anlattığı şu olay bu durumu örneklemektedir: eş-Şâzekûnî Kûfe'ye Hafs b. Ğıyâs'ın hadislerini yazmaya gitmiştir. Memleketine döndüğünde İbn Ebî Haddûye, ona Hafs b. Ğıyâs'ın tüm hadislerini yazıp yazmadığını sormuş, o da hepsini yazdığını söylemiştir. İbn Ebî Haddûye, kontrol amacıyla bir hadis sormuş, bu hadisi Hafs'tan dinlemediğini ifâde eden eş-Şâzekûnî bu eksiğini tamamlamak için Kûfe'ye tekrar gitmiştir.³⁷⁹ Burada dikkat çeken bir başka husûs da bilinen ve hatta ezberlenen hadîslerin tahammül edilerek rivâyet izinlerinin alınması için yorucu seyahatler yapılmasıdır.

Muhaddislerin rihlelerine hız veren âmillerden biri de kendi dönemleri itibarıyla meşhûr ve mûteber sayılan şeyhleri kendi rivâyet silsilelerine ekleme amacı olmuştur. Meselâ İshâk b. Râhûye, Vehb b. Cerîr'e hadis tahammül etmek için gitmiş; fakat Vehb bir ay hadis rivâyet etmemeyi adak olarak adadığını söyleyerek rivâyet etmekten kaçınmıştır. Bunun üzerine İbn Râhûye, ona muhtaç olmadığını, sadece hoca silsilesinde adının olmasını istediğini söylemiştir.³⁸⁰ Şeyhlerin şöhretinin rihlelere yön vermesine dair bir diğerk örnek Ebû Hamza es-Sükkerî'nin hacca giderken Bağdat'a uğraması, oradaki herkesin Mansûr b. el-Mu'temir'i övdüğünü görüp Mekke'den dönerken ondan hadis dinlemek için tekrar Bağdat'a gitmesidir.³⁸¹ Bunun bir başka örneğini de Ahmed b. Mesrûk'un, "Ben Rey'e Ebû Mûsâ ed-Dûlâbî'ye rihle yaptım. Çünkü o zamanlar meşhûr hocaların önde gelenlerindendi."³⁸² sözüdür.

Muhaddislerin hadis yolculuklarına çıkmalarının amaçlarından biri de az miktarda ravi tarafından rivâyet edilen garib hadis elde etmektir. Çok fazla kimsenin rivâyet hakkına sahip olmadığı hadislerin, bazı hadis talabelerinin son derece ilgisini çektiği görülmektedir. Bir kısım hadis talebeleri tarafından garib hadis sahibi olmak bir ayrıcalık olarak görülmektedir. Zira kendisinde garib hadis bulunan bir muhaddise dünyanın dört bir yanından bu hadîsi almak için hadis talebeleri

³⁷⁹ Hatîb, *a.g.e.* X, 58. Krş: Hatîb, *er-Rihle*, s. 159.

³⁸⁰ Hatîb, *a.g.e.* VII, 366.

³⁸¹ Hatîb, *a.g.e.* IV, 432.

³⁸² Hatîb, *a.g.e.* VI, 280.

gelmektedir. Bu durum rivâyet sisteminin yerleştiğini, hadis öğrenimi için katlanılan meşakkatlerin, ilk dönemlerdeki gibi rivâyet malzemelerini koruma amacından çıkarak akademik bir uğraş halini aldığını göstermektedir. *Târîhu Bağdad*' da genelde rivâyet sisteminin, özelde de rihlelerin bu gibi gelişim evrelerine dair bol miktarda veri bulunmaktadır.

Garib olmayan hadisin ise birçok kişide bulunması ve belki de talebelerin kendi memleketlerinde bile tahammül edecek şeyhlere ulaşma imkânlarının bulunması, bu hadislerin câzibesini kaybetmesine sebep olmaktadır. Bunun ilginç örneklerinden birini Ebû Bişr ed-Dûlâbî anlatmaktadır. ed-Dûlâbî bir grup arkadaşıyla, el-Haccâc b. eş-Şâir'e, onda bulunan ve ğarib olduğu için herkes tarafından tahammül edilmek istenen bir hadis almak için gitmişler, el-Haccâc, onların kendi elinde bulunan garib hadisi tahammül etmeye geldiklerini görünce oturup ağlamış ve "Size bunu tahdîs edersem elimde ne kalacak?!" demiştir.³⁸³ Görüldüğü gibi el-Haccâc, bu garîb hadisi onlara tahdîs ettiğinde artık kendisiyle birlikte başkalarına da teveccühün olacağına üzülmemektedir. Garib hadisin ilgi çekici olduğunu gösteren bir başka örnek de şudur ki; Haccâc b. eş-Şâir, muhaddislerin erzaklarını alıp Basra'ya kadar sadece bir garib hadis için bile gitseler buna değeceğini ifade etmiştir.³⁸⁴ Ebû Muhammed b. Ebî Süfyân'ın, "Bildğim kadarıyla bugün bu hadis benden başka kimsede yok."³⁸⁵ diyerek övünmesi de garîb hadîse sâhip olmanın bir ayrıcalık olarak görüldüğüne işâret etmektedir.

Bazı muhaddisler hakkında söylenen, "Onda garib hadisler vardı"³⁸⁶, "Sikadır ve garib hadislere sahiptir."³⁸⁷, "Babasından garib hadisler rivâyet ederdi. Hadis hafızları bu hadisleri yazardı."³⁸⁸, "O, garib hadisler rivâyet ederdi. Ondan garib hadisler yazdık."³⁸⁹, "O garib hadisleri araştırırdı."³⁹⁰ gibi sözler de bazı muhaddislerin garib hadisleri araştırıp tahammül etmeye çalıştıklarını göstermektedir.

---

³⁸³ Hatîb, *a.g.e.* IX, 148.

³⁸⁴ Hatîb, *a.g.e.* XI, 198.

³⁸⁵ Hatîb, *a.g.e.* VI, 621.

³⁸⁶ Hatîb, *a.g.e.* III, 67.

³⁸⁷ Hatîb, *a.g.e.* III, 679.

³⁸⁸ Hatîb, *a.g.e.* V, 210.

³⁸⁹ Hatîb, *a.g.e.* IX, 231.

³⁹⁰ Hatîb, *a.g.e.* III, 370.

Muhaddislerin bir kısmı tarafından garib hadise bu derece yoğun ilgi gösterilmesi hoş görülmemiştir. Bazı muhaddisler öğrencilerine, hadis öğreniminin asıl gayesinden uzaklaşmak olduğu gerekçesiyle bu tür hadisleri elde etmek için gereğinden fazla çaba harcamamalarını salık vermişlerdir. Meselâ Bişr el-Hâfî, hadis öğrenim ve öğretiminde garib hadisler elde etmek, âlî isnâda ulaşmak, farklı tarifleri toplamak gibi meşgalelerin Allah rızası için ortaya koyulan bir gayret olmaktan çıkıp entelektüel bir çabaya dönüştüğünü ifade ederek bu tür çabaları şu sözleriyle eleştirmektedir, “Bugün hadis, dünya için bir araç ve lezzet oldu. Hadis bilen kişi bu tehlikeden nasıl selâmette kalır? Hadis ezberleyen nasıl selâmette kalır? Hangi amaçla hadis ezberler? Allah’a, [hadis sevgisini] kalbimden çıkarması için dua ediyorum. Ezberlerimi hafızamdan çıkarması için Allah’a dua ediyorum. Benim bir sürü kitabım vardı, gitti! Onları çiğnemek, atmak istiyorum. Ben diri ve sağlıklı iken onları gömmeye niyet ettim. Onları çok hayırlı birisi olduğum için bırakmadım. Onlar ahiret silahı değil! Onlar ölüm hazırlığı değil!”³⁹¹ Bu düşüncesinden dolayı da kendisi tahdisten kaçınırdı. O, sadece bir sûfî değil, aynı zamanda çok hadis bilen bir muhaddisti.³⁹² Dolayısıyla bu tepkisini sadece sûfî anlayışın bir ürünü olarak görmek doğru olmasa gerek.

Muhaddisler ricâl bilgisine ulaşmak için de hadis yolculuklarına çıkmışlardır. Zira ricâl bilgisi hadîsin iki unsurundan birisi olan ve hadis ilminin en fazla ilgilendiği husus olan isnâdın tanınması için son derece önemlidir. Süleymân b. Dâvûd eş-Şâzekûnî Bağdat’a geldiğinde Ahmed b. Hanbel, ondan ricâl bilgisi almak için yanına gitmiştir.³⁹³

Hadis seyahatlerinin sebeplerinden birisi de âlî isnâd elde etmektir. Senette ne kadar az râvî bulunursa hata ihtimâli o kadar düşmektedir. Zirâ senede eklenen her yeni râvî, insan olmanın gereği hadiste hata edilmesine fazladan bir risk daha katmaktadır. Ayrıca Hz Peygamber (as) ile aralarındaki vâsıtaları imkân ölçüsünde en aza indirmek hadis ehlinin en büyük arzularından birisi olmuştur. Hastalanıp yataklara düşen ve öleceği anlaşılan Yahya b. Maîn’e son arzusu sorulduğunda “Boş

---

³⁹¹ Hatîb, *a.g.e.* VII, 550-551.

³⁹² Hatîb, *a.g.e.* VII, 545.

³⁹³ Hatîb, *a.g.e.* X, 56.

bir ev ve âlî bir isnâd!”³⁹⁴ demiş ve muhaddislerin âlî isnâd arzusunun son nefeste bile devam edebileceğini örneklendirmiştir. Âlî isnâdın muhaddislerce önemini gösteren şu konuşma da zikredilmeye değerdir, Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah “Bu hadisi bana 260 yılında Abbâs ed-Dûrî Ahmed b. Halil’den tahdîs etti.” deyince, Ahmed b. Rebî’a b. Zebr ona “Abbas’tan sonra yaşamasına rağmen bu hadisi neden Ahmed b. Halîl’den semâ etmedin?” demiş, o da “Bu hadisi Abbas kanalıyla ondan rivâyet etmeyi daha çok seviyorum.” demiştir.³⁹⁵ Görüldüğü gibi Abdullah bu hadîsi âlî bir senedle rivâyet edebilecek imkânâna sahipken nâzil bir senetle rivâyet etmiş, Ahmed b. Rebî’a da muhaddislerin anlayışını yansıtacak bir tepki ve şaşkınlıkla neden âlî isnâd için Ahmed b. Halîl’den rivâyet etmediğini sormuştur.

Rihleler sadece hadis öğrenimi için değil; aynı zamanda hadis öğretimi için de yapılmaktadır. Muhaddisler önemli hadis merkezlerine giderek sahip oldukları hadisleri buralarda rivâyet etmektedir. Böylece hem kendi rivâyetleri yayılmış olmakta, hem de rihle imkânı bulamayan talebelere kendi hadislerini aktarma imkânı bulmaktadırlar. Örnek verecek olursak, Muhammed b. el-Verd el-Bağdâdî, Mısır’a gitmiş ve Mısır’daki hadis talebeleri ondan hadis yazmıştır.³⁹⁶ Aynı şekilde Ebû Mes’ûd el-Isbahânî Mısır’a gitmiş ve Mısır’daki muhaddislerin rivâyet ettiği hadisleri Mısır’lı talebelere rivâyet etmiştir.³⁹⁷ Buradan onun Mısır’a hadis tahammülü için gelmediği anlaşılmaktadır. Bilakis onun amacı sadece sahip olduğu hadisleri rivâyet etmektir. Ayrıca Mısır’da Mısırlıların hadislerini rivâyet etmesi, Muhammed b. el-Verd el-Bağdâdî’nin, o yöre şeyhlerinin hadislerini, yörede bulunan muhaddislerden daha iyi bildiğini gösterme çabasından kaynaklanıyor kanaatindeyiz. Bu varsayımımız doğru ise bu durum, hadis ilminin tekâmül ettiğini, ilk dönemdeki hadisleri koruma ve rivâyet malzemesini kaybolmadan kayd etme çabasının –bazı muhaddisler tarafından- entelektüel üstünlük çabasına evrildiğini göstermektedir.

³⁹⁴ es-Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdîrrahmân, *Fethu’l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti’l-Hadîs* (thk. Ali Hüseyin Ali), Mektebetü’s-Sünne, Mısır 2003, III, 338.

³⁹⁵ Hatîb, *a.g.e.* V, 217.

³⁹⁶ Hatîb, *a.g.e.* IV, 538.

³⁹⁷ Hatîb, *a.g.e.* V, 564.

Bu durumun bir başka örneğini de A‘meş’in meclisinde hadis dinleyen öğrencilerin Süfyân b. Uyeyne’nin geldiğini ve hadis meclisi kurup rivâyet ettiğini duyunca A‘meş’in dersini terk edip Süfyân b. Uyeyne’nin meclisine koşmaları oluşturmaktadır.³⁹⁸ Basralı hadis talebeleri kendi memleketlerinin en önemli hadis şeyhlerinden biri olan Süleyman b. Mihrân el-A‘meş’in ders halkasında iken başka bir memleketten önemli bir hadis şeyhinin geldiğini haber alıp ondan hadis dinlemek için gitmektedirler. Bu da Süfyân b. Uyeyne’nin Basra’ya geliş amacının hadis rivâyeti olduğunu ortaya koymaktadır.

Hadis seyahatlerinin amaçlarından biri de hadislerin içerdiği fikhî bilgileri öğrenmektir. Meselâ, İshâk b. Râhûye, Irak’ta Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve diğer bazı akranlarıyla hadisleri birkaç tarîkten müzâkere ettiklerini, ardından hadislerin sıhhati üzerine konuştuklarını sonra da hadislerin mânâları, maksatları ve içerdiği fikhî hükümleri ele aldıklarını ifade etmektedir.³⁹⁹ İshâk b. Râhûye Horasanlı, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn ise Bağdatlıdır. Dolayısıyla Irak’a gidip orada hadislerin içerdiği fikhî hükümleri konuşmaktadırlar. İshâk b. Râhûye’nin geniş zaman kipi kullanması da bu uygulamanın bir kereliğine mahsûs olmadığını, belli aralıklarla tekrarlanan bir âdet haline geldiğini göstermektedir.

Rihlelerin sebeplerinden birisi de kitapların icâzetini almaktır. Hadisler kitaplarda toplandıktan sonra, bu kitaplar da bir bütün halinde hadisler gibi tahammül ve edâ yollarıyla nakledilmiştir. Böylece hem kitaplar güvenilir insanların ellerine geçmiş, hem de tashîf ve tahrîften korunmuştur. Muhammed b. Saîd’in, Bağdat’a sadece Vâkıdî’nin kitaplarını yazmak için geldiğini ifade etmesi⁴⁰⁰ de kitap icazetlerini elde etmenin rihlelerin amaçlarından biri olduğunu göstermektedir.

Muhaddisleri hadis yolculuğu yapmaya iten etkenlerden birisi de diğer memleketlerdeki uzman muhaddislerle müzâkere yapma isteğidir. Daha önce de değindiğimiz gibi müzâkere yöntemi hadis ezberlerini zihinlerde pekiştirmek, hadisın içerdiği ahkâmı, tarîkleri, illetleri karşılıklı incelemek gibi maksatlara dayanılarak yapılmaktadır. Meselâ Ahmed b. Sâlih’in hadislerin illetlerini çok iyi bildiği

---

³⁹⁸ Hatîb, *a.g.e.* X, 246.

³⁹⁹ Hatîb, *a.g.e.* VI, 99.

⁴⁰⁰ Hatîb, *a.g.e.* IV, 8.

söylendikten sonra Bağdat'a gelip büyük hadis hafızlarıyla meclisler düzenlediği, onunla Ahmed b. Hanbel arasında birçok müzâkere gerçekleştiği bilgisi verilmektedir.⁴⁰¹ Bu da onun Bağdat'a müzâkere amacıyla geldiğini göstermektedir.

Muhaddisler hac yolculuklarını da hadis öğrenim ve öğretimi için bir fırsata dönüştürmeyi bilmişlerdir. Hacca giderken yol üzerindeki hadis merkezlerine mutlaka uğramışlar ve orada hadis tahammül veya edâ etmişlerdir. Bu sebeple oldukça fazla hac yapan muhaddislere rastlamaktayız. Meselâ, Câfer b. Muhammed el-Huldî'nin⁴⁰², Saîd b. Süleymân Sa'dûye'nin⁴⁰³, Mekkî b. İbrahim el-Hanzalî'nin⁴⁰⁴ ve Ali b. Muvaffak el-Âbid'in⁴⁰⁵ atmışar kere; Ali b. Abdilhamîd el-Ğadâirî'nin⁴⁰⁶ ve Nasr b. Hureyş es-Sâmit'in⁴⁰⁷ ise kırkar kere hac yaptığı söylenmektedir. Birçok muhaddisin hâl tercemesinde yer alan, "Câfer b. Şuayb eş-Şâsî, hac vazifesini ifa için Mekke'ye giderken Bağdat'a uğradı. Bağdat'ta hadîs tahdîs etti."⁴⁰⁸ gibi cümleler, muhaddislerin hac yolculuğunu hadis öğrenim ve öğretimi için fırsata dönüştürdüklerini göstermektedir.

*Târîhu Bağdâd'*deki birçok muhaddisin tercemesine, "Hacca giderken Bağdat'a uğradı."⁴⁰⁹ Cümlesiyle başlanmaktadır. *Târîhu Bağdâd'* da yer alan bu denli kayıtlara bakıldığında bu şehrin hac yolculuğuna çıkan hadis ehlinin gidiş ve dönüşlerinde önemli uğrak yerlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, hicri ilk dört asır itibarıyla Bağdat'ın hadis öğrenim ve öğretimi açısından canlılığını sağlayan etkenlerden biri de buranın bazı bölgeler için hac yolları üzerinde olmasıdır.

---

⁴⁰¹ Hatîb, *a.g.e.* V, 319.

⁴⁰² Hatîb, *a.g.e.* VIII, 151.

⁴⁰³ Hatîb, *a.g.e.* X, 121.

⁴⁰⁴ Hatîb, *a.g.e.* XV, 144.

⁴⁰⁵ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 599.

⁴⁰⁶ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 482.

⁴⁰⁷ Hatîb, *a.g.e.* XV, 387.

⁴⁰⁸ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 96.

⁴⁰⁹ bkz. Hatîb, *a.g.e.* II, 71; II, 95; II, 100; II, 106; II, 139; II, 166; II, 177; II, 184; II, 207; II, 211; II, 309; II, 391; II, 448; II, 510; II, 540; II, 590; II, 602; III, 25; III, 103; III, 110; III, 119; III, 120; III, 189; III, 213; III, 244; III, 322; III, 334; III, 451; III, 468; III, 474; III, 481; III, 487; III, 608; III, 624; IV, 121; IV, 233; IV, 262; IV, 263; IV, 299; IV, 353; IV, 353; IV, 354; IV, 355; IV, 357; IV, 358; IV, 361; IV, 369; IV, 379; IV, 412; IV, 432; IV, 474; IV, 646; IV, 684; IV, 704; V, 74; V, 160; V, 190; V, 254; V, 385; V, 424; V, 442; V, 477; V, 502; V, 519; VI, 11; VI, 17; VI, 30; VI, 47; VI, 50; VI, 126; VI, 159; VI, 188; VI, 193; VI, 243 vd.

II. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ

Hadis öğrenim ve öğretimi sistematik usûllere göre yapılmış; bundan da önce hadis öğrenim ve öğretimi yapacak kişiler için belirli kıstaslar tespit edilmiştir. Böylece ehil olmayanların hadis öğrenim ve öğretimi yapmasının önüne bir nebze de olsa geçilebilmiştir. Hadis öğrenimi ve öğretimi yapacak kişilerin âdil yani Müslüman, bâliğ, âkil olması, fâsık olmaması, mürüvvet sâhibi olması ve zâbit yani dikkatli ve uyanık olması, duyduğunu doğru ezberlemesi ve ezberlediği gibi rivâyet edebilmesi, kitâbını koruması, mânên rivâyette lâfızların mânâyâ delâletini bilmesi şart koşulmuştur. Bu kıstaslar hadis öğrenim ve öğretiminin kalitesini artırmada önemli etkiler yapmıştır. Bunu bir sonraki başlıkta tafsilatlarıyla ele alacağız.

Hadis öğrenimi ve öğretimine ehil olan kişiler bu faaliyetlerini sistematik bir usûl ile gerçekleştirmişlerdir. Hadis ilminde gözetilen bu usûllere *tahammülü'l-hadîs*, *tahammülü'l-ilm*, *haml*, *ahz* ve *edâ* isimleri verilmiştir. Bu terimlerin ilk beşi hadis öğrenimi için, sonuncusu ise hadis öğretimi için kullanılmaktadır. Bu isimler altında sekiz tane hadis öğrenim yöntemi bulunmaktadır. Bunlar önem ve üstünlük sırasına göre semâ, kıraat, icâzet, münâvele, kitâbet, i'lâm, vasiyet ve vicâdedir.⁴¹⁰

Hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerinden ilki semâdır. Semâ, hadis tâlibinin, hadisleri, şeyhin hâfızasından yahut kitabından okumasıyla veya imlâ etmesiyle tahammül etmesidir.⁴¹¹ Muhaddislerin çoğuna göre semâ en güvenilir rivâyet yöntemidir.⁴¹² İlk dönemlerde yazının tam olarak gelişmemiş olması, noktalama ve harekeleme işâretlerinin olmaması sebebiyle hadislerin yanlış yazılması veya metinden okunurken yanlış anlaşılması tehlikesinin önüne semâ yöntemiyle geçilmiştir.⁴¹³ Semâ usûlüyle tahammül edilen hadisler, "*haddesenâ, ahberanâ, enbeenâ, semi'tü fülânen yekûlu, kâle fülân, zekera fülân*" ifâdeleriyle edâ edilmiştir.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Çakan, *a.g.e.* s. 51.

⁴¹¹ es-Suyûtî, Celâleddin, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 2009, 308; Sezgin, *a.g.m.* s. 304.

⁴¹² İbnü's-Salâh, *a.g.e.* s. 76; es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 308.

⁴¹³ Aydınli, Abdullah, "Semâ", *DİA*, XXXVI, 457.

⁴¹⁴ İbnü's-Salâh, *a.g.e.* s. 78-79; es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 308; Âşık, Nevzat, "Tahammül", *DİA*, XXX, 381.

Semâ yöntemiyle şeyh ya hadisleri hıfzından veya kitabından sadece okur, talebeler de dinleyerek hadisleri tahammül ederler yahut da şeyh hadisleri hıfzından veya kitabından okur ve talebelere de yazdırır. Bu ikinci yönteme imlâ denir.⁴¹⁵ İmlâ yöntemiyle yazılan esere *imlâ* veya çoğulu olan *emâlî*, hadis imlâ eden şeyhe *mümlî*, hadis yazan talebeye *müstemlî* veya *kâtib* ismi verilir. Müstemlî, kalabalık imlâ meclislerinde uzakta bulunan hadis talebelerine hocanın söylediklerini tekrâr eden kişiler için de kullanılan bir isimdir.⁴¹⁶

İmlâ yöntemiyle alınan hadisler tahdîs edilirken bu hadislerin imlâ yoluyla tahammül edildiğinin söylenmesi zorunlu değildir. Fakat bazen tahdîs edilen hadislerin bu yöntemle alındığı söylenilmektedir. Meselâ bazen “حدثنا أبو جعفر محمد بن عمرو” “Ebû Câfer Muhammed b. Amr el-Bahterî bize imlâ yoluyla tahdîs etti, dedi ki (...)”⁴¹⁷ denilerek imlâ yoluyla bu hadisin alındığı söylenmektedir. Bazen de “حدثنا أبو جعفر محمد بن قدامة في الجامع سنة ثمان ومائتين إملاء من حفظه” “Ebû Câfer Muhammed b. Kudâme 208 senesinde Câmi [Câmi‘u’l-Mansûr]’de hıfzından bize imlâ yoluyla tahdîs etti”⁴¹⁸ veya “حدثنا أبو عبد الله محمد بن كليب البصري، إملاء من كتابه” “Ebû Abdillah Muhammed b. Küleyb el-Basrî kitabından imlâ yoluyla bize tahdîs etti.”⁴¹⁹ denilerek daha çok ayrıntı verilmekte ve bu imlâyı yaptıran şeyhin hıfzından mı yoksa kitâbından mı okuduğu da belirtilmektedir.

Bir şeyhten işitilmeyen hadislerin rivâyet edilmesi asla kabul edilmemiş ve işitmediği hadisleri rivâyet edenler hadis hırsızlığıyla ve yalancılıkla itham edilmiştir. Meselâ, Ebû Hâtim er-Râzî ve Abdurrahman b. Yûsuf b. Hırâş’ın da içinde bulunduğu bir grup önde gelen hadis hâfızı İbn Humeyd’in semâ etmediği hadisleri rivâyet ettiği için zayıf olduğu konusunda fikir birliğine varmışlardır.⁴²⁰ Fadlek er-Râzî, yukarıda adı geçen işitmediği hadisleri rivâyet eden İbn Humeyd’den daha önce elli bin hadis tahammül ettiğini, fakat işitmediği hadisleri rivâyet ettiği ortaya çıkınca tahammül ettiği o hadislerden bir harfî bile rivâyet etmediğini ifâde

⁴¹⁵ Çakan, *a.g.e.* s. 52.

⁴¹⁶ Aydınlı, Abdullah, “İmlâ”, *DİA*, XXII, 225.

⁴¹⁷ Hatîb, *a.g.e.* II, 288.

⁴¹⁸ Hatîb, *a.g.e.* IV, 309.

⁴¹⁹ Hatîb, *a.g.e.* IV, 319.

⁴²⁰ Hatîb, *a.g.e.* III, 63.

etmektedir.⁴²¹ Böylece uzun zaman zarfında tahammül edilmesi ancak mümkün olan elli bin gibi yüksek miktardaki hadisleri, şeyhin semâ problemi olduğunu öğrendikten sonra terk etmiştir. Semâ konusunda muhaddislerin titizliğini orataya koyan bir başka örnek de, Yahya b. Maîn'in, Muhammed b. Süleym'den, işitmediği hadisleri rivayet ettiği için hadis yazılmasının câiz olmadığını ifade etmesidir.⁴²²

Semâ yöntemiyle ilgili anlam ve kavramları verdikten ve muhaddislerce semâya verilen kıymeti ortaya koyduktan sonra bazı önemli hususlara değinilecektir. Bunlardan birincisi semânın tespiti. Muhaddisler semâ yöntemine önem vermiş, ama her "işittim" diyenin de semâ ettiğine inanmamış, bu iddianın doğruluğunu araştırmışlardır. Semânın tespitinde muhaddislerce farklı usûller uygulandığı görülmektedir. Bu tespit yollarından ilki bizzat kişinin kimden semâ ettiğini, kimden etmediğini söylemesidir. Meselâ, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as, "Ebû Ömer ed-Darîr'den sadece bir mecliste semâ ettim. Ömer b. Hafs b. Ğiyâs'ın evine gittim; ama ondan hiçbir hadis semâ etmedim."⁴²³ diyerek hocasıyla olan semânın boyutlarını haber vermektedir. İbn Bükeyr, Abdullah b. Sâlih'in "el-Leys'ten Ebu'l-Esved'e ait hiçbir şey işitmedim!" dediğini işitmiştir.⁴²⁴ Muhaddislerin kimden işitip kimden işitmediklerini söylemeleri ve diğer hadis ehlinin de bu bilgileri kaydedip başkalarına aktarmaları, hadîs râvîlerinin hangi şeyhlerden semâ etmediğini ortaya koymakta ve bunlar aracılığıyla o şeyhlerden hadis rivâyet etmeye kalkanların hadislerinin sahîh olmadığı tespit edilebilmektedir.

Muhaddisler, bir râvînin hadis öğrenim ve öğretimi yaptığı mekânları da takip etmişler, böylece onun kimlerden semâ edip etmediğini tespit etme imkânına kavuşmuşlardır. Meselâ, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as, Ebu Ubeyde el-Haddâd'ın, Bağdat'tan başka yerde hadîs rivâyet etmediğini tespit etmiştir.⁴²⁵

Hadis bilginleri, semânın tespiti için râvîlerin doğum, vefât, seyahat tarihlerini de kaydetmişlerdir. Bu da işitmediği halde semâ iddiasında bulunanları ortaya çıkarmada son derece etkili olmuştur. Meselâ, Ebû Zür'a er-Râzî,

---

⁴²¹ Hatîb, *a.g.e.* III, 64.

⁴²² Hatîb, *a.g.e.* III, 274-275.

⁴²³ Hatîb, *a.g.e.* X, 77.

⁴²⁴ Hatîb, *a.g.e.* XI, 156.

⁴²⁵ Hatîb, *a.g.e.* XII, 249.

Abdlmnim b. İdris'in, babasının vefatından sonra doğduğunu, babasını hiç görmediği halde babasından hadıs rivâyet ettiğini kaydetmiştir.⁴²⁶ Benzer şekilde Abdurrahman b. Mehdî, kendilerine Cafer b. Muhammed'den hadıs rivâyet eden Ömer b. Hârûn el-Belhî'nin doğum ve Mekke'ye gidiş tarihlerini incelemiş ve Ömer b. Hârûn Mekke'ye gitmeden evvel Câfer'in öldüğünü tespit etmiş, böylece Ömer b. Hârûn'un semâ iddiâsının asılsız olduğunu ortaya koymuştur.⁴²⁷

Bazı muhaddislerin, sahip oldukları bazı hadisleri değer verdiği bazı kişilere özel olarak rivâyet ettiklerini, onlardan başka kimseye o hadisleri rivâyet etmediklerini görmekteyiz. Bu tür özel rivâyetlerin kimlere yapıldığının bilinmesi de bunlardan başkalarının o şeyhten semâ iddiasında bulunmalarına bir engel teşkil etmektedir. Meselâ el-A'meş, idam hükmüyle ilgili bazı hadisleri sadece İşâ b. Yûnus ve Muhammed b. İşhâk'a rivâyet etmiştir.⁴²⁸

Muhaddisler, semâ iddiasını, bu iddiada bulunan râvînin hayatını inceleyerek de tahkik etmektedirler. Meselâ, Ahmed b. Hanbel, Mâlik b. Enes'in kitaplarının arz edildiği sırada bu arzı dinleyenlerden biri olduğunu iddia eden Eb Muâz Sa'd b. Bağdat'tan hiç çıkmadığını, hiç hac yapmadığını ifâde ederek söz konusu iddiâsının asılsız olduğunu ortaya koymuştur.⁴²⁹

Semâ edilen nüshaların sonunda semâ kaydı bulunmaktadır. Buradan da o kitaba sâhip olan kişinin semâ edip etmediği ortaya çıkarılabilmektedir. Meselâ, Muhammed b. Muhammed el-Hadîsi, Ahmed b. Osmân el-Âdemî'den semâ etmediği halde semâ iddiasında bulunan Hamzâ b. el-Kfi hakkında şunları söylemiştir, "Hamza b. el-Kfi bana, Ahmed b. Osmân el-Âdemî'den [semâ edilen] bir cüz çıkardı. Orada semâsının babasının ismiyle birlikte kaydedildiğini gördüm. İim rahatladı. Sonra ondan başka bir cüz daha çıkardı. Semâ kaydının satır arasına eklendiğini gördüm. Daha dikkatli baktım. Gördüm ki, bu, babasıyla birlikte el-Âdemî'den semâ ettiği cz! Semâ kaydı babasının hattıyla yazılmış ve 'Ben ve filân oğlum (Yani Hamzanın kardeşi) semâ etti' yazmakta. Hamza, "ابني" kelimesindeki

⁴²⁶ Hatîb, *a.g.e.* XII, 444.

⁴²⁷ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 18.

⁴²⁸ Hatîb, *a.g.e.* XII, 474.

⁴²⁹ Hatîb, *a.g.e.* X, 182.

yâyı şedelemiş ve iki oğlum şeklinde okumaya başlamıştır. Ardından da kardeşinin isminin yazılı olduğu yeri kazıyıp kardeşinin isminin yanına kendi ismini de eklemiştir. Sonra da cüzü yağa ve toprağa bulayıp onun eski bir semâ kaydı olduğunun sanılmasını istemiştir”⁴³⁰ demektedir.

Hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerinden bir diğeri de kıraattir. Kıraat, hadis talebesinin hâfızasından yahut kitâbından bir veya daha fazla hadîsi şeyhe bizzat okuması veya şeyhe okunan hadisleri dinlemesi, şeyhin de bu hadisleri hâfızasındaki yahut kitâbındaki hadislerle karşılaştırmasıdır.⁴³¹ Muhaddislerden çoğu “sunmak” mânâsındaki “arz” kelimesini de kıraat ile eş anlamlı kullanmışlardır.⁴³²

Semâ ve kıraatin hangisinin daha üstün bir usûl olduğu husûsunda âlimler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Muhaddislerin çoğu semâ yönteminin en üstün hadis tahammül usûlü olduğunu söylemişlerdir.⁴³³ Ubeydullah b. Ömer, İbn Ebî Zi’b, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa’d, Abdurrahman b. Mehdî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi bazı muhaddisler de kıraat usûlünün semâdan daha üstün olduğu görüşünü benimsemişlerdir.⁴³⁴ *Târîhu Bağdâd*’da yer alan, “Ebû Abdurrahman el-Ahram’a ‘Abdurrahman b. Mehdî’nin Mâlik’ten rivâyeti mi; yoksa Ravh b. Ubâde’nin Mâlik’ten rivâyeti mi daha evlâdır?’ diye soruldu. ‘Abdurrahman imamdır! Herkesten evlâdır o.’ dedi. Bu sefer, ‘Fakat Abdurrahmân Mâlik’e arz etti. Ravh b. Ubâde ise lâfzen semâ etti.’ denildiğinde ise, ‘Abdurrahman’ın arzı, başkasının semâsından daha üstün ve daha sevimidir bizim için!’ dedi.”⁴³⁵ rivâyeti arz ve semânın aynı değerde olmadığını, semânın üstün görüldüğünü ortaya koymaktadır. Fakat bu yöntemlerin üstünlüğünün, kişilerin ehliyet ve titizliklerine göre de değişebileceğine işaret etmektedir.

Kitâbet yöntemi de ancak kıraat veya semâ ile birlikte yapıldığında değer kazanmaktadır. Hadisler ne kadar titizlikle yazılırsa yazılsın kıraat veya semâ etmeden muteber görülmemiştir. Meselâ, Yahya b. Maîn, İbrahim b. Sa’d’ın, Fadl b.

⁴³⁰ Hatîb, *a.g.e.* IX, 63.

⁴³¹ es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 311; İbnü’s-Salâh, *a.g.e.* s. 79; Sezgin, *a.g.m.* s. 304-305.

⁴³² İbnü’s-Salâh, *a.g.e.* s. 79; es-Suyûtî, *a.g.e.* 301; Polat, Selahattin, “Kıraat”, *DİA*, XXV, 435.

⁴³³ İbnü’s-Salâh, *a.g.e.* s. 77; es-Suyûtî, *a.g.e.* 308.

⁴³⁴ Polat, *a.g.md.* s. 435.

⁴³⁵ Hatîb, *a.g.e.* XI, 521-522.

Yahya'nın hadislerini yazdığını fakat ona okumadığını öne sürerek İbrahim b. Sa'd'ı eleştirmiştir.⁴³⁶

Kıraat usûlü ile tahammül edilen hadisler rivâyet edilirken “*kara'tü 'alâ fülân, kara'nâ 'alâ fülân, kurie 'alâ fülân ve ene esma'u, haddesenî, haddesenâ, ahberenî, ahberenâ*” lâfızları kullanılmıştır.⁴³⁷

Hadis tahammül usûllerinden biri de icâzettir. İcâzet, bir şeyhin rivâyet hakkına sâhip olduğu hadisi veya hadis kitâbını rivâyet etmesi için birine, kıraat veya elden verme olmaksızın sözlü veya yazılı olarak izin vermesi demektir.⁴³⁸

İcâzetle alınan hadislerin *Târîhu Bağdâd*'da, “أجاز لي أبو زرعة الرازي، أن علي بن محمد بن” “Ebû Zür'a er-Râzî bana icâzet verdi: Ali b. Muhammed b. Ömer el-Kassâr onlara haber verdi...”⁴³⁹; “أخبرنا علي بن” “أخبرني أبو زرعة روح بن محمد الرازي إجازة شافهني بها، قَالَ: أَخْبَرْنَا عَلِيَّ بْنَ” “Ebû Zür'a Ravh b. Muhammed er-Râzî bana sözlü olarak icâzet verdi ki: Bize Ali b. Muhammed tahdîs etti.”⁴⁴⁰ ve “أخبرنا عثمان بن أحمد الدقاق، فيما أجاز لنا أن نروي عنه” “Osmân b. Ahmed ed-Dakkâk kendisinden rivâyet etmemize icâzet verdiği rivâyetlerde dedi ki...”⁴⁴¹ gibi üslûblarla rivâyet edildiği görülmektedir.

Şeyh, talebesine bazen belirli hadisleri için icâzet verebildiği gibi, bazen de tüm hadislerini rivâyet etmesi için izin verebilmektedir. Meselâ, Ebubekir Muhammed b. Ahmed el-İsbahânî, Muhammed b. Yûsuf el-Kattân'ın kendisine bütün hadislerini rivâyet etmesi için icâzet verdiğini ifâde etmiştir.⁴⁴²

İcâzet hem sözlü hem de yazılı olarak verilebilmektedir. Şu olay yazılı icâzete örnek verilebilir: Bağdat halkından bir grup insan, Ahmed b. el-Mikdâm el-İclî'ye mektup yazarak hadislerini rivâyet etmelerine izin vermesini istemişler, o da icâzet verdiğini şu şiirle onlara haber vermiştir:

⁴³⁶ Hatîb, *a.g.e.* VI, 63.

⁴³⁷ es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 315; Polat, *a.g.md.* s. 435.

⁴³⁸ Aydın, Abdullah, “İcâzet Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2004, cilt: II, sayı: 2, s. 151.

⁴³⁹ Hatîb, *a.g.e.* II, 418.

⁴⁴⁰ Hatîb, *a.g.e.* II, 417.

⁴⁴¹ Hatîb, *a.g.e.* XVI, 270.

⁴⁴² Hatîb, *a.g.e.* XI, 522.

هذا كتابي فافهموه فإنه
كتابي إليكم والكتاب رسول
فيه سماع من رجال لقيتهم
لهم بصر في علمهم وعقول
فإن شئتم فارووه عني فإنكم
تقولون ما قد قلته وأقول
ألا فاحذروا التصحيف فيه فإنه
يغير معقول له ومعقول

Bu benim kitâbım! Onu anlayın, çünkü
Size yazdığım kitabım! Kitap bir elçidir

Onda, karşılaştığım hadis ricâlinden işittiklerim var
Ki onlar ilmen basîretli ve âkil insanlardı

Eğer dilerseniz benden rivâyet edin! Çünkü siz,
Benim söylemiş olduğum ve söyleyeceklerimi söylersiniz

Sakın onda tashîf yapmayın! Çünkü o,
Kitaptaki ma‘kûl olan ve söylenmiş şeyleri değiştirir!”⁴⁴³

Hadis tahammül yollarından bir diğeri de münâveledir. Münâvele, şeyhin rivâyet hakkına sâhip olduğu hadisleri ihtivâ eden kitabını öğrenciye vermesidir.⁴⁴⁴ Bu yöntemle hocasından kitabı alan öğrenci rivâyet hakkına da sahip olmaktadır.⁴⁴⁵

Bağdatlı muhaddisler münâvele yöntemini kullanmışlardır. Meselâ Ahmed b. Hanbel, oğlu Abdullah’ı Ebû İbrahim et-Tercümânî’ye göndermiş ve ondan bir hadis kitâbını istemiştir. Oğlu kitabı getirdiğinde içerisindeki hadislerden bir seçki hazırlayıp oğluna imlâ etmiş, ardından da baba ile oğul birlikte Ebû İbrahim’e gidip

⁴⁴³ Hatîb, *a.g.e.* VI, 383.

⁴⁴⁴ İbnu’s-Salâh, *a.g.e.* s. 93; es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 340.

⁴⁴⁵ Aydınlı, *a.g.e.* s. 208.

bu seçkiyi semâ etmişlerdir.⁴⁴⁶ Burada dikkat edilecek bir başka husus da Ahmed b. Hanbel'in münâveleyi yeterli görmeyip istinsah ettiği nüshayı, kitabın sahibi şeyhten dinlemesidir. Bu hassasiyeti birçok muhaddiste görmekteyiz. Bu durum göstermektedir ki bazı muhaddisler, münâvelenin müteber bir tahammül yolu olarak kabûl edilmesine rağmen, bu yöntemle tahammül edilen hadisleri semâ veyâ kıraat ile destekleme ihtiyacı duymuşlardır.

el-Hakem, el-Hasan b. Umâre'ye, bir hadis kitabı vermiş o da verilen kitabı ezberlemiştir.⁴⁴⁷ Bu olayda da münâvele yoluyla hadis tahammül edildiği görülmektedir.

Hamza b. Yûsuf, ed-Dârekutnî'ye, babasından el-İlel kitâbını rivâyet eden Abdullah b. Ali b. Abdullah el-Medînî'yi muş, o da “Babasının kitaplarını aldı, icâzet ve münâvele yoluyla rivâyet etti. O kitapların çoğunu babasından duymadı.” demiştir. Hamza, ‘Neden?’ diye sorduğunda ise, “Çünkü o kitaplara tam anlamıyla vâkıf değildi. Onun Muhammed adında başka bir oğlu var. Babasından onları semâ ederek rivâyet etti. o sikadır.” demiştir.⁴⁴⁸ Bu diyalog, muhaddislerin münâvele ve icâzet yoluyla aldıkları hadisleri bunu belirterek rivâyet etmedeki titizliklerini ortaya koymaktadır.

Bazen kitâbet ile münâvelenin eş anlamlı olarak kullanıldığını, daha doğrusu bu ikisinin aynı yöntem olarak görüldüğünü de tespit etmiş bulunmaktayız. Meselâ, “ناولني عبد الكرم بن أبي عبد الرحمن وكتب لي بخطه” “Abdülkerim b. Ebî Abdirrahman bana münâvele etti ve benim için kendi hattıyla şunu yazdı...”⁴⁴⁹ ve “ناولني عبد الكرم وكتب لي بيده” “Abdülkerim bana münâvele [yoluyla tahdîs] etti ve elleriyle bana yazdı ki...”⁴⁵⁰ gibi anlatımlar bunu göstermektedir. Bu kullanım, bazı muhaddislerce münâvele ve kitâbetin aynı görüldüğünü veya bu ayırımın daha sonraki zamanlarda netleştiğini ortaya koymaktadır.

⁴⁴⁶ Hatîb, *a.g.e.* VII, 245.

⁴⁴⁷ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 328.

⁴⁴⁸ Hatîb, *a.g.e.* XI, 178.

⁴⁴⁹ Hatîb, *a.g.e.* III, 74.

⁴⁵⁰ Hatîb, *a.g.e.* X, 70.

Hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerinden bir diğeri de kitâbet, diğeri adıyla mükâtebedir. Kitâbet, şeyhin rivâyet hakkına sâhip olduğu hadisleri yazıp yahut başkasına yazdırıp orada bulunan birine vermesi veya başka yerdeki birine göndermesine denir.⁴⁵¹ İlk dönemlerde tâbiûndan çoğunun kitâbete karşı çıktığı yönündeki rivâyetlerin bazılarında, söz konusu kitâbetle, hadislerin yazı ile kaydedilmesi değil; bir hadis tahammül yolu olan kitâbet kastedilmiştir.⁴⁵² Fakat daha sonra bu yöntem de mûteber bir hadis tahammül yolu olarak kabûl görmüştür.

Târîhu Bağdâd' da yer alan isnâdları incelediğimizde Bağdatlı muhaddisler tarafından bu yöntemin kullanıldığını görmekteyiz. Meselâ, şu senette hadislerin yazılıp mektup olarak gönderildiğini öğrenmekte ve kitâbet yoluyla tahammül edilen hadislerin edâ uslûbunu görmekteyiz:

”كتب إلي أبو طاهر محمد بن محمد بن الحسين المعدل من الكوفة يخبرني أن أبا الحسن محمد بن أحمد بن حماد بن سفيان
”الحافظ حدثهم

“Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. el-Huseyin el-Mu‘addel bana Kûfeden mektup yazdı, bana haber verdi: Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Hammâd b. Süfyân el-Hâfiz onlara tahdîs etmiş ki...”⁴⁵³

Kitâbet metodunun kullanıldığını gösteren bilgilerden birisi de İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Bezzâz'ın, kendisine Sâmarrâ halkından bir grup insanın mektup yazarak kendilerine bazı hadisleri yazmasını istediklerini, onun da onlara bazı hadisler yazdığını ifâde etmesidir.⁴⁵⁴

Bazen de şeyh huzûrundaki talebeleri için kendi elleriyle hadis yazıp onlara verir. Bu da kitâbet usûlünün bir diğeri uygulamasıdır. Meselâ, İbrahim b. Ūrme, kendisinden semâ ettikleri hadisleri Abdurrahman b. Ebî Hâtim ve arkadaşlarına bizzat kendisi yazıp vermiştir.⁴⁵⁵

Bazen kitâbet metodunun, asıl kabûl edilen semâ veya kıraat yollarıyla desteklendiğini görmekteyiz. Meselâ, şu senette bunun bir örneğini görülmektedir:

⁴⁵¹ İbnü's-Salâh, *a.g.e.* s. 97; es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 348; Çakan, *a.g.e.* s. 54.

⁴⁵² Sezgin, *a.g.m.* 305-306.

⁴⁵³ Hatîb, *a.g.e.* VII, 432.

⁴⁵⁴ Hatîb, *a.g.e.* VI, 383.

⁴⁵⁵ Hatîb, *a.g.e.* II, 272-273.

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو حَفْصٍ أَحْمَدُ بْنُ مَالِكِ بْنِ حَبِيبِ الْمُؤَدَّبِ، كَتَبَ لِي بِحَطِّهِ وَقَرَأَهُ عَلَيَّ، قَالَ: حَدَّثَنَا

الأسود بن عامر “Abdullah b. Ahmed bize tahdîs etti, dedi ki: Ebû Hafs Ahmed b. Mâlik b. Habîb el-Müeddib bize tahdîs etti –kendi elleriyle benim için yazdı ve bana kıraat etti- dedi ki: el-Esved b. Âmir bize tahdîs etti...”⁴⁵⁶ bu senette hem kitâbet yöntemiyle hadîs alındığını öğrenmekteyiz; hem de bu yolla tahammül edilen hadislerin nasıl edâ edildiğini görmekteyiz. Ayrıca kitâbet yöntemiyle alınan hadislerin bazen daha üst bir tahammül yoluyla desteklendiği de görülmektedir.

Şu rivâyet, bu dönemde kitâbet yönteminin tek başına hâlâ yeterli görülmediğini, kitâbetle alınan hadislerin semâ veyâ kıraat yoluyla desteklenmesinin gerekli görüldüğünü söylemeyi mümkün kılmaktadır, Ebubekir b. Ebî Sebre, “İbn Cüreyc bana ‘Güzel hadislerinden bazılarını bana yaz!’ dedi. Bin hadis yazıp ona verdim. O hadisleri ne o bana okudu, ne de ben ona okudum.”⁴⁵⁷ Görüldüğü gibi İbn Ebî Sebre, hadislerin semâ ve kıraat edilmeksizin kitâbet yoluyla verildiğini özellikle belirterek bunun mutâd teâmülün dışında bir uygulama olduğuna işaret etmiş olmaktadır.

Hadis tahammül yollarından birisi de i’lâmdır. İ’lâm, şeyhin icâzetten söz etmeksizin belirli hadisler veya kitaplar için ‘Bunlar benim hadislerim, rivâyetlerim, işittiklerim!’ gibi açıklamalarda bulunmasıdır.⁴⁵⁸ Bu rivâyet yöntemi, muhâlifleri bulunsa da, makbûl bir tahammül usûlü olarak kabûl edilmiştir.⁴⁵⁹

Târîhu Bağdâd’da bu yöntemin ender kullanıldığı görülmektedir. Bunun örneklerinden birini, Yahya b. Maîn’in, “Âmir b. Sâlih el-Medînî ile karşılaştım ve bu hadislerin hepsini ondan yazdım.”⁴⁶⁰ sözü teşkil etmektedir. Bu yöntemin kullanıldığına bir başka örnek de Abdülhamid b. Behrâm’ın, “Şehr b. Havşeb ile Ömer b. Abdilaziz’in hilâfeti döneminde doksan sekiz yılında karşılaştım. Bu karşılaşmamızdan bir iki ay sonra vefât etti. Şu hadisleri bana imlâ etti...”⁴⁶¹ sözüdür.

⁴⁵⁶ Hatîb, *a.g.e.* VI, 385.

⁴⁵⁷ Hatîb, *a.g.e.* XVI, 539.

⁴⁵⁸ İbnü’s-Salâh, *a.g.e.* s. 98; es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 350; Çakan, *a.g.e.* s. 55.

⁴⁵⁹ Aydınlı, *a.g.e.* 133.

⁴⁶⁰ Hatîb, *a.g.e.* XIV, 153.

⁴⁶¹ Hatîb, *a.g.e.* XII, 333.

Hadis tahammül yollarından bir diğeri de vasiyettir. Vasiyet, bir hadis şeyhinin hadis kitabını, ölümü esnasında veya bir yolculuğa çıkarken bir kimseye bırakması, vasiyet etmesi demektir.⁴⁶²

*Târîhu Bağdâd'*da vasiyetin sadece bir örneğini bulabildik. Ebu'l-Abbâs b. Atâ'nın, Ali b. Muhammed el-Enmâtî'ye, vefât ederken kitaplarını vasiyet ettiği söylenmektedir.⁴⁶³

Hadis öğrenim ve öğretim yollarının sekizincisi ve sonuncusu vicâde yöntemidir. Vicâde, bir kişinin, karşılaşmadığı veya karşılaşmış olmasına rağmen kendisinden hadis dinlemediği bir şahsa ait onun el yazısıyla yazılmış bir kitâbı bulmasıdır.⁴⁶⁴ Kitâbın musannifi ile o kitabı bulan kişi arasında muâsarât, semâ, icâzet gibi bir ilişkinin bulunması şart değildir. Fakat hadisleri bulan kişinin bunu semâya delâlet eden lâfızlarla rivâyet etmesi câiz görülmemiştir. Söz konusu hadisleri bulduğunu belirten bir lâfızla edâ etmesi gerekmektedir.⁴⁶⁵ Bu tür hadislerin edâsında “*vecedtü bi hattî fülân, kara'tü bi hattî fülân, fi kitâbi fülân bi hattîhi: ahberanâ fülân*” gibi lâfızlar kullanılmıştır.⁴⁶⁶

*Târîhu Bağdâd'*da vicâde yönteminin oldukça fazla kullanıldığını görmekteyiz. Aşağıda, *Târîhu Bağdâd'*da kullanılan bâzı vicâde uslûblarını zikredeceğiz:

“وجدت في كتاب جدي عن أحمد بن محمد بن بكر” “Dedemin kitâbında Ahmed b. Muhammed b. Bekir (den şunun nakledildiğini) buldum.”⁴⁶⁷

“وجدت في كتاب أبي بخط يده” “Babamın kitâbında kendi el yazısıyla (şunu yazılı olarak) buldum...”⁴⁶⁸

Vicâde yönteminin, genellikle baba⁴⁶⁹, kardeş⁴⁷⁰ ve dede⁴⁷¹ gibi aile fertlerinin kitaplarının bulunup rivâyet edilmesi yoluyla uygulandığı görülmektedir.

⁴⁶² İbnü's-Salâh, *a.g.e.* s. 99; es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 351; Aydınlı, *a.g.e.* s. 328.

⁴⁶³ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 545.

⁴⁶⁴ İbnü's-Salâh, *a.g.e.* s. 99-100; es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 352.

⁴⁶⁵ Çakan, *a.g.e.* s. 55.

⁴⁶⁶ İbnü's-Salâh, *a.g.e.* s. 100; es-Suyûtî, *a.g.e.* s. 352; Sezgin, *a.g.m.* s. 308.

⁴⁶⁷ Hatîb, *a.g.e.* III, 73.

⁴⁶⁸ Hatîb, *a.g.e.* III, 274.

III. CERH VE TA'DİL İLMİNİN HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİNİN KALİTESİNİ ARTIRMADAKİ ROLÜ

Cerh ve ta'dil ilmi, "bir takım özel lâfızlar kullanarak rivâyetlerinin kabulü ve reddi yönünden râvîlerin hallerinden ve haklarında kullanılan lâfızların mertebelerinden bahseden bir ilimdir."⁴⁷² Cerh ve ta'dil ilminin başlangıcı, Rasûlullah (sav) ve ilk dört halife zamanına kadar götürülse de bu dönemde yapılan ilk tenkîdlerin kalbî tatmin ve güven pekiştirmek amacıyla yapıldığı görülmektedir.⁴⁷³ Hadisleri nakleden ricâlin araştırılmasının ve isnâd sisteminin sistematik hâle gelmeye başlamasının sahâbenin son, tâbiûnun ilk devirlerine rastladığı tespit edilmiştir.⁴⁷⁴

Bu devirlerden sonra artık hadis alınan kişilere dikkat edilmiş ve güvenilmeyen kişilerden nakledilen hadisler terk edilmiştir. Muhammed b. Sîrîn bu durumu, "Eskiden isnâdı sormazlardı. Fitne çıkınca, 'Hadisi kimden aldınızsa isimlerini söyleyin!' denilmeye başladı. Sünnet ehli araştırılıp hadisleri alındı, bidat ehli araştırılıp hadisleri terk edildi."⁴⁷⁵ sözleriyle ortaya koymaktadır. Güvenilir ve güvenilmez olan râvîlerin tespit edilebilmesi için de muhaddisler yoğun bir şekilde ricâle dâir bilgileri toplama çabasına girişmişlerdir. Hadis rivâyet ettiği bilinen kişilerin durumları incelenmiş, soruşturulmuş ve elde edilen bilgiler ricâl kitaplarına kaydedilmiştir. Bu ilimde otorite haline gelen bazı âlimlerin sözlerine itibar edilmiş ve onların cerh ettikleri râvîler hadis dünyasından dışlanmışlardır. Bu konuda birkaç örnek vererek konuyu somutlaştırmaya çalışacağız.

Bağdatlı muhaddislerden Hârûn b. Ma'rûf'un anlattığına göre Bağdat'a Şamlı bir hadis şeyhi gelmiş ve hadis rivâyeti için meclis kurmuştur. İlk önce meclise

---

⁴⁶⁹ Bkz. Hatîb, *a.g.e.* IV, 437; IV, 440; VI, 574; VI, 603; VII, 11; VII, 77; VII, 578; VII, 639; VIII, 8; IX, 65; IX, 76.

⁴⁷⁰ Bkz. Hatîb, *a.g.e.* V, 194; V, 203; VI, 212; VII, 423; VIII, 109; VIII, 114; VIII, 251; VIII, 374; IX, 261; X, 259.

⁴⁷¹ Bkz. Hatîb, *a.g.e.* IV, 37; IV, 215; IV, 327; IV, 382; V, 399; V, 558; VI, 600; VII, 116; VII, 132; VII, 450.

⁴⁷² Aşıkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, İFAV Yay., İstanbul 1997, s. 18.

⁴⁷³ Aşıkutlu, *a.g.e.* s. 29.

⁴⁷⁴ Aşıkutlu, *a.g.e.* s. 46.

⁴⁷⁵ Müslim, Mukaddime, 28.

Hârûn b. Mârûf gitmiş ve şeyhten hadis dinlemeye başlamıştır. Sonra sırasıyla Ahmed b. Hanbel, Ahmed ed-Devrakî, Abdullah b. er-Rûmî, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi Bağdat'ın önde gelen muhaddisleri izin alarak meclise girmiş, Şamlı muhaddis hiç istifini bozmadan hadis rivâyetine devam etmiştir. Bu sırada kapı tekrar çalınmış, gelen kişi Yahya b. Maîn olduğunu söyleyince hadis şeyhinin elleri titremeye başlamış ve kitabını düşürecek kadar telaşlanmıştır.⁴⁷⁶ Görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel gibi önemli hadis âlimlerinden birisine karşı duruşunu bozmayan bir hadis şeyhi, onun akrânı olan fakat ricâl tenkîdinde otorite olan Yahya b. Maîn geldiğinde endişeye kapılmaktadır.

Yahya b. Maîn'in ve cerh-ta'dîl ilminin muhaddisler nezdindeki itibarını ortaya koyması açısından ehemmiyeti hâiz başka bir olayı Yahya b. Maîn'in kendisi anlatmaktadır. Yahya b. Maîn, "Abdülvehhâb b. Atâ Bağdat'a geldiğinde gittim ve ondan hadis yazdım. Ben yanındayken Basra'daki ailesinden ona bir mektup geldi. Mektubu okudu, sonra onlara cevap yazdı. Sonuna şunu yazdığını gördüm 'Bağdat'a geldim ve Yahya b. Maîn beni kabûl etti! Hamdolsun Âlemlerin Rabbi'ne!"⁴⁷⁷ demektedir.

Bazen ricâl ilminin ve münekkid muhaddislerin bu otoritesinden çekinip, hadis dünyasında itibarını kaybetmekten korkarak hadis rivâyetinde yanlış yaptığı halde hatasından dönmeyenler de olmuştur. Meselâ, Alî b. Âsım'ın çok hata yapan birisi olduğu, hata yaptığı ona söylendiğinde ise bunu kabûl etmediği söylenmektedir.⁴⁷⁸ Bu tür yanlış davranışların önüne, hatasında diretenlerin tespit ve teşhir edilmesi yoluyla geçilmeye çalışılmıştır. Hatta rivâyette hata ettiği halde bunda ısrar edenler yalan ile ithâm edilmişlerdir.⁴⁷⁹

Cerh ve ta'dîl ilminde râvilerde aranan şartlar ve râvîlere yöneltelen tenkitleri başlıklar halinde inceleyerek bunların hadis öğrenim ve öğretimine etkisini ortaya koymaya çalışacağız.

---

⁴⁷⁶ Hatîb, *a.g.e.* XVI, 268-269.

⁴⁷⁷ Hatîb, *a.g.e.* XVI, 269.

⁴⁷⁸ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 410.

⁴⁷⁹ Aşikkutlu, *a.g.e.* s. 111.

A. RÂVÎLERDE ARANAN ŞARTLAR

Râvîlerde başlıca adalet ve zabt olmak üzere iki konuda yetkinlik aranmaktadır. Adalet, râvînin kişilik ve dindarlığıyla; zabt ise hâfıza ve yazı kâbiliyetiyle ilgili terimlerdir. Bunları ayrıntılı olarak ele alacağız.

1. ADÂLET

Adalet, kişinin dinin koyduğu hükümlere uygun yaşaması, toplum içerisinde şahsiyetine zarar verecek davranışlardan kaçınması demektir.⁴⁸⁰ Muhaddisler, adâlet vasfının Müslüman olmak, âkil olmak, bâliğ olmak, fâsık olmamak ve mürüvvet sâhibi olmak şeklinde beş temel unsurdan oluştuğunu beyân etmişlerdir.

a. Müslüman olmak

Hadîs öğretimi yapacak kişi Müslüman olmalıdır. Muhaddisler, râvînin tahammül esnâsında değil, edâ esnasında Müslüman olmasını şart koşmuşlardır.⁴⁸¹ Çünkü birçok sahâbî, Müslüman olmadan önce duydukları hadisleri, Müsüman olduktan sonra rivâyet etmişlerdir. Bu durum muhaddislerce makbûl görülmüştür.

b. Âkil olmak

Hadis öğrenimi ve öğretimi yapacak kişinin aklî fonksiyonları yerinde olmalı. Delilik ve temyîz yeteneğinden mahrum olmak, hadis öğrenimi ve öğretimine engel teşkil eden durumlardır. Bu durumlardaki kimsenin rivâyet ettiği hadisler kabûl edilmez.⁴⁸²

---

⁴⁸⁰ Aydınlı, *a.g.e.* s. 14.

⁴⁸¹ İbnü's-Salâh, *a.g.e.* s. 76; Aşıkutlu, *a.g.e.* s. 85.

⁴⁸² Çakan, *a.g.e.* s. 70.

c. Bâliğ olmak

Bülûğ şartı da hadis öğretiminde şart koşulmuş, kişinin tahammül ederken değil; edâ ederken bâliğ olması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁸³ Buna, Yahya b. Maîn'in Kabîsa hakkındaki bir değerlendirmesini örnek verebiliriz. İbn Maîn, Kabîsa'nın Süfyân'dan rivâyeti hâriç diğer tüm rivâyetlerinde sika olduğunu, çünkü Kabîsa'nın Süfyân'ı küçükken dinlediğini, o yaşta zaptının yetersiz olduğunu, bunun için de ondan işittiklerine güvenilemeyeceğini ifâde etmiştir.⁴⁸⁴ Bu kıstas ile hadisleri doğru ezberleme ve doğru nakletme konusunda yetersiz olan küçük yaştaki çocukların hadis öğrenimi ve öğretimi yapmasının önüne geçilmiş, onların sebep olabileceği rivâyet yanlışlıkları önlenmiştir. Vekî b. el-Cerrâh Abbâdân'a geldiğinde Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe yaşının küçüklüğünden dolayı Vekî'in meclisine alınmamıştır.⁴⁸⁵ Bu örnek de söz konusu kıstâsın muhaddislerce uygulandığını göstermektedir.

d. Fâsık Olmamak

Râvînin, büyük günahlardan kaçınması, küçük günahlarda ısrâr etmemesi şart koşulmuştur.⁴⁸⁶ Meselâ, İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed el-Cureşî Bağdat'a geldiğinde Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn'in ondan hadis yazdığını, önceleri sâlih bir zât iken daha sonra ahvâlinin değiştiğini, içki içmeye başladığını, çalgı ve eğlenceyle vakit geçirdiğini söylemekte ve bu sebeple ondan hadis yazmayı bıraktığını ifâde etmektedir.⁴⁸⁷ Fâsık olan kişilerin hadis nakledeken de doğru söylemeyebilirler. Bu sebeple onlardan hadis almak doğru görülmemiştir. Meselâ, Ebû Zür'a, Câfer ed-Dekkâk el-Hâfız'ı, hadiste de dinde de hoşnut olunabilecek birisi olmadığı, fâsık ve yalancı bir zât olduğu gerekçesiyle eleştirmiştir.⁴⁸⁸ Burada da görüldüğü gibi fâsıklık bazen hadis öğretiminde yalana sebebiyet verebilmektedir.

Bu kıstâs ile de hadis uydurma faaliyetlerinin önüne geçilmiştir. Ayrıca hadis öğrenim ve öğretimi yapan kişilerin, hadis dünyasında makbul olabilmek için, temiz

⁴⁸³ İbnü's-Salâh, *a.g.e.* s. 76; Aşikkutlu, *a.g.e.* s. 85.

⁴⁸⁴ Hatîb, *a.g.e.* XIV, 494.

⁴⁸⁵ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 46.

⁴⁸⁶ Çakan, *a.g.e.* s. 70.

⁴⁸⁷ Hatîb, *a.g.e.* X, 66.

⁴⁸⁸ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 139.

ve takva merkezli bir hayat yaşamaları teşvik edilmiştir. Böylece hadis öğrenim ve öğretimi yapacak kişilerin dindar ve güvenilir kişilerden oluşması hedeflenmiştir.

e. Mürüvvet Sahibi Olmak

Râvînin, genel ahlâka ve dinin hoş gördüğü geleneklere uyma ve saygı gösterme olgunluğuna erişmesi, onun hadis öğrenim ve öğretimi yapabilmesi için aranan nitelikler arasında sayılmıştır.⁴⁸⁹ Mürüvvete aykırı davranışların neler olduğu hususunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. Meselâ sultana ve devlet adamlarına yakın olmak⁴⁹⁰, sakal bırakmamak⁴⁹¹, şaka yapmak ve insanlara şaka öğretmek⁴⁹², sesli olarak selâm verene sessiz selâm alarak mukâbele etmek⁴⁹³, mescide tükürmek⁴⁹⁴, kanaatsiz olmak⁴⁹⁵, cimrilik⁴⁹⁶ gibi davranışlar bazı muhaddislerce mürüvvete aykırı görülmüştür.

Bu kıstâs ile hadis öğrenimi ve öğretimi yapacak olan kişilerin toplumun dokusuna uyum sağlayan, insanlar tarafından sevilen ve güvenilen kişiler olmaları hedeflenmiştir. Bu kıstâs muhaddislerce öyle benimsenmiştir ki, Ebû Abdillâh el-Mervezî'ye oğlu İsmail'in yaptığı kötü işler şikâyet edildiğinde ve oğlunu uyarması istendiğinde, hadis dünyasındaki itibarını kaybetme endişesiyle, "Onun düzelmesi için ben mürüvvetimi bozmam!" demiştir.⁴⁹⁷

⁴⁸⁹ Aşıkutlu, *a.g.e.* s. 89.

⁴⁹⁰ "Hiçbir büyük [muhaddis] ondan hadis yazmadı. O ve kardeşi Abdullah Sultân'a yakındı." (Hatîb, *a.g.e.* III, 236).

⁴⁹¹ "[Ahmed b. Sâlih] sadece sakallı olanlara tahdîs ederdi. Meclisine gelen hiçbir köseyi de durdurmazdı. Ebû Dâvûd es-Sicistânî oğlunu ondan semâ etmesi için meclisine gönderdi. [Oğlu] o zamanlar köse idi. Ahmed b. Sâlih, Ebû Dâvûd'un oğlunu meclisine göndermesini kabul etmedi. Ebû Dâvûd ona 'O köse olsa bile sakallılardan daha iyi bir hıfza sahip. İstedğin gibi onu imtihan et.' dedi. Bazı hadisler sordu İbn Ebî Dâvûd hepsine doğru cevap verdi. O zaman ona hadis tahdîs etti. Fakat ondan başka hiçbir köseye tahdîs etmedi." (Hatîb, *a.g.e.* V, 328).

⁴⁹² "Ebû Dâvûd es-Sicistânî 'Ben Ebu'l-Eş'as'ten hadis tahdîs etmem!' dedi. 'Neden?' diye sordum, bana 'Şakacı soytarılar şaka öğretirdi.' dedi." (Hatîb, *a.g.e.* VI, 384).

⁴⁹³ Bkz. Hatîb, *a.g.e.* IX, 386.

⁴⁹⁴ Ebû Ahmed HibBân b. Ammâr, İbrahim b. Sa'd'a ondan hadis yazmak için gitmiş, onun mescide tükürdüğünü görünce ondan hadis yazmadan orayı terk etmiştir. (Hatîb, *a.g.e.* IX, 171).

⁴⁹⁵ Bişr b. el-Hâris, "Kanaatin kazandırdığı mürüvvet, cömertliğin kazandırdığı mürüvvetten daha üstündür." demiştir. (Hatîb, *a.g.e.* VII, 557).

⁴⁹⁶ "el-Hüseyn b. Abdillâh el-Mukrî'den hadis yazdım. Semâ'ı sahihti. Fakat mürüvveti düşük, cimrinin biriydi. Dindar birisine yakışmayan şeyler yapardı. Allah bizi de onu da affetsin!" Hatîb, *a.g.e.* VIII, 604.

⁴⁹⁷ Hatîb, *a.g.e.* IV, 509.

2. ZABT

Zabt, bir kişinin duyduğu hadisi başkalarına duyduğu şekliyle aktarabilmesidir.⁴⁹⁸ Muhaddisler zabtın, teyakkuz, hıfz, kitabın korunması ve mânen rivâyette lâfızların mânâyâ delâletini bilmek şeklinde dört temel unsurdan oluştuğunu açıklamışlardır.

a. Teyakkuz

Hadis öğrenim ve öğretimi yapan kişiler dikkatli ve uyanık olmak zorundadır. Zîrâ râvînin dalgınlığı ve dikkatsizliği, kendi merviyâtını başkalarinkinden ayırt edememesine ve telkîne kapılmasına sebep olabilir.⁴⁹⁹

Târîhu Bağdâd' da Ahmed b. İsmail es-Sehmî hakkında, gaflete çok düşen bir zât olduğu, *Muvatta'*yı Mâlik'ten doğru olarak rivâyet etmesine rağmen sonraları *Muvatta* rivâyetine Mâlik'in *Muvatta* dışındaki hadislerinden eklenerek sınındığında bu telkini kabul ettiği söylenerek eleştirilmiş ve onun hadislerinin ihticâca elverişli olmadığı söylenmiştir.⁵⁰⁰ Bu durumun bir başka örneği de Ahmed b. Ebî Süleyman el-Kavârî'nin, Hammâd b. Seleme'den mablûb hadisler rivâyet ettiği çok gaflete düştüğü söylenerek eleştirilmesidir. Zikredilen sebeplerden dolayı muhaddisler el-Kavârî'den hadis yazımını bırakmışlar ve onun hadislerinin ihticâca elverişli olmadığı sonucuna varmışlardır.⁵⁰¹

Bu örnekler, söz konusu kıstasın ciddiyetle uygulandığını göstermekte ve hadis rivâyetinde dikkatli ve uyanık olmayanların hadis dünyasında itibara sahip olamayacağını ortaya koymaktadır. Bu kıstâs ile hadis öğrenimi ve öğretiminin titizlikle yapılması hedeflenmiştir. Bu hedef önemli ölçüde gerçekleşmiş, örneklerde de görüldüğü üzere bu kıstâsa uymayan kişilerden hadis rivâyeti yapılmamış, daha önce hadis alanlar da onları terk etmiştir.

⁴⁹⁸ Çakan, *a.g.e.* 70.

⁴⁹⁹ Aşıkutlu, *a.g.e.* s. 100.

⁵⁰⁰ Hatîb, *a.g.e.* V, 41.

⁵⁰¹ Hatîb, *a.g.e.* V, 288.

b. Hıfz

Hadîs râvîsinin çok miktarda şâz ve münker hadîs rivâyet etmesi onun itibarını kaybetmesine ve rivâyetlerinin kabûl edilmemesine sebep olur.⁵⁰² Nuaym b. Hammâd el-Huzâ'î çokça münker hadis rivâyet ettiği için Yahyâ b. Maîn tarafından *Leyse bi şey* "Hadiste hiçbir kıymeti yoktur!" ifâdesiyle cerh edilmiştir.⁵⁰³

Kötü hâfızası olanlar teşhir edilip yayıldığı gibi hafızası kuvvetli olanlar da hadis dünyasında şöhret bulmuştur. Böylece hadis öğrenimi ve öğretimi yapanlar hâfızalarını güçlendirmeye çalışmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bazı muhaddisler, hadis dünyasında itibar kazanmak için, kellik, alaca hastalığı ve cüzzâm gibi önemli hastalıklara sebep olan yan etkilerine rağmen *belâzur* isminde bitkisel bir ilaç kullanmışlardır.⁵⁰⁴ Bazı muhaddisler de hâfızayı kuvvetlendirecek en etkili yöntemin hadisleri çok tekrarlamak ve müzâkere etmek olduğunu ifâde etmişlerdir. Meselâ, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, kendisinin hâfıza gücünün *belâzur* içmesinden kaynaklandığı yönündeki söylentileri duyarak "Kişinin içip de hâfızasına fayda vereceği bir ilaç var mı?" diye soran birisine "Kişinin arzusu ve hadisleri devamlı tekrarlamaktan daha faydalı bir ilaç bilmiyorum!" demiştir.⁵⁰⁵

Muhaddisler, hadis öğrenimi ve öğretimi yapan kişilerin güçlü bir hâfızaya sahip olmasını önemsemiş ve hadis dünyasındaki birçok kişinin hâfıza gücünü test etmişlerdir. İmtihan edilerek hâfıza gücü anlaşılmaya çalışılan kişilerden birisi de hadis dünyasının meşhûr ismi Muhammed b. İsmail el-Buhârî'dir. Ebû Ahmed b. Adî, "Birçok şeyhin şunu anlattığını duydum..." diyerek Buhârî'nin Bağdat'ta hâfıza gücünün sınıandığını şöyle anlatmaktadır:

"Muhammed b. İsmail el-Buhârî Bağdat'a geldi. Ehl-i Hadis bunu duydu ve yüz hadisin metinlerini ve isnadlarını kalb ettiler. Bu isnâdın metnine başka bir isnâd eklediler, o metnin isnâdını da başka metne eklediler. On kişiye onar tane bu hadislerden dağıttılar. Buhârî'nin meclisine geldiklerinde bu hadisleri okumalarını

⁵⁰² Aşikkutlu, *a.g.e.* s. 101.

⁵⁰³ Hatîb, *a.g.e.* XV, 426-427.

⁵⁰⁴ Hatîb, *a.g.e.* X, 35.

⁵⁰⁵ ez-Zehebî, *a.g.e.* XII, 406.

söylediler. Buhârî'den meclis kurmak için randevu aldılar. Meclise hem Horasan ve diğer beldelerden gelen garip (gurbetteki) muhaddisler hem de Bağdatlı muhaddisler katıldı. Meclis hazır olunca bir adam on hadisi eda etti ve O'na bu on hadisten birisini sordu. Buhârî 'Bilmiyorum bunu!' dedi. Başkasını sordu 'Bunu bilmiyorum!' dedi, tek tek bu on hadisi bitirene kadar sordu, Buhârî her defasında 'Bunu bilmiyorum!' dedi. Meclisteki fakihler birbirlerine bakıp 'Adam zeki' dediler. Bunlardan başkaları da Buhârî'nin aciz birisi olduğuna, bu işte eksik olduğuna ve kavrama kabiliyetinden yoksun olduğuna hükmettiler. Sonra diğer adam on hadisini eda etmeye ve senetleriyle metinleri kalb edilmiş on hadisi sormaya başladı. Buhârî 'Bunu bilmiyorum!' dedi. Başkasını sordu, Buhârî 'Bunu bilmiyorum!' dedi. Başkasını sordu, Buhârî 'Bunu bilmiyorum!' dedi. Başkasını sordu, Buhârî 'Bunu bilmiyorum!' dedi. On hadisi bitirene kadar teker teker sordu ve Buhari her defasında 'Bunu bilmiyorum!' dedi. Daha sonra üçüncü adam, ardından dördüncü adam maktûb olan onar hadis okumaya başladı. On kişi de hadislerini bitirene kadar sordu ve her defasında Buhârî sadece 'Bunu bilmiyorum!' dedi. Buhari soracakları hadisleri bitirdiklerini anlayınca birinci adama döndü ve 'Senin (bana okuduğun) birinci hadis şöyle, ikincisi şöyle, üçüncü, dördüncü...' diyerek (maktûb olan) on hadisin tamamını okudu. Ardından her metni (asıl) isnâdına, her isnâdı da (asıl) metnine ekledi. Bunu diğer adamlara da yaptı. Tüm hadislerin metinleri (gerçek) isnadlarına, isnadları da (gerçek) metinlerine kavuştu. (Oradaki) insanlar da Buhârî'nin hıfzını(n gücünü) ve kendisinin üstünlüğünü itiraf ettiler."⁵⁰⁶

Hâfızaya bu önemin verilmesi hadis öğrenim ve öğretiminde olumlu etkiler yapmış, hadislerin doğru bir şekilde tahammül edilip doğru bir şekilde edâ edilmesine katkıda bulunmuştur.

c. Kitabın Korunması

Kitaptan hadislerini rivâyet eden bir râvînin kitabının tashif ve tahrifine sessiz kalması veya habersiz olması yahut sahih olmayan bir kitaptan rivâyette bulunması

---

⁵⁰⁶ Hatîb, *a.g.e.* II, 340-341.

onun gevşekliğini gösterir ve hadis öğrenim ve öğretiminde itibarını kaybetmesine sebep olur.⁵⁰⁷

Kitâbın tashîf ve tahrîfe uğramasına sessiz kalmanın hadis dünyasında itibar kaybına sebep olacağına farkında olan Ebû Zür'a, kitabını bir muhaddise ödünç vermiş, altı ay sonra kitabını geri aldığı ilk yaptığı iş kitabını baştan sona kontrol etmek olmuştur. Kitabında yedi yerde değişiklik yapıldığını görünce öfkelenmiş ve kendisinden izin alınmadan kitabında değişiklik yapılmasına sert tepki göstermiştir. Değişikliği yapan muhaddise tek tek değiştirdiği yerleri göstererek değişmeden önceki şeklini söylemiştir.⁵⁰⁸

Kitabın korunması önemsenmiş, korunmuş kitaplar, hafızadan kaynaklanan hataların düzeltilmesinde ve râviler arasında gerçekleşen rivâyet ihtilaflarında hakem tayin edilmiştir.⁵⁰⁹ Yahya b. Saîd el-Kattân, öğrencilerine İbn Cüreyc'in kitaplarından tahammül etmelerini, İbn Cüreyc kitabından rivâyet etmezse ondan faydalanamayacaklarını söylemiştir.⁵¹⁰ Bu tavsiyesiyle Yahya b. Saîd el-Kattân, hâfızası zayıf bir râvinin korunmuş kitâbından rivâyet edilebileceğine işâret etmiştir.

Muhaddisler kitâbın korunmasını önemsedikleri gibi işittiği hadisleri doğru yazan muhaddisleri de tespit etmişler ve talebelerini onlardan hadis öğrenmeye teşvîk etmişlerdir. Meselâ, Ahmed b. Hanbel, Basra'ya hadis öğrenimine gidecek talebesi Muhammed b. Ahmed el-Cûzcânî'ye orada Muhammed b. Yahya ez-Zühli'den ayrılmamasını ve ondan hadis öğrenmesini tavsiye etmiş ve gerekçe olarak

---

⁵⁰⁷ Aşıkutlu, *a.g.e.* s. 101.

⁵⁰⁸ Hatîb, *a.g.e.* XII, 40.

⁵⁰⁹ Daha önce naklettiğimiz şu anekdotu buna örnek verilebilir: Muhammed b. Müslim ve el-Fadl es-Sâîğ müzâkere yaparken bir hadis hakkında anlaşmazlığa düşmüşler ve hadisin kimin söylediği gibi olduğu hususunda hakem olması için Ebû Zür'a'ya gitmişlerdir. Ebû Zür'a kardeşini çağırıp ona, "Kütüphaneye gir. Birinci sandığı geç, ikinci sandık, üçüncü sandık... (on altı cüz saydı) bana on yedinci cüzü getir!" dedi."⁵⁰⁹ (Hatîb, *a.g.e.* XII, 39). Görüldüğü gibi burada Ebû Zür'a, hadisin doğru şekli konusunda ihtilâfa düşen muhaddisler arasında hakem tayin edilmiş, o da kitaplarına müracaat ederek doğru söyleyeni ortaya çıkarmıştır.

⁵¹⁰ Hatîb, *a.g.e.* XII, 149.

da İbn Şihâb ez-Zührî'nin hadîsini ondan daha iyi bilen ve kitâbı daha sahih olan birisini görmediğini sunmuştur.⁵¹¹

d. Mânen Rivâyette Lâfzın Mânâya Delâletini Bilmek

Hadislerin bir kısmının mânen rivâyeti inkâr edilemez bir vâkıdır.⁵¹² Bunun önüne geçilmesinin mümkün olmadığını gören muhaddisler mânen rivâyeti bâzı kâidelere bağlayarak kontrol etmeye çalışmışlardır. Bu kâidelerden birisi de hadisi mânen rivâyet edecek olan râvînin hadislerin mânâsını en doğru şekilde ifâde edecek lâfızları bilmesidir.

Muhaddisler mânen rivâyette lâfızların mânâya delâletini bilmeye önem vermiş ve bu kıstâsa uymayanları eleştirmiştir. Meselâ, Züheyr b. Harb ile İbn Ebî Şeybe kıyaslanırken Züheyr'in daha sebt olduğu, İbn Ebî Şeybe'nin hadis konusunda biraz ihmalkâr olduğu bazı lâfızların delâletlerini bilmediği söylenmektedir.⁵¹³ Bu da göstermektedir ki lâfızları ayırt edemeyen râvîler, ihmalkâr olarak görülmekte ve hâfıza gücü denk olan râvîlerle karşılaştırıldıklarında bu eksiklikleri kendilerine eksi puan olarak yansımaktadır.

B. RÂVİLERE YÖNELTİLEN TENKİDLER

Hadis öğrenimi ve öğretimi yapacak olan râvîlerde aranan şartları ve bu şartların hadis öğrenim ve öğretiminin kalitesine yaptığı etkileri inceledikten sonra, râvîlere yöneltilen tenkîdleri ve bu tenkîdlerin hadis öğrenim ve öğretimine yaptığı etkiyi inceleyeceğiz. Râvîlere yönelik tenkîdleri de adâlet vasfına yöneltilen tenkîdler ve zabt vasfına yöneltilen tenkîdler olmak üzere iki başlık altında ele alacağız.

---

⁵¹¹ Hatîb, *a.g.e.* IV, 659.

⁵¹² Doğanay, Süleyman, *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, İSAM Yay., İstanbul 2009, s. 74.

⁵¹³ Hatîb, *a.g.e.* IX, 510.

1. ADÂLET VASFINA YÖNELTİLEN TENKİDLER

Muhaddisler, râvîleri adalet yönünden eleştirirken yalancılık, yalancılıkla itham, fisk, cehâlet ve bid‘at gibi cerh ifâdeleri kullanmışlardır. Şimdi bunları alt başlıklar halinde inceleyeceğiz.

a. Yalan

Adalet vasfına yöneltilen en şiddetli tenkîd konusu râvîlerin yalan söylemesidir. Hz Peygamber (sav), “*Kim benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın!*”⁵¹⁴ buyurarak yalan hadis uydurmanın cehennemi mûcib bir günah olduğunu ifâde etmiştir.

Muhaddisler hadis uydurulmasına sert tepkiler göstermiş ve hadis uyduran kişileri teşhir ederek hadis talebelerinin onlardan hadis yazmasını yasaklamışlardır. Meselâ, Ebu’l-Hasan Ahmed b. Ali el-Bâdâ, önceleri el-Kâdî en-Nasîbî’den hadis rivâyet ettiğini, fakat sonra ashâb-ı hadîsten bazılarının kendisine ondan hadîs rivâyet etmesini yasakladıklarını, onun da en-Nasîbî’den bir daha hadis rivâyet etmediğini söylemektedir.⁵¹⁵ Görüldüğü gibi cerh ta‘dîl ilmi çerçevesinde yapılan tenkîdler, uydurma hadislerin yayılmasının önüne geçmekte ve hadis uyduranların, hadis dünyasında itibarını yok etmektedir. Bunun bir başka örneğini de Yezîd b. Zürey‘in anlattığı şu olaydır, “Alî b. Âsım bize Hâlid’den on dokuz hadîs tahdîs etti. Hadisin birisini Hâlid’e sorduk, inkâr etti. Başkasını sorduk, inkâr etti. Üçüncüsünü sorduk, yine inkâr etti. Sonra ‘O yalancının biri! Ondandır uzak durun!’ dedi.”⁵¹⁶

Hadis bilginlerinin, hadis uyduranlardan hadis nakletmenin aynı zamanda dînî bir vebâl olduğunu da vurgulayarak hadis talebelerini bu tür insanlardan uzak tuttukları görülmektedir. Meselâ, Ebu’l-Feth Muhammed b. el-Hüseyn el-Ezdî, Muhammed b. Şucâ es-Selcî’nin yalancı olduğunu ve ondan hadis rivayet etmenin

---

⁵¹⁴ Buhârî, İlim, 38.

⁵¹⁵ Hatîb, a.g.e. IV, 84.

⁵¹⁶ Hatîb, a.g.e. XIII, 416.

helâl olmadığını söyleyerek uydurma rivâyetler serd eden kişilerden hadis almanın dînî bir vebâl olduğunu vurgulamıştır.⁵¹⁷

Cerh-ta'dîl ilminin ve bu ilmin otoritesi konumundaki hadis âlimlerinin, uydurma hadislerin ve hadis uyduran râvîlerin ortaya çıkarılmasında ve bunlara engel olunmasındaki etkilerini göstermesi açısından Muhammed b. Hârûn el-Muharrimî'nin, "Yahya b. Maîn hakkında ileri geri konuşan birini görürsen bil ki o hadis uyduran bir yalancıdır! Yalancıları ortaya çıkardığı için ona kızıyorlar!"⁵¹⁸ sözünü önemli görmekteyiz.

b. Yalan ile İthâm

Bir râvînin hadîs dışındaki konularda yalan söylediği tespit edilmişse, hadîs rivâyetinde de yalan söyleyebileceği düşünülerek yalan töhmeti ile cerh edilir. Râvîyi yalan ile ithâm etmek en ağır cerh unsurlarından biridir.⁵¹⁹

Yalan ile ithâm edilen râvîlerden hadis nakletmek câiz görülmemiş, hadis dünyasında onlara itibar edilmemiştir. Meselâ Süleyman b. Ahmed eş-Şâmî'nin yalan ile ithâm edildiği ve hadislerinin terk edildiği söylenmektedir.⁵²⁰

Râvîlerin yalan ile ithâmı her zaman doğrudan kabul görmemiş, bazen bu ithâm araştırılarak tahkik edilmeye çalışılmıştır. Meselâ, Ebu'l-Velîd, Süleyman b. Amr'ın meclisine giderek onun yalancı olduğu yönündeki ithamların doğru olup olmadığını tespit etmiş ve yalan hadisler rivâyet ettiğini görünce meclisi derhal terk etmiş, yanındaki muhaddisleri de o meclisten uzaklaştırmıştır.⁵²¹

Bazen de doğru oldukları halde yalan ile ithâm edilen râvîler haksız yere itibâr kaybetmişlerdir. Meselâ, Yahya b. Maîn, İshak b. İsmail'in aslında sadûk bir

⁵¹⁷ Hatîb, *a.g.e.* III, 318.

⁵¹⁸ Hatîb, *a.g.e.* XVI, 272-273.

⁵¹⁹ Aydınlı, *a.g.e.* s. 143.

⁵²⁰ Hatîb, *a.g.e.* X, 66-67.

⁵²¹ Hatîb, *a.g.e.* X, 22.

muhaddis olduğunu fakat insanların hasetleri sebebiyle onu yalanla itham ettiklerini ifade etmiştir.⁵²²

Nâdiren haksız yere itibar kaybına sebep olmasının yanında bu kıstâs da uydurma hadislerin ve yalancı râvîlerin ortaya çıkarılmasında önemli işlev görmüştür. Böylece hadis öğrenim ve öğretiminde yalan söylediğine dair en küçük şüphe bile olmayan kişiler itibar görmüştür.

c. Fısk

Fıskın, hadis rivâyet eden râvînin küfür sınırına varmamak kaydıyla dinin emirlerine uymayıp yasaklarından sakınmadığının sâbit olması veya râvînin büyük günah işlemesi yahut küçük günah işlemekte ısrâr etmesi gibi tanımları yapılmıştır.⁵²³ Râvîde aranan şartlardan “Fâsık Olmamak” başlığı altında bu konuya değindiğimiz için tafsîlâtına girmeyeceğiz.

d. Cehâlet

Cehâletü’r-râvî veya bir başka kullanımıyla râvînin mechûl olması, onun “hadisle meşgul olmayan, hadis öğrenim ve öğretimiyle tanınmayan, fazla hadis rivayet etmeyen ve bundan dolayı da hadisçiler arasında bilinmeyen kimse”⁵²⁴ olması anlamına gelmektedir. Bu durumdaki bir râvî zayıf kabul edilir.⁵²⁵ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere Hadis dünyasında bilinen, hadisle meşgûl olan kişiler tespit edilmeye çalışılmış; bilinmeyen kişiler zan altında kalıp itibâr görmemiştir. Böylece hadis öğrenim ve öğretimine ehil olmayan kişilerin katılımı engellenmiş; katılımları engellenememişse bile itibâr görmelerinin önüne geçilmiş olmaktadır.

---

⁵²² Hatîb, *a.g.e.* VII, 350-351.

⁵²³ Aydınlı, *a.g.e.* s. 80.

⁵²⁴ Yücel, Ahmet, “Cehâletü’r-Râvî ve İlgili Terimler”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1996, cilt: I, sayı: 2, s. 147.

⁵²⁵ Aydınlı, *a.g.e.* s. 172.

Meselâ, Mûsâ b. Îsâ'nın mechûl olması sebebiyle hadislerinin muhaddisler nazarında makbûl olmadığı söylenmiştir.⁵²⁶

Hâli mechûl râvîlerin eğer rivâyetleri marûf ise mutlak olarak terk edilmeyebileceği anlaşılmaktadır. Meselâ, Yahya b. Maîn'e, Hâcib isminde bir râvî sorulmuş, o da söz konusu râvîyi tanımadığını fakat hadislerinin sahih olduğunu söylemiştir. Ondan hadis yazılıp yazılamayacağı sorulunca da onu tanımadığını ve hadislerinin sahih olduğunu tekrar ifade ederek ondan hadis yazımına herkesin kendisinin karar vermesi gerektiğini söylemiştir.⁵²⁷ görüldüğü gibi Yahya b. Maîn, hadislerinin sahih olmasına rağmen gönül rahatlığıyla bu râvîden hadis yazılabileceğini söyleyememiş; bununla birlikte yazılmasına karşı da çıkmamıştır.

Râvîlerin tanınmamasının sebeplerinden birisinin, marûf olmalarına rağmen zayıf oldukları için kendilerinden rivâyet eden râvîlerin bilerek mechûl nisbelerini veya künyelerini zikretmeleri olduğu görülmektedir. Meselâ bir râvî hakkında yapılan şu yorum bu durumu göstermektedir, "Abbâs el-Kalvezânî sika değildir. Bize kendisinden rivâyet ettiği şeyhi ise mechûldür. Onun Ebu'l-Mufaddal eş-Şeybânî olduğuna dair kuvvetli zannım var. Abbâs, onu Kalvezânî diye nisbet ederek hâlini gizlemek istemiştir."⁵²⁸

e. Bid'at

Bid'at, "Dinde, genellikle Hz Peygamber'in –sallellahu aleyhi ve selem-zamanından sonra ortaya çıkan ve dini bir dayanağı bulunmayan, dinin özüne yani kısaca sünnete aykırı olan şey"⁵²⁹ olarak tanımlansa da aslında hadisçiler bid'at kelimesiyle râvinin Kaderiyye, Hâriciyye, Râfizîyye, Şî'a, Mürcie gibi Ehl-i Sünnet itikadı dışında bir görüşü benimsemesini kastetmişlerdir.⁵³⁰ Bunun *Târîhu Bağdâd'*deki bazı örneklerini inceleyeceğiz.

⁵²⁶ Hatîb, *a.g.e.* XV, 35.

⁵²⁷ Hatîb, *a.g.e.* IX, 191.

⁵²⁸ Hatîb, *a.g.e.* III, 490.

⁵²⁹ Aydınli, *a.g.e.* s. 41.

⁵³⁰ Şahyar, Ataullah, "Bid'at Ehlinde Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, cilt: XII, sayı: 24, s. 32.

Ebû Cafer el-Hazzâ, İbrahim b. Ebî Yahya'nın kaderin olmadığını savunduğunu söyleyerek öğrencilerini onun bu bid'atini insanlara anlatmalarını istemiş, böylece ondan hadis alınmasının önüne geçmek istemiştir.⁵³¹

Bid'at ehlinin rivâyet ettikleri hadisler mutlak olarak zayıf görülmemiştir. Meselâ, Şu'be b. el-Haccâc, Muhammed b. Râşid el-Mekhûlî'den şîh olduğu gerekçesiyle hadis yazmayan birisine bu muhaddisten hadis yazmasını tavsiye etmiş, bu kişinin şîh olmasına rağmen sadûk bir zât olduğunu, İbnü'l-Mübârek, Vekî ve İbn Mehdî gibi önde gelen muhaddislerin ondan hadis yazdıklarını söylemiştir.⁵³² Aynı râvî hakkında Abdullah b. el-Mübârek, "Dili sadûktur. Fakat o kaderiyeden olmakla itham edilmiştir."⁵³³, Abdurrahman b. İbrahim, "Sika, fakat hevaya meyylediyor."⁵³⁴, İbrahim b. Yakûb el-Cûzcânî, "Muhammed b. Râşid birçok bidate bulaşmıştır ama duyduğum kadarıyla hadislerinde doğruluğa dikkat etmektedir."⁵³⁵, Abdurrahman b. Yûsuf el-Hırâş ise, "Muhammed b. Râşid'in hadisleri metrûktur." demiştir.⁵³⁶ görüldüğü gibi birden çok bid'atle itham edilmesine rağmen, sadûk görülüp rivâyetleri makbûl sayılmıştır.

Bu kıstâs ile itikâdî ve siyâsî bazı görüşlerin fanatiği olup bu görüşlerini desteklemek için hadis uydurma ihtimâli olan kişiler tespit edilmiş ve hadis öğrenim ve öğretiminde oluşabilecek problemlerin önüne geçmek hedeflenmiştir.

2. ZABT VASFINA YÖNELTİLEN TENKİDLER

Muhaddisler, râvîlerin zabtına yönelik; kesretü'l-ğalat, fartu'l-ğafle, vehm, muhâlefetü's-sikât ve sîu'l-hıfz olmak üzere beş tane tenkîd yöneltmişlerdir.

---

⁵³¹ Hatîb, *a.g.e.* III, 415.

⁵³² Hatîb, *a.g.e.* III, 181.

⁵³³ Hatîb, *a.g.e.* III, 182.

⁵³⁴ Hatîb, *a.g.e.* III, 183.

⁵³⁵ Hatîb, *a.g.e.* III, 184.

⁵³⁶ Hatîb, *a.g.e.* III, 184.

a. Kesretü'l-ġalat

Fuġşu'l-ġalat olarak da kullanılan bu terim, râvînin yanlışlığı doğrusundan çok yahut yanlışlığı doğrusuna eşit olacak şekilde çokça hata yapması anlamına gelmektedir.⁵³⁷ Bu durum, râvîyi cerh sebebidir.

Kesretü'l-ġalat'a, Yahya b. Maîn'in Ebû Ma'mer'i eleştirirken onun Rakka'da rivâyet ettiği beş bin hadisten üç bininde hata ettiğini söyleyerek eleştirmesini örnek verebiliriz.⁵³⁸ Görüldüğü gibi yanlışlığı doğrusundan fazla olan râvîler cerh ve ta'dîl otoritelerince eleştirilmektedir. Bu eleştiriden sonra Ebû Ma'mer, Yahya b. Maîn vefat edene kadar hadis tahdîs edememiştir.⁵³⁹ Burada cerh ve ta'dîl ilminin hadis öğrenim ve öğretiminin kalitesini artırmadaki önemi açıkça görülmektedir. Bu ilmin otoritelerinden kabul edilen Yahya b. Maîn sayesinde hadisleri yanlış rivâyet eden bir râvî hadis öğretimini bırakmakta ve hadislerin yanlış nakledilmesinin önüne geçilmiş olmaktadır.

Kesret seviyesine ulaşmayan hata muhaddislerce hoş görülmüş, bu tür hataları yapan râvîlerin hadisleri makbûl sayılmıştır. Meselâ, Ebû Mesûd Ahmed b. el-Furât (ö. 258/872)'a, İsfahan'dan bir mektup yazılarak Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) orada dokuz yüz veya bin hadiste hata yaptığını söylenmiş; o da bu bilgiyi Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'e aktarmıştır. Ahmed b. Hanbel ise ona Ebû Dâvûd gibi bir hadis otoritesi için bu kadarının hoş görüleceğini ifade etmiştir.⁵⁴⁰ Ebû Dâvûd'un İsfahan'da kırk bin hadîs serd ettiği söylenmektedir.⁵⁴¹ Kırk bin hadiste bin hadis kesret seviyesine ulaşmadığı için hoş görülmüştür. Buna rağmen hâfızasıyla ünlü bir muhaddis olan Ebû Dâvûd'un İsfahan'da bin hadiste hata yaptığı haberinin Bağdat'ta hızla şuyû bulması ve yadırganması da dikkat çekici bir ayrıntıdır. Bu anekdotun ardından Ebû Dâvûd'u savunma ihtiyacı duyan Hatîb el-Bağdâdî, onun sahîh olarak tahdîs ettiği hadislere oranla hatalı olarak rivâyet ettiklerinin çok az miktarda olduğunu söylemiştir.⁵⁴²

---

⁵³⁷ Aydınlı, *a.g.e.* s. 83.

⁵³⁸ Hatîb, *a.g.e.* VII, 252

⁵³⁹ Hatîb, *a.g.e.* VII, 252.

⁵⁴⁰ Hatîb, *a.g.e.* X, 34.

⁵⁴¹ Hatîb, *a.g.e.* X, 36.

⁵⁴² Hatîb, *a.g.e.* X, 34.

Kesret seviyesine ulaşmayan hatanın cerhe sebep olmayacağını bir göstergesi de Vekî b. el-Cerrâh'ın, "Alî b. Âsım'ı hayırla biliriz." demesinin ardından orada bulunanların, "Hadislerde hata [ğalat] yapıyor" sözüne, "Hatalı olanı bırakın, sahîh olanı alın" şeklinde mukâbele etmesidir.⁵⁴³

b. Fartu'l-Ğafle

Bu konuyu râvîde aranan şartları işlerken "Teyakkuz" başlığı altında ele aldığımız için burada tekrar etmeyeceğiz.

c. Vehim

Vehim, râvînin kasıtsız yaptığı hataları ifade eder. Hadisleri yazarken ve ezberlerken yaptığı ziyade, noksan, tahrif, tağyir gibi yanlışlıklar vehm olarak isimlendirilir.⁵⁴⁴

Çok vehme düşen râvînin tek bâşına rivâyet ettiği hadisler hüccet olarak kabûl edilmez.⁵⁴⁵ İtibar için de hadislerinin alınmayacağını söyleyen muhaddisler vardır. Meselâ, ed-Dârekutnî'ye, Vekî'in babası el-Cerrâh sorulmuş, o da, "Leyse bi şey [Hiçbir kıymeti yok!] Vehmi çoktur." demiştir. Bu sefer "İtibar için hadisi alınır mı?" diye sorulunca, "Hayır!" demiştir.⁵⁴⁶ Vehmi çok olan râvîlerin rivâyetlerinin kabûl edilemeyeceğini ifâde eden bir başka görüş de Amr b. Ali Ebû Hafs'a aittir. Amr b. Ali, el-Hasan b. Umâre'nin sadûk ve sâlih bir adam olduğunu fakat hatası ve vehminin çok olması sebebiyle hadislerinin metrûk olduğunu söylemektedir.⁵⁴⁷

⁵⁴³ Hatîb, *a.g.e.* XIII, 409.

⁵⁴⁴ Erul, Bünyamin, "Vehim", *DİA*, XXXXII, 616.

⁵⁴⁵ Aşikkutlu, *a.g.e.* 136.

⁵⁴⁶ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 184.

⁵⁴⁷ Hatîb, *a.g.e.* VIII, 330.

d. Muhâlefetü's-Sikât

Zayıf bir râvînin sika bir râvîye yahut sika bir râvînin kendisinden daha sika bir râvîye aykırı rivâyet etmesi demek olan muhâlefetü's-sikât bu durumdaki râvîlerin cerhine sebep olan bir kusurdur.⁵⁴⁸

Muhaddisler hadis dünyasındaki büyük hâfızların kendilerine muhâlefet etmesinden çekinirlerdi. Zira bu durumda itibar kaybedecekler ve mecrûh duruma düşeceklerdir. Meselâ, Hammâd b. Zeyd'in, es-Sekaffî veya Vuheyb'in kendisine muhalefet etmesine aldırmadığı, fakat İsmail b. Uleyye'nin kendisine muhalefet etmesinden korktuğu kaydedilmiştir.⁵⁴⁹ Bu bilgi, Hammâd b. Zeyd gibi ünlü bir muhaddisin bile bu durumdan çekindiğini göstermektedir. Cerh ve ta'dîl ilminin bu kıstâsı, hadis öğrenim ve öğretimi yapan râvîlerin daha dikkatli ve titiz olmalarını sağlamıştır. Hadisleri yanlış ve kendilerinden daha sika olan kişilere muhâlif rivâyet etmemeye özen göstermelerini sağlamıştır. Dolayısıyla hadis öğrenim ve öğretiminde kaliteyi artırmada önemli rol oynamıştır.

Bu kıstâsın muhaddislerce uygulanmasına birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Yahya b. Maîn, Şerîk b. Abdillâh'ın sadûk ve sika olduğunu söylemiş, fakat sika durumdaki herhangi bir râvî ona muhâlefet ederse tereddütsüz ona muhâlefet eden râvînin rivâyetinin makbûl olacağını ifâde etmiştir.⁵⁵⁰ Benzer bir değerlendirmeyi de Ahmed b. Hanbel, Abdülmelik b. Ebî Süleyman'ın hadis hâfızlarından biri olduğunu; fakat bazı hadislerde İbn Cüreyc'e muhalefet ettiğini, İbn Cüreyc'in ise kendi nazarında Abdülmelik'ten daha sağlam olduğunu ifâde ederek yapmaktadır.⁵⁵¹

Hadis dünyasında hâfızası ve rivâyetteki titizliğiyle kendisini ispatlamış bazı muhaddisler bu kıstâsta temel ölçü kabûl edilmiş, onlara muhâlefet edenler doğrudan mecrûh sayılmıştır. Meselâ, Yahya b. Maîn, Süfyân es-Sevrî'ye kim muhâlefet ederse etsin, Süfyân'ın rivâyetlerinin esas alınacağını belirtmiştir.⁵⁵²

---

⁵⁴⁸ Aşikkutlu, *a.g.e.* s. 136.

⁵⁴⁹ Hatîb, *a.g.e.* VII, 203.

⁵⁵⁰ Hatîb, *a.g.e.* X, 388.

⁵⁵¹ Hatîb, *a.g.e.* XII, 151.

⁵⁵² Hatîb, *a.g.e.* X, 238.

e. Sûu'l-Hıfz

Sûu'l-hıfz, hadîs râvîsinin, hadîs rivâyetinde yanlışları doğrularından çok olacak derecede hâfızasının zayıf olması⁵⁵³ veya hâfıza fonksiyonlarını yitirmesi⁵⁵⁴ anlamlarına gelmektedir.

Muhaddisler, hadis öğrenim ve öğretimi faaliyetlerine katılan râvîlerin hâfızalarını test etmişler, ârizî sebeplerle mârûz kaldıkları akıl ve hâfıza kayıplarını yakından takip edip bunları kaydetmişlerdir. Kaydetmekle de kalmamış aynı zamanda hem onları hadis rivâyetinden men etmişler, hem de hadis öğrenimi yapanlara onların bu durumunu duyurup bu kişilerden hadis almamalarını salık vermişlerdir. Böylece bu kıstâs hadis öğrenim ve öğretiminde yapılabilecek muhtemel hataların önüne geçmiş ve eğitimde kaliteyi artırmıştır.

Muhaddisler hadîs râvîlerinin hâfıza bozukluklarını târihleriyle birlikte kaydetmişlerdir. Meselâ, Yahya b. Saîd el-Kattân, Süfyân b. Uyeyne'nin doksan yedi senesinde ihtilât ettiğini, yani zihinsel fonksiyonlarının bozulduğunu, bu sene ve sonrasında ondan hadis yazanların rivâyetlerinin kıymetsiz olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁵

Muhaddislerin bu kıstâsı uygulamalarına birkaç örnek vereceğiz. Haccâc el-A'ver Bağdat'a son gelişinde Yahya b. Maîn'in de olduğu bir mecliste ihtilât yaşamıştır. Bunu gören Yahya b. Maîn, Haccâc'ın oğluna, babasının yanına kimseyi sokmamasını tembihlemiştir.⁵⁵⁶ Bu durumun bir benzerini de İbrahim b. Abbâs'ın hâl tercemesinde görmekteyiz. İbrahim b. Abbâs, ömrünün sonlarına doğru ihtilât yaşamıştır. Bu sebepten ötürü ailesi ölene kadar onu evine kapatmıştır.⁵⁵⁷

Ebû Dâvûd, İshâk b. Râhûye'nin, vefât etmeden beş ay önce zihinsel fonksiyonlarının bozulduğunu, o günlerde İbn Râhûye'den hadis dinlediğini, fakat ihtilât yaşadığını fark edince dinlediği tüm hadisleri imha ettiğini söylemektedir.⁵⁵⁸ Bu tavrı onun, ihtilât yaşayan kişilerden hadis alınamayacağı görüşünde olduğunu ortaya koymaktadır.

---

⁵⁵³ Aydınlı, *a.g.e.* s. 289.

⁵⁵⁴ Aşikkutlu, *a.g.e.* s. 138.

⁵⁵⁵ Hatîb, *a.g.e.* X, 255.

⁵⁵⁶ Hatîb, *a.g.e.* IX, 144.

⁵⁵⁷ Hatîb, *a.g.e.* VII, 30.

⁵⁵⁸ Hatîb, *a.g.e.* VII, 374.

IV. DEĞERLENDİRME

Üçüncü bölüm hadis öğrenim ve öğretiminin teknik yönünü ele almaktadır. Bu bölümde hadis öğrenimi ve öğretimi için gerçekleştirilen yolculuklar, hadis öğrenim ve öğretim yöntemleri ile cerh-ta‘dîl ilminin hadis öğrenim ve öğretiminin kalitesini artırmadaki rolü işlenmiştir.

Hadis öğrenimi için ilk rihleler sahâbe zamanında gerçekleştirilmiştir. Sahâbeden sonra hadis öğrenimi ve öğretimi için yapılan yolculuklar ivme kazanarak artış göstermiştir. Yapılan rihlelerin çokluğu bir meziyet sayılmış, rihle yapmayanlar yadırganmıştır. Rihleler, hadis dinleyip bu hadislerin rivâyet hakkını elde etmek, ricâl bilgisine ulaşmak, âlî isnâd elde etmek, şeyhin sahip olduğu hadisleri yaymak istemesi, hadislerin içerdiği fikhî bilgileri öğrenmek, kitapların icâzetini almak, müzâkere yapmak gibi amaçlarla gerçekleştirilmiştir.

Hadis öğrenim ve öğretimi semâ, kıraat, icâzet, münâvele, kitâbet, i‘lâm, vasiyet ve vicâde yöntemleriyle yapılmıştır. Bu usûllerin üstünlük sırası da bu şekildedir. Bir şeyhten işitilmeyen hadislerin rivâyet edilmesi asla kabul edilmemiş ve işitmediği hadisleri rivâyet edenler hadis hırsızlığıyla ve yalancılıkla itham edilmiştir. Semâ yöntemi en üstün görülmüş, fakat imlâ veya kitâbet yöntemiyle desteklendiğinde daha üstün olduğu dile getirilmiştir. Semâ yönteminin bu denli önemli görülmesi sebebiyle râvîlerin semâ iddiaları tetkik edilmiş ve gerçekten işitip işitmedikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu tespit râvînin bizzat kendisinin bildirmesi, râvîlerin rihle yaptıkları ve hadis öğrendikleri kişi ve yerlerin kaydedilmesi, doğum, seyahat, vefât gibi râvîlerin hayatındaki önemli olayların tarihleriyle birlikte kaydedilmesi, semâ edilerek tahammül edilen kitapların sonundaki semâ kayıtlarının incelenmesi gibi yöntemlerle yapılmıştır.

Semâ ve kıraat usûlü, hadis tahammül yollarının aslı kabûl edilmektedir. İncelediğimiz dönemde muhaddisler, kitâbet ve münâvele yoluyla aldıkları hadisleri semâ veya kıraat yoluyla tekrar tahammül etme yoluna gitmişlerdir. Bazen kitâbet ile münâvelenin eş anlamlı olarak kullanıldığı, daha doğrusu bu ikisinin aynı yöntem olarak görüldüğü tespit edilmiştir.

Vicâde yönteminin bazı muhaddislerce mûteber bir tahammül usûlü olmadığı söylene de *Târîhu Bağdâd*'da bu yolla rivâyet edilen haberlerin çokluğuna baktığımızda bu usûlün yaygın olarak kullanıldığı görülmüştür.

Güvenilir ve güvenilmez olan râvîlerin tespit edilebilmesi için muhaddisler yoğun bir şekilde ricâle dâir bilgileri toplama çabasına girişmişlerdir. Hadis rivâyet ettiği bilinen kişilerin durumları incelenmiş, soruşturulmuş ve elde edilen bilgiler ricâl kitaplarına kaydedilmiştir. Cerh ve ta'dîl ilminde otorite haline gelen bazı âlimlerin sözlerine itibar edilmiş ve onların cerh ettikleri râvîler hadis dünyasından dışlanmışlardır. Bu sebeple cerh-ta'dîl otoritelerinin tenkîdinden çekinen râvîler hadis öğrenimi ve öğretiminde daha titiz davranmaya çalışmışlardır.

SONUÇ

“Hatîb el-Bağdâdî’nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat’ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)” başlıklı çalışmamız sırasında ulaşılan sonuçlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

- Hadis öğrenim ve öğretimine başlayacak bir öğrencinin güçlü bir hafızaya ve yazı kabiliyetine sahip olması gerekli görülmüştür.
- Hadis öğrencisinin, hadis tahammülüne başlamadan önce Kur’ân’ı ve temel fikhî bilgileri öğrenmesi ve sağlam bir Arapça bilgisine sahip olması bazı muhaddisler tarafından gerekli görülmüştür.
- Sağlık problemlerinin, bedenî engellilik durumlarının ve psikolojik sorunların hadis öğrenimini olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir.
- Hadis ilmine başlama yaşı için bir alt sınır belirlenmemiş; fakat küçük yaştaki çocukların hadis meclislerinde bulunması hoş karşılanmamıştır. *Târîhu Bağdâd*’daki rivâyetler göz önüne alındığında hadis öğrenimine ortalama on beş yaşlarında başladığı görülmüştür.
- Hadis şeyhinin ihlâs, hadîse hürmet, tevâzu, hadisin yayılmasına karşı arzu duymak, hadisi ehli olmayanlara tahdis etmemek, hatada ısrar etmemek, ilmiyle âmil olmak, cömertlik gibi ahlâkî vasıflara sahip olması gerektiği belirtilmiştir.
- Ayrıca hadis şeyhinin hıfzını ve aslını muhâfaza etmesi, yaşı ilerleyince ihtilat korkusuyla tahdîsi bırakması, öğrencilerinin kitaplarındaki hatayı düzeltmesi, hadislerdeki lahni düzeltmesi, talebesine her konuda rehberlik yapması, talebesinin ihtiyaçlarını gidermesi, talebesini takip edip ilgilenmesi, ibadete düşkün ve takva ehli olması da gerekli görülmüştür.
- Hadis öğrencisinin ihlâslı, hocasına karşı saygılı, hadis almak için gerekirse hocasına hizmet eden bir kişi olması gerekli görülmüştür.

- Hadis öğrencisinin, dinlediği hadisleri yazarak kendi kitabını oluşturması, dinlediği her hadisi değil, en sahih hadisleri seçerek yazması, akranlarıyla müzâkere yapması, hadislerini sürekli tekrarlaması, hadis öğrenimi için başka hadis merkezlerine yolculuk yapması, ibadet ve takva ehli olması gibi bazı usûl ve âdâba riâyet etmesi tavsiye edilmiştir.
- Kuruluşundan hicrî 3. Asrın sonuna kadar Bağdat'ta hadis öğrenim ve öğretimi için muayyen mekânlar bulunmadığı, evlerde, mescidlerde, sokaklarda, caddelerde, pazarlarda, kırlarda, mesîre alanlarında, dükkânlarda, saraylarda, hanlarda hadis öğrenim ve öğretimi yapıldığı görülmüştür.
- Hadis öğrenimi ve öğretiminin belirli zamanla sınırlanmadığı, hocanın ve öğrencilerin tercihiyle göre muhtelif zamanlarda hadis eğitim faaliyetleri yapıldığı görülmüştür.
- İncelediğimiz dönemde hadis öğrenim ve öğretiminde kalem, hokka, mürekkep, kâğıt, cüz, kitap gibi malzemelerin çok yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.
- Rihleler hadis öğrenim ve öğretiminde önemli işlevler gerçekleştirmiş, bu işlevleri sebebiyle hem hadis şeyhinin hem de hadis talibinin mutlaka rihle yapması gerektiği genel kabul görmüştür.
- Rihleler, hadis dinleyip bu hadislerin rivâyet hakkını elde etmek, ricâl bilgisine ulaşmak, âlî isnâd elde etmek, şeyhin sahip olduğu hadisleri yaymak istemesi, hadislerin içerdiği fikhî bilgileri öğrenmek, kitapların icâzetini almak, müzâkere yapmak gibi amaçlarla gerçekleştirilmiştir.
- Bir şeyhten işitilmeyen hadislerin rivâyet edilmesi asla kabul edilmemiş ve işitmediği hadisleri rivâyet edenler hadis hırsızlığıyla ve yalancılıkla itham edilmiştir.
- Semâ ve kıraat usûlü, hadis tahammül yollarının aslı kabul edilmektedir. İncelediğimiz dönemde muhaddisler, kitâbet ve

münâvele yoluyla aldıkları hadisleri semâ veya kıraat yoluyla tekrar tahammül etme yoluna gitmişlerdir.

- Vicâde yönteminin bazı muhaddislerce mûteber bir tahammül usûlü olmadığı söylene de *Târîhu Bağdâd*'da bu yolla rivâyet edilen haberlerin çokluğuna baktığımızda bu usûlün yaygın olarak kullanıldığı görülmüştür.
- Muhaddisler, cerh ve ta'dîl ilminde otorite haline gelen bazı âlimlerin sözlerine itibar etmiş ve onların cerh ettikleri râvîler hadis dünyasından dışlanmışlardır. Bu sebeple cerh-ta'dîl otoritelerinin tenkîdinden çekinen râvîler hadis öğrenimi ve öğretiminde daha titiz davranmaya çalışmışlardır.

Tezin hazırlanması sırasında tespit edilen ve daha sonra yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülen bazı hususların maddeler halinde zikredilmesi uygun bulunmuştur:

- Şehir tarihleri, muhaddislerin ilim anlayışlarını, hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerini, ders uslûbunu, hadis ilmindeki teknik konuların ve terminolojinin evrimini görmemizi sağlayan çok zengin bilgiler içermektedir. Bu sebeple diğer şehir tarihleri de hadis ilimleri açısından incelenmelidir.
- Hadis merkezleri müstakil araştırmalarla derinlemesine incelenmeli ve hadis ilminin bu merkezlerdeki gelişim seyri ortaya konmalıdır. Her biri önemli bir parçayı ele alan bu çalışmaların bir arada okunmasıyla hadis tarihi daha net olarak yazılabilecek ve henüz tespit edilemeyen önemli bulgular elde edilebilecektir.
- Hadis terimlerinin en son kazandıkları anlamlar bazen bizim ilk asırlarda yaşayan muhaddisleri anlamamıza engel olabilmektedir. Terimlerin son kazandıkları anlamlar ile ilk asırdaki ulemâyı değerlendirmek yerine her terimin geçirdiği anlam farklılıkları ortaya konulmalıdır. Böylece farklı muhaddislerin terimlere yükledikleri

muhtelif mânâlar tespit edilebilecek ve hadîs terimleri daha iyi anlaşılabilir. Bu konuda da şehir tarihleri ve tabakât eserleri zengin bilgiler içeren kaynaklar konumundadır.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed, Münîruddin, *Târîhu't-Ta'îm 'Inde'l-Müslimîn* (Arapçaya çev. Sâmî es-Sakkâr), Riyâd 1981,

Âşık, Nevzat, "Tahammül", *DİA*, XXX, 380-382

Aşıkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, İFAV Yay., İstanbul 1997

Atan, A. Hikmet, "Daru'l-Hadislerin Ortaya Çıkışı ve Hadis Öğretimine Katkısı", *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, 30 Nisan-1 Mayıs 2011 /Çankırı, s. 109-117

Avcı, Câsim, "Târîhu Bağdâd", *DİA*, XXXX/88-89.

Aydınlı, Abdullah, "İcâzet Hakkındaki Bir Makalenin İcâzeti", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2004, cilt: II, sayı: 2, s. 151-154,

-----, "İmlâ", *DİA*, XXII/225-226,

-----, "Semâ", *DİA*, XXXVI/457-458,

-----, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 3. Baskı, İFAV Yay., İstanbul 2009,

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, 23. Baskı, İFAV Yay., İstanbul 2010

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî (ö. 945/1539 [?]) *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, I-II.

Doğanay, Süleyman, *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, İSAM Yay., İstanbul 2009

Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İSAM Yay., İstanbul 2012.

Erul, Bünyamin, "Vehim", *DİA*, XXXXII/616-617.

Ğavrî, Seyyid Abdü'l-Mâcid, "Medresetü'l-Hadîs fî Bilâdi's-Şâm fî'l-karneyni'l-evvel ve's-sâni'l-hicriyeyn", *el-Hadîs Dergisi*, 1435/2014, sayı: 7, s. 87-172.

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Medîneti's-Selâm ve ahbâru muhaddisihâ ve zikru kuttânihe'l-'ulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridihâ* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, I-XVII.

-----, *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 2. Baskı, Dâru'l-kütübi'l'ilmîyye, Beyrut 2003, s. 85

-----, Hatîb, *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, (thk. Mahmût et-Tahhân), Mektebetü'l-me'ârif, Riyâd 1983, I-II,

-----, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (thk. Nûreddin 'Itr), 1. Baskı, 1985,

-----, *Takyîdu'l-İlm*, [thk. Ed-Dânî b. Münîr Âl-i Zehvâ], el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2005,

Hatiboĝlu, İbrahim, "Müzâkere", *DİA*, XXXII/233234

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetillah (ö. 571/1175), *Târîhu Dimeşk* (thk. Amr b. Ğarâme el-Amrevî), Dâru'l-fîkr, [yy] 1995, I-LXXX.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1952, I-IX.

İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ b. el-Ferrâ (ö. 526/1132), *Tabakâtu'l-Hanâbile* (thk. Muhammed Hâmid el-Fakî), Dâru'l-ma'rife, Beyrut [ty], I-II.

İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî (ö. 799/1397) *ed-Dîbâcu'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî 'ulemâi'l-mezheb* (thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr), Dâru't-Türâs, Kâhire [ty], I-II.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Nüzhetü'n-nazar fî tavnihî Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (thk. Abdullah b. Dayfillah er-Rahîlî), [yy] 2001.

-----, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Matbaatu Dâireti'l-ma'ârifî'n-Nizâmiyye, Hindistan 1326 [1908], I-XII.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (ö. 670/1271), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut, 1978, I-VIII.

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetillah b. Câfer (ö. 475/1082), *el-İkmâl, fî raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1990, I-VII.

İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr b. Şücâ' el-Bağdâdî (ö. 629/1231), *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesânîd* (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, [yy] 1988, I.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târihi'l-mülûki ve'l-ümem* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1992, I-XIX.

İbnü'l-Fuvatî, Kemâlüddîn Ebu'l-Fadl Abdürrezzâk b. Ahmed (ö. 723/1323), *Mu'cemü'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb* (thk. Muhammed el-Kâzım), Vizâretü's-sekâfeti ve'l-irşâd Îrân, Tahran 1416 [m. 1995], I-VI.

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Mukaddimetü'bni's-Salâh*, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 2010

Kandemir, M. Yaşar, "Cüz", *DİA*, VIII/147-148,

-----, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI/452-460.

Kaya, Mahmut, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 88-90.

Kudât, Emîn, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Basra hatte'l-Karni's-sâlisi'l-hicrî*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1998.

Kudât, Şeref Mahmûd Muhammed Selmân, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kûfe* (Basılmamış doktora tezi), Ezher Üniversitesi Usûlü'd-dîn Fakültesi Hadis Bölümü, 1980.

Mizzî, Cemâleddin Yûsuf b. Abdirrahman b. Yûsuf (ö. 742/1341), *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980, I-XXXV.

Muhammed b. Azzûz, *Medresetü'l-hadis fî Bilâdi's-Şâm hilâle'l-karni's-sâmini'l-hicrî*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2000.

Ömerî, Ekrem Ziyâ, *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, 2. Baskı, Dâru Taybe, Riyâd 1985,

Özpinar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2005

Polat, Selahattin, "Kıraat", *DİA*, XXV/435.

Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdirrahmân (ö. 902/1497), *Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadis* (thk. Ali Hüseyin Ali), Mektebetü's-Sünne, Mısır 2003, I-IV.

Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, Haydarâbâd 1962, I-XIII.

Sezgin, Fuad, "İsnadın Arap Dili ve İslâmî İlimlerdeki Önemi" (çev. Hüseyin Kahraman), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, cilt: V, sayı: 5, s. 301-310,

-----, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto Yay., 4. Baskı, Ankara 2015.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 2009, I.

-----, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Saydâ [ty], I-II.

Sübkî, Tâcüddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin (ö. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ* (thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî/Abdülfettah Muhammed el-Hulv), [yy] 1413 [1992], I-X.

Şahyar, Ataullah, “Bid’at Ehinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta’dile Etkisi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, cilt: XII, sayı: 24, s. 29-57

Şevât, el-Huseyn b. Muhammed, *Medresetü'l-Hadîs fi'l-Kayrevân mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ muntasafi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*, ed-Dâru'l-‘alemiyye li'l-kitâbi'l-İslâmî, Riyâd 1411 [1990], I-II.

Tahhân, Mahmûd, *el-Hâfizu'l-Hatîbu'l-Bağdâdî ve Eseruhû fi ‘Ulûmi'l-Hadîs*, Beyrut 1981.

Usmânî, Muhammed Taqî, *Sünnetin Bağlayıcılığı*, (Çev. İbrahim Kutluay), Rağbet Yay., İstanbul 2010.

Uş, Yûsuf, *Hatîbu'l-Bağdâdî Müerrihu Bağdâd ve Muhaddisuhâ*, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Dimeşk 1364

Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu‘cemü'l-büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, I-VII.

-----, *Mu‘cemü'l-üdebâ irşâdü'l-erîb ilâ ma‘rifeti'l-edîb*, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, I-VII.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Zahid Kevserî”, *DİA*, XXXIV/77-80

Yeşilyurt, Münevver - Hasan Cirit, “Hadis İlminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2016, sayı: 25, s. 107-132

Yücel, Ahmet, “Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1996, cilt: I, sayı: 2, s. 145-160,

-----, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998-1999, sayı: 16-17, s. 91-121

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348), *Tezkiretü'l-huffâz*, Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, Lübnân 1998, I-IV.

-----, *Mîzânü'l-i‘tidâl* (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru'l-ma‘rife, Beyrut 1963, I-IV.

-----, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2006, I-XVIII.

Zirikî, Hayreddin (ö. 1976), *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, [yy] 2002, I-VIII.

**EK: TÂRÎHU BAĞDÂD'DA TERCEMELERİ VERİLEN
ŞAHISLARDAN ÜÇÜNCÜ YÜZYILIN SONUNA KADAR
YAŞAMIŞ OLANLARIN VEFYÂT LİSTESİ**

EK: TÂRÎHU BAĞDÂD'DA TERCEMELERİ VERİLEN ŞAHİSLARDAN ÜÇÜNCÜ YÜZYILIN SONUNA KADAR YAŞAMIŞ OLANLARIN VEFİYÂT LİSTESİ

Bu liste, tez hazırlanırken esas alınan Beşşâr Avvâd'ın tahkîk ettiği nüsha esas alınarak hazırlanmıştır. Listede yer alan “Biyografi no” bu nüshadaki biyografinin sıra numarasını, cilt ve sayfa numaraları da bu nüshanın cilt ve sayfa numaralarını ifade etmektedir. Listede Bağdat'ın kuruluşundan hicrî 3. Asrın sonuna kadar yaşamış 1596 şahsın tam isimleri yer almaktadır. Bu kişilerin çoğu muhaddis olmakla birlikte, bir kısmı edip-şâir, bir kısmı devlet ricâli bir kısmı da fıkıh, tefsir, tasavvuf gibi dini ilimlerde uzman olan bilginlerdir.

Sayfa	Cilt	Vefât	İsim	Biyografi No
265	2	182	محمد بن أبي شيبه إبراهيم بن عثمان بن حواستي العبسي الكوفي وهو والد أبي بكر وعثمان والقاسم	307
266	2	185	محمد بن إبراهيم المعروف بالإمام ابن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب	308
561	2	189	محمد بن الحسن بن فرقد أبو عبد الله الشيباني مولاهم صاحب أبي حنيفة وإمام أهل الرأي	543
475	2	203	محمد بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب، أبو جعفر	458
392	2	204	محمد بن إدريس بن العباس، أبو عبد الله الشافعي الإمام زين الفقهاء وتاج العلماء	404
443	2	204	محمد بن بكر بن عثمان، أبو عثمان، وقيل: أبو عبد الله البصري يعرف بالبرساني، وبرسان من الأزدي	435
478	2	206	محمد بن جعفر أبو جعفر المدائني	459
452	2	216	محمد بن بيان بن مسلم أبو العباس الثقفي	443
454	2	228	محمد بن أبي بلال	444
480	2	228	محمد بن جعفر بن زياد بن أبي هاشم أبو عمران الوركاني من أهل خراسان	460
35	2	230	محمد بن إسحاق بن حرب أبو عبد الله اللؤلؤي السهمي مولاهم من أهل بلخ ويعرف بابن أبي يعقوب	2
320	2	230	محمد بن إسماعيل بن أبي سمينة أبو عبد الله البصري	372
38	2	236	محمد بن إسحاق بن محمد بن عبد الرحمن بن عبد الله بن المسيب بن أبي السائب بن عايد بن عبد الله بن عمر بن مخزوم بن يقظة بن مرة بن كعب بن لؤي بن غالب، أبو عبد الله المدني، يعرف بالمسيبي	3
187	2	236	محمد بن أحمد بن أبي خلف مولى بني سليم واسم أبي خلف محمد يكنى أبا عبد الله	195
454	2	236	محمد بن بشير بن مروان بن عطاء أبو جعفر الكندي الواعظ يعرف بالدعاء	445
191	2	238	محمد بن أحمد بن محمد بن عبد الله بن أبي الثلج أبو بكر الكاتب	199
456	2	238	محمد بن بكار بن الريان أبو عبد الله الرصافي مولى بني هاشم	446
129	2	239	محمد بن أحمد بن أبي دؤاد أبو الوليد الأيادي القاضي وهو أخو حريز بن أحمد قيل إن اسم أبي دؤاد الفرج وقيل: دهمي وقيل بل اسمه: كنيته	113

574	2	240	محمد بن أبي عتاب أبو بكر الأعمى واسم أبي عتاب الحسن	544
422	2	244	محمد بن إدريس بن وهب الأعور	407
484	2	247	محمد أمير المؤمنين المنتصر بالله بن جعفر المتوكل على الله بن محمد المعتصم بالله بن هارون الرشيد بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب يكنى أبا جعفر ويقال أبا العباس ويقال أبا عبد الله	464
517	2	247	محمد بن جعفر بن محمد بن الحسن بن المستفاض أبو الحسن بن أبي بكر الفريابي	505
446	2	249	محمد بن بكر بن خالد أبو جعفر القصير كاتب أبي يوسف القاضي	436
458	2	252	محمد بن بشار بن عثمان بن كيسان أبو بكر البصري يعرف ببندار	447
487	2	255	محمد أمير المؤمنين المعتز بالله بن جعفر المتوكل على الله بن محمد المعتصم بالله يكنى أبا عبد الله وقيل إن اسمه الزبير	465
322	2	256	محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة أبو عبد الله الجعفي البخاري الإمام في علم الحديث صاحب الجامع الصحيح والتاريخ	374
272	2	258	محمد بن إبراهيم بن محمد بن الحسن بن قحطبة أبو عبد الله المؤدب يعرف بالقحطبي	311
359	2	258	محمد بن إسماعيل بن البخترى أبو عبد الله الواسطي يعرف بالحساني	376
440	2	258	محمد بن بشر أبو عبد الله الرقي	428
447	2	258	محمد بن بكر بن محمد بن مذكر أبو جعفر يعرف بالجاورساني	437
545	2	258	محمد بن جوان بن شعبة ويقال محمد بن شعبة بن جوان كنيته أبو علي	536
273	2	262	محمد بن إبراهيم بن حفص أبو سفیان الترمذي	312
450	2	262	محمد بن بكير بن محمد بن بكير بن واصل أبو الحسين الحضرمي	441
111	2	266	محمد بن أحمد بن الجنيد أبو جعفر الدقاق	83
140	2	268	محمد بن أحمد بن السكن أبو بكر القطيعي يعرف بأبي خراسان	125
274	2	269	محمد بن إبراهيم أبو حمزة الصوفي	315
44	2	270	محمد بن إسحاق بن جعفر وقيل محمد بن إسحاق بن محمد أبو بكر الصاغاني ساكن بغداد	7
367	2	270	محمد بن إسماعيل بن جعفر أبو جعفر القرشي	384
134	2	273	محمد بن أحمد بن رزين أبو عبد الله	116
237	2	273	محمد بن أحمد بن نباته أبو بكر البغدادي	260
279	2	273	محمد بن إبراهيم بن مسلم بن سالم أبو أمية سكن طرسوس فقبيل له الطرسوسي وهو بغدادي	316
362	2	274	محمد بن إسماعيل بن زياد أبو عبد الله وقيل أبو بكر الدولابي	380
245	2	276	محمد بن أحمد بن أبي العوام بن يزيد بن دينار أبو بكر الرياحي التميمي	274
284	2	276	محمد بن إبراهيم بن يحيى بن إسحاق بن جناد أبو بكر المنقري يقال إن أصله من مرو الروذ	318
363	2	276	محمد بن إسماعيل بن سالم أبو جعفر الصائغ	381
493	2	276	محمد بن جعفر بن محمد بن إسماعيل بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو العباس الهاشمي	467
414	2	277	محمد بن إدريس بن المنذر بن داود بن مهرا بن حاتم الحنظلي الرازي	405
546	2	277	محمد بن الجهم بن هارون أبو عبد الله الكاتب السمرقي	538
238	2	278	محمد بن أحمد بن الوليد بن محمد بن برد بن يزيد بن سخت أبو الوليد الأنطاكي	262
493	2	278	محمد بن جعفر المتوكل على الله بن محمد المعتصم بالله، يكنى أبا أحمد ولقبه الموفق بالله	468

431	2	279	محمد بن أزهر أبو جعفر الكاتب	415
435	2	279	محمد بن إسرائيل بن يعقوب أبو بكر الجوهري	421
120	2	280	محمد بن أحمد بن حبيب الذارع	99
368	2	280	محمد بن إسماعيل بن يوسف أبو إسماعيل السلمى الترمذي	385
121	2	282	محمد بن أحمد بن حميد بن نعيم بن شماس مروزي الأصل	100
47	2	284	محمد بن إسحاق بن أسد أبو جعفر الخزاز يعرف بزريق وهو هروي الأصل	11
441	2	285	محمد بن بشر بن مطر أبو بكر الوراق وهو أخو خطاب بن بشر المذكر	431
579	2	287	محمد بن الحسن بن حيدرة أبو العباس البزاز المعدل	550
134	2	288	محمد بن أحمد بن روح بن حرب بن راشد بن شداد أبو عبد الله الكسائي قرابة أبي صفوان	117
441	2	288	محمد بن بشر بن مروان أبو عبد الله الصيرفي	432
50	2	289	محمد بن إسحاق بن إبراهيم بن مخلد بن إبراهيم أبو الحسن المروزي المعروف بابن راهويه	16
121	2	289	محمد بن أحمد بن حنين أبو بكر العطار	101
495	2	289	محمد بن جعفر بن محمد بن يزيد بن ميسرة يعرف بابن الرازي	469
187	2	290	محمد بن أحمد بن كيسان أبو الحسن النحوي	194
373	2	290	محمد بن إسماعيل بن عامر أبو بكر التمار الرقي	387
104	2	291	محمد بن أحمد بن البراء بن المبارك أبو الحسن العبدي القاضي	73
236	2	291	مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ النَّضْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُصْعَبِ بْنِ بَكْرِ الْمَعْنِيِّ ابْنِ بِنْتِ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمْرِو الْأَزْدِيِّ	259
496	2	291	محمد بن جعفر بن سهل أبو أحمد الختلي	470
49	2	292	محمد بن إسحاق أبو الفتح المؤدب	14
50	2	293	محمد بن إسحاق بن إبراهيم بن كاجر المعروف والده بإسحاق بن أبي إسرائيل مروزي الأصل سكن بغداد	15
496	2	293	محمد بن جعفر بن محمد بن أعين، أبو بكر، وهو أخو عبيد الله بن جعفر	471
580	2	294	محمد بن الحسن أبو الحسين صاحب الترسى خوارزمي الأصل	552
233	2	295	محمد بن أحمد بن نصر، أبو جعفر الفقيه الشافعي الترمذي	257
137	2	297	محمد بن أبي بكر أحمد بن أبي خيثمة زهير بن حرب بن شداد أبو عبد الله نسائي الأصل	122
157	2	297	محمد بن أحمد بن عبدويه أبو الفضل يعرف بالإفريقي	154
288	2	297	محمد بن إبراهيم بن حمدون أبو الحسن الخزاز الكوفي	323
283	3	110	محمد بن سيرين أبو بكر البصري مولى أنس بن مالك	878
374	3	145	محمد بن عبد الله بن عمرو بن عثمان بن عفان بن أبي العاص بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف أبو عبد الله القرشي ثم الأموي	934
378	3	154	محمد بن عبد الله بن المهاجر النصري يعرف بالشعبي من أهل دمشق	935
515	3	159	محمد بن عبد الرحمن بن المغيرة بن الحارث بن أبي ذئب أبو الحارث القرشي المدني	1051
181	3	160	محمد بن راشد أبو يحيى الخزاعي الشامي من أهل دمشق، ويعرف بالمكحولي	788
379	3	168	محمد بن عبد الله بن علاقة بن علقمة بن مالك بن عمرو بن عويمر بن ربيعة بن عقيل بن كعب بن ربيعة بن عامر بن صعصعة أبو اليسير العقيلي من أهل حران، وهو أخو سليمان وزيد	936
382	3	169	محمد أمير المؤمنين المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب يكنى أبا عبد الله	937

564	3	171	محمد بن أبي داود واسم أبي داود عبيد الله بن يزيد أبو جعفر ابن المنادي	1080
215	3	173	محمد بن سليمان بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب الهاشمي أخو جعفر وإسحاق	816
529	3	174	محمد بن عبد الرحمن بن أبي الزناد واسم أبي الزناد عبد الله بن ذكوان مولى رملة بنت شيبه وكنية محمد أبو عبد الله المدني	1052
89	3	181	محمد بن الحجاج أبو إبراهيم اللخمي	703
57	3	182	محمد بن حميد أبو سفيان البشكري يعرف بالمعمري	681
347	3	183	محمد بن صبيح أبو العباس المذكر مولى بني عجل ويعرف بابن السماك	916
533	3	187	محمد بن عبد الرحمن أبو المنذر الطفاوي البصري	1053
134	3	193	محمد بن خازم أبو معاوية التميمي السعدي مولى سعد بن زيد مناة من أهل الكوفة	756
235	3	193	محمد بن سعيد بن أبان بن سعيد بن العاص بن سعيد بن العاص بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف أبو عبد الله القرشي ثم الأموي	834
264	3	199	محمد بن سعد أبو سعد الأنصاري الأشهلي من أهل المدينة	864
396	3	203	محمد بن عبد الله بن الزبير بن عمر بن درهم أبو أحمد الكوفي الزبيري مولى بني أسد	939
109	3	205	محمد بن الحارث أبو بكر الإيادي	726
636	3	205	محمد بن عبيد بن أبي أمية واسم أبي أمية عبد الرحمن ويكنى محمد أبا عبد الله الإيادي الطنافسي الكوفي الأحدب مولى بني حنيفة وهو أخو عمر ويعلى وإبراهيم	1141
600	3	206	محمد بن عبد الملك بن مروان بن الحكم أبو جعفر الدقيقي الواسطي أخو يوسف بن عبد الملك	1113
188	3	207	محمد بن أبي رجاء الخراساني	791
535	3	208+	محمد بن عبد الرحمن بن يزيد بن محمد بن حنظلة بن أبي سلمة بن سفيان بن عبد الأسد بن هلال بن عبد الله بن عمر بن مخزوم بن يقظة بن مرة بن كعب بن لؤي بن غالب أبو عمر المخزومي من أهل مكة	1054
399	3	209	محمد بن عبد الله بن عبد الأعلى بن عبد الله بن خليفة بن زهير بن فضلة بن معاوية بن مازن بن كعب بن ذؤيب بن أسامة بن نصر بن قعين بن الحارث بن ثعلبة بن دودان ويعرف بابن كناسة أبو يحيى الكوفي الأسدي	940
405	3	212	محمد بن عبد الله بن المنثى بن أنس بن مالك أبو عبد الله الأنصاري من أهل البصرة	941
293	3	214	محمد بن سابق أبو جعفر وقيل أبو سعيد البزاز مولى بني تميم وأصله فارسي	879
93	3	216	محمد بن الحجاج مولى العباس بن محمد الهاشمي ويقال إنه مخزومي يكنى أبا عبد الله وقيل أبا جعفر ويعرف بالمصفر، وقيل إنه واسطي أيضا	704
646	3	216	محمد بن عباد بن عباد بن حبيب بن المهلب بن أبي صفرة الأزدي البصري واسم أبي صفرة ظالم بن سراق بن صبح بن كندي بن عمرو بن عدي بن وائل بن الحارث بن العتيك بن الأزدي بن عمران بن عمرو المعروف بمزقيباء	1145
146	3	218	محمد بن أبي الخصب الأنطاكي	757
412	3	219	محمد بن عبد الله بن محمد بن عبد الملك بن مسلم أبو عبد الله الرقاشي والد أبي قلابة من أهل البصرة	944
112	3	227	محمد بن حيان أبو الأحوص البغوي	729
342	3	227	محمد بن الصباح أبو جعفر البزاز مولى مزينة ويعرف بالدولابي	913
82	3	228	محمد بن حسان بن خالد أبو جعفر السمطي	696
354	3	228	محمد بن صبيح	917
562	3	228	محمد بن عبيد الله بن عمرو بن معاوية بن عمرو بن عتبة بن أبي سفيان بن حرب بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف أبو عبد الرحمن العتيبي من أهل البصرة	1079

678	3	229	محمد بن عبد الواهب بن الزبير بن زنياع أبو جعفر الحارثي كوفي الأصل	1170
689	3	229	محمد بن عيسى ابن الطبايع أبو جعفر أخو إسحاق ويوسف	1180
266	3	230	محمد بن سعد بن منيع أبو عبد الله مولى بني هاشم وهو كاتب الواقدي	865
326	3	230	محمد بن صالح الفزاري الحيايط	900
201	3	231	محمد بن زياد أبو عبد الله مولى بني هاشم يعرف بابن الأعرابي صاحب اللغة	802
239	3	231	محمد بن سعيد بن زياد أبو سعيد القرشي البصري الأثرم المعروف بالكريزي	836
271	3	231	محمد بن سعدان أبو جعفر النحوي الضرير	867
276	3	231	محمد بن سلام بن عبيد الله بن سالم أبو عبد الله البصري مولى قدامة بن مظعون الجمحي وهو أخو عبد الرحمن بن سلام	872
415	3	231	محمد بن عبد الله أبو جعفر الأزري	946
298	3	233	محمد بن سماعة بن عبيد الله بن هلال بن وكيع بن بشر أبو عبد الله التميمي	880
593	3	233	محمد بن عبد الملك بن أبان بن أبي حمزة أبو جعفر المعروف بابن الزيات	1110
216	3	234	محمد بن أبي داود الأنباري واسم أبي داود سليمان	817
651	3	235	محمد بن عباد بن الزبيرقان أبو عبد الله المكّي	1147
69	3	236	محمد بن حاتم بن ميمون أبو عبد الله يعرف بالسمن مروي الأصل	685
5	3	238	محمد بن الحسين أبو جعفر، ويعرف بأبي شيخ البرجلاني نسب إلى محلة البرجلانية	616
345	3	240	محمد بن الصباح بن سفيان بن أبي سفيان أبو جعفر المعروف بالجرجرائي مولى عمر بن عبد العزيز	914
608	3	241	محمد بن عبد العزيز بن أبي رزمة مولى بني يشكر واسم أبي رزمة غزوان ويكنى محمد أبا عمرو المروزي	1118
418	3	242	محمد بن عبد الله بن عمار بن سوادة أبو جعفر المخرمي نزيل الموصل	951
596	3	244	محمد بن عبد الملك بن أبي الشوارب بن محمد بن عبد الله وقيل إن أبا الشوارب هو محمد بن عبد الله بن أبي عثمان بن عبد الله بن خالد بن أسيد بن أبي العيص بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف أبو عبد الله البصري	1111
87	3	245	محمد بن حبيب صاحب كتاب المحبر	700
72	3	246	محمد بن حاتم بن سليمان أبو جعفر ويقال أبو عبد الله الزمي المؤدب	686
218	3	246	محمد بن سليمان بن حبيب بن جبير أبو جعفر الأسدي المعروف بلوين كوفي الأصل	818
313	3	247	محمد بن شجاع أبو عبد الله المروزي	889
418	3	247	محمد بن عبد الله أبو جعفر المعروف بالإسكافي	949
60	3	248	محمد بن حميد بن حيان أبو عبد الله الرازي	682
657	3	248	محمد بن عبدة بن الهيثم الهروي	1154
73	3	249	محمد بن حاتم بن بزيع أبو سعيد ويقال أبو بكر	687
191	3	249	محمد بن رزق الله أبو بكر الكلوزاني	793
253	3	251	محمد بن سهل بن عسكر بن عمارة بن دويد أبو بكر مولى بني تميم	851
328	3	252	محمد بن صالح بن مهران المعروف بابن النطاح مولى بني هاشم يكنى أبا عبد الله وقيل أبا جعفر	901
421	3	253	محمد بن عبد الله بن طاهر بن الحسين بن مصعب أبو العباس الخزاعي	952
206	3	254	محمد بن زكريا والد ميمون الحافظ يكنى أبا جعفر سمع: مخلد بن الحسين، وحجاج بن محمد، وأشعث بن شعبة المصبصي	804
427	3	254	محمد بن عبد الله بن المبارك أبو جعفر المخرمي قاضي حلوان	955
630	3	255	محمد بن عبد الرحيم بن أبي زهير أبو يحيى البزاز مولى آل عمر بن الخطاب يعرف بصاعقة وأصله فارسي	1137

85	3	257	محمد بن حسان بن فيروز أبو جعفر الأزرق مولى معن بن زائدة الشيباني	698
212	3	257	محمد بن زنجويه بن زيد أبو جعفر المؤذن البصري سكن بغداد بالمخرم، وحدث عن: سلم بن قتيبة، ومالك بن سعيد بن الخمس، وسفيان بن عيينة.	813
431	3	257	محمد بن عبد الله بن إسماعيل بن أبي الثلج وعبد الله هو المكشي أبا الثلج وكنية محمد أبو بكر رازي الأصل	957
598	3	257	محمد بن عبد الملك بن زنجويه أبو بكر	1112
152	3	258	محمد بن داود بن يزيد أبو جعفر التميمي القنظري أخو علي بن داود وهو الأكبر	765
98	3	259	محمد بن حفص بن عمر بن عبد العزيز بن صهبان أبو بكر الأزدي المعروف والده بأبي عمر الدوري المقرئ وهو أخو أبي جعفر	707
123	3	259	محمد بن خلف أبو عبد الله يعرف بابن مزدة	743
5	3	260	محمد بن الحسين بن إبراهيم بن الحر بن زعلان أبو جعفر العامري يعرف بابن إشكاب لأن أباه يلقب إشكابا	617
439	3	260	محمد بن عبد الله أبو لقمان النخاس	966
97	3	261	محمد بن حفص بن عمر بن عبد العزيز بن صهبان أبو جعفر الأزدي المعروف والده بأبي عمر الدوري المقرئ	706
123	3	261	محمد بن خلف أبو بكر المقرئ يعرف بالحدادي	744
240	3	261	محمد بن سعيد بن غالب أبو يحيى العطار الضير	837
540	3	261	محمد بن عبد الرحمن بن بحر بن بهرام الهروي ويعرف بالعتي	1059
7	3	262	محمد بن الحسين أبو جعفر البندار	620
275	3	262	محمد بن سليم أبو جعفر السراج	871
432	3	262	محمد بن عبد الله بن ميمون أبو بكر الإسكندراني	958
433	3	262	محمد بن عبد الله بن المستورد أبو بكر ويعرف بأبي سيار الحافظ	959
434	3	264	محمد بن عبد الله بن يزيد بن حيان أبو عبد الله الأعمش مولى بني هاشم ويعرف بالمنتوف	960
222	3	265	محمد بن سليمان بن هشام ابن بنت سعيدة بنت مطر الوراق أبو علي الشطوي ويعرف بأخي هشام	819
435	3	265	محمد بن عبد الله بن جعفر أبو بكر الزهيري جار أحمد بن حنبل	961
542	3	265	محمد بن عبد الرحمن أبو جعفر الصيرفي	1061
115	3	266	محمد بن أبي الحكم بن سعيد أبو جعفر البزاز الحنبلي	732
315	3	266	محمد بن شجاع أبو عبد الله يعرف بابن الثلجي	890
76	3	267	محمد بن حماد بن بكر بن حماد أبو بكر المقرئ صاحب خلف بن هشام	690
494	3	268	محمد بن عبد الله بن الحسن الصفار	1025
692	3	268	محمد بن عيسى بن أبي موسى أبو جعفر الأفواهي العطار الأبرش	1182
147	3	269+	محمد بن الخليل بن عيسى أبو جعفر المخرمي	759
8	3	270	محمد بن الحسين بن المبارك أبو جعفر يعرف بالأعرابي ويقال عرابي	622
544	3	270	محمد بن عبد الرحمن بن مهرا بن العباس	1063
78	3	271	محمد بن حماد أبو عبد الله الرازي الطهراني	691
301	3	271	محمد بن سنان بن يزيد بن الذيال بن خالد بن عبد الله بن يزيد بن سعيد مولى عثمان بن عفان أبو الحسن القزاز البصري	881
330	3	271	محمد بن صالح بن عبد الرحمن أبو بكر الأتماطي يعرف بكيلجة	902
683	3	272	محمد بن عبد النور أبو عبد الله المقرئ الخزاز من أهل الكوفة	1173

486	3	273	محمد بن عبد الله بن إبراهيم بن محمد بن أحمد بن غالب بن مشكان أبو سعيد المروزي	1016
148	3	274	محمد بن خشيش أبو بكر يعرف بابن أبي خشة	760
79	3	276	محمد بن حماد بن إسحاق بن إسماعيل بن حماد بن زيد بن درهم الأزدي القاضي	692
149	3	276	محمد بن خليفة بن صدقة أبو جعفر يعرف بعنبر من أهل دير العاقول	761
268	3	276	محمد بن سعد بن محمد بن الحسن بن عطية بن سعد بن جنادة أبو جعفر العوفي	866
332	3	276	محمد بن صالح بن شعبة أبو عبد الله الواسطي يعرف بكعب الذارع	903
669	3	276	محمد بن عبدك بن سليم	1165
9	3	277	محمد بن الحسين بن موسى بن أبي الخنيزر أبو جعفر الخزاز المعروف بالحنيني من أهل الكوفة	623
273	3	277	محمد بن سعدان أبو جعفر البزاز	869
544	3	278	محمد بن عبد الرحمن بن يونس أبو العباس السراج الرقي	1064
320	3	279	محمد بن شداد بن عيسى أبو يعلى المسمعي يعرف بزرقان كان أحد المتكلمين	893
124	3	281	محمد بن خلف بن عبد السلام أبو عبد الله الأعور يعرف بالمروزي لأنه كان يسكن محلة المراوزة	745
281	3	282	محمد بن سويد بن يزيد أبو جعفر الطحان	874
545	3	282	محمد بن عبد الرحمن بن محمد بن عمارة بن القعقاع بن شبرمة أخي عبد الله بن شبرمة الضبي وهو شبرمة بن طفيل بن حسان بن المنذر بن ضرار بن عمرو بن مالك بن زيد بن مالك بن بجالة بن ذهل بن مالك بن بكر بن سعد بن ضبة بن أد بن طابخة بن إلياس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان ويكنى محمد بن عبد الرحمن أبا قبيصة	1065
644	3	282	محمد بن عبيد بن أبي الأسد أبو بكر مروزي الأصل	1143
115	3	283	محمد بن حجة أبو بكر البزاز	734
194	3	283	محمد بن ربح بن سليمان أبو بكر البزاز	797
226	3	283	محمد بن سليمان بن الحارث أبو بكر الواسطي المعروف بالباغندي	822
441	3	283	محمد بن عبد الله بن منصور أبو إسماعيل الشيباني العسكري الفقيه صاحب الرأي يعرف بالبطيني	967
443	3	283	محمد بن عبد الله بن سفيان الخضيب يعرف بزرقان الزيات	968
663	3	283	محمد بن عبدوس قاضي المدائن	1158
150	3	284	محمد بن الخطاب أبو الخطاب الخطابي العدوي مولى آل عمر بن الخطاب	763
80	3	285	محمد بن حماد بن ماهان بن زياد بن عبد الله أبو جعفر الدباغ فارسي الأصل	693
321	3	286	محمد بن شاذان بن يزيد أبو بكر الجوهري	894
444	3	286	محمد بن عبد الله بن عتاب أبو بكر الأتماطي يعرف بابن المربع	969
548	3	287	محمد بن عبد الرحمن بن كامل بن موسى بن صفوان أبو الإصبع الأسدي القرقساني	1067
663	3	287	محمد بن عبدوس أبو عبيد الله البزاز	1159
699	3	287	محمد بن عيسى بن السكن أبو بكر الواسطي يعرف بابن أبي قماش	1187
213	3	288	محمد بن زرعة بن شداد أبو عبد الله البلخي	814
444	3	288	محمد بن عبد الله بن مهراون الدينوري	970
445	3	288	محمد بن عبد الله بن نميل الخلال	971
487	3	288	محمد بن عبد الله بن يوسف بن سوار بن مسمع بن ثابت أبو أحمد البزاز البخاري	1017
10	3	289	محمد بن الحسين بن سعيد أبو جعفر ابن البستبان	624

11	3	290	محمد بن الحسين بن إبراهيم بن زياد بن عجلان أبو شيخ الأصبهاني وهو أميري الأصل	625
89	3	291	محمد بن حبيب أبو عبد الله البزاز	702
260	3	291	محمد بن السري بن سهل أبو بكر البزاز	858
13	3	293	محمد بن الحسين بن عبد الرحمن أبو العباس الأنماطي	627
663	3	293	محمد بن عبدوس بن كامل أبو أحمد السلمي السراج يقال: إن اسم أبيه عبد الجبار ولقبه عبدوس	1160
701	3	294	محمد بن عيسى بن محمد بن عبد الله بن عيسى بن عبد الله بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو علي الهاشمي المعروف بالبياضي	1188
569	3	295	محمد بن عبيد الله بن مرزوق بن دينار أبو بكر الخصب القاضي يعرف بالخلال	1081
15	3	296	محمد بن الحسين بن حبيب أبو حصين الوادعي القاضي من أهل الكوفة	629
156	3	296	محمد بن داود بن الجراح أبو عبد الله الكاتب وهو عم علي بن عيسى الوزير	770
158	3	297	محمد بن داود بن علي بن خلف أبو بكر الأصبهاني صاحب كتاب الزهرة	771
490	3	297	محمد بن عبد الله بن محمد بن إسماعيل أبو بكر البزاز	1022
115	3	297+	محمد بن حنيفة بن محمد بن ماهان أبو حنيفة القصبي الواسطي	735
361	3	298	محمد بن طاهر بن عبد الله بن طاهر أبو العباس النيسابوري الأمير	923
449	3	298	محمد بن عبد الله بن بكر بن واقد أبو جعفر السراج	975
261	3	299	محمد بن السري بن سهل أبو بكر القنطري	859
414	4	120+	محمد بن مسلم بن أبي الواضح واسم أبي الواضح المثنى ويكنى محمد أبا سعيد الجزري	1613
313	4	148+	محمد بن كثير أبو إسحاق القرشي الكوفي	1501
432	4	168	محمد بن ميمون أبو حمزة السكري المروزي	1626
248	4	180	محمد بن الفضل بن عطية بن عمر بن خالد أبو عبد الله مولى بني عيس كوفي ويقال مروزي الأصل	1447
590	4	188	محمد بن يزيد أبو سعيد الكلاعي الواسطي	1755
478	4	196	محمد بن المسيب بن زهير أبو عبد الله الضبي	1651
541	4	198	محمد أمير المؤمنين الأمين ابن هارون الرشيد بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب يكنى أبا عبد الله ويقال أبا موسى	1717
704	4	205	محمد بن يعلى السلمي الكوفي يلقب زنبورا	1846
480	4	206	محمد بن المستنير أبو علي البصري المعروف بقطرب	1653
5	4	207	محمد بن عمر بن واقد، أبو عبد الله الواقدي المديني	1203
447	4	208	محمد بن مصعب بن صدقة أبو عبد الله وقيل أبو الحسن القرقساني	1632
517	4	218	محمد بن نوح بن ميمون بن عبد الحميد بن أبي الرجال العجلي المعروف والده بالمضروب	1692
88	4	220	محمد بن علي بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب، أبو جعفر بن الرضا	1261
34	4	222	محمد بن عمر أبو عبد الله المعيطي	1205
239	4	224	محمد بن أبي غالب أبو عبد الله	1440
445	4	226	محمد بن مقاتل أبو الحسن المروزي	1630
547	4	227	محمد أمير المؤمنين المعتصم بالله بن هارون الرشيد بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب يكنى أبا إسحاق	1718

451	4	228	محمد بن مصعب أبو جعفر الدعاء	1633
505	4	228+	محمد بن نصر بن الحسين المروزي	1678
439	4	229	محمد بن معاوية بن أعين أبو علي النيسابوري	1628
316	4	230+	محمد بن كثير بن مروان بن محمد بن سويد الفهري	1502
323	4	231	محمد ابن الشافعي أبي عبد الله محمد بن إدريس بن العباس المطلبي يكنى أبا عثمان	1509
482	4	231	محمد بن مكرم أبو جعفر الصفار	1656
481	4	232+	محمد بن المنذر البغدادي	1655
582	4	235	محمد بن الهذيل بن عبيد الله بن مكحول أبو الهذيل العلاف مولى عبد القيس شيخ المعتزلة ومصنف الكتب في مذاهبهم	1750
446	4	235+	محمد بن مقاتل أبو جعفر العباداني	1631
266	4	236	محمد بن الفرج بن عبد الوارث مولى بني هاشم يكنى أبا جعفر وقيل أبا عبد الله وهو ابن أخت محمد بن الزبيران الأهوازي	1464
308	4	237	محمد بن قدامة بن أعين بن المسور أبو جعفر الجوهري من أهل المصيصة	1498
184	4	239	محمد بن العباس أبو عبد الله مولى بني هاشم يعرف بصاحب الشامة	1380
620	4	239	محمد بن يوسف بن الصباح الغضضي	1781
653	4	239	محمد بن يحيى بن أبي سمينة واسم أبي سمينة مهران وكنية محمد أبو جعفر التمار	1814
593	4	245	محمد بن يزيد أبو جعفر الخراز الأدمي العابد	1756
524	4	247	محمد بن أبي معشر السندي واسم أبي معشر نجيح بن عبد الرحمن المدني	1700
484	4	247+	محمد بن مسعود بن يوسف أبو جعفر النيسابوري نزيل طرسوس يعرف بابن العجمي	1658
594	4	248	محمد بن يزيد أبو بكر الواسطي ويعرف بأخي كرخويه	1757
213	4	249	محمد بن عمرو بن العباس أبو بكر الباهلي البصري	1411
325	4	249	محمد بن أبي عون واسم أبي عون محمد بن عون ويكنى أبا بكر	1510
595	4	249	محمد بن يزيد بن محمد بن كثير بن رفاعة بن سماعه أبو هشام الرفاعي الكوفي	1758
90	4	250	محمد بن علي بن الحسن بن شقيق بن محمد بن دينار بن مشعب أبو عبد الله العبدى المروزي	1262
240	4	250	محمد بن أبي غالب أبو عبد الله القومسي	1441
458	4	252	محمد بن المثني بن قيس بن دينار أبو موسى العنزي الزمن من أهل البصرة	1638
528	4	252	محمد بن الوليد بن أبي الوليد أبو جعفر الفحام وهو أخو أحمد بن الوليد	1702
572	4	252	محمد بن هشام بن عيسى بن عبد الرحمن أبو عبد الله القصير المروذي	1739
655	4	252	محمد بن يحيى بن عبد الكريم بن نافع أبو عبد الله الأزدي ويعرف بابن أبي حاتم	1815
93	4	253	محمد بن علي بن معبد بن شداد أبو جعفر العبدى	1264
66	4	256	محمد بن عثمان بن كرامة أبو جعفر العجلي الكوفي وراق عبيد الله بن موسى	1241
406	4	256	محمد بن منصور بن داود بن إبراهيم أبو جعفر العابد المعروف بالطوسي	1605
553	4	256	محمد بن هارون البغدادي	1719
216	4	257	محمد بن عمرو بن حنان أبو عبد الله الكلبي من أهل حمص	1413
36	4	258	محمد بن عمر بن سليمان بن أبي مدعور أبو جعفر	1207
471	4	258	محمد بن ماهان أبو عبد الله السمسار يلقب زنيقة	1646

553	4	258	محمد أمير المؤمنين المهتدى بالله بن هارون الواثق بالله بن أبي إسحاق المعتصم بالله يكنى أبا إسحاق ويقال أبا عبد الله	1720
656	4	258	محمد بن يحيى بن عبد الله بن خالد بن فارس بن ذؤيب أبو عبد الله النيسابوري الذهلي مولاهم	1816
599	4	259	محمد بن يزيد بن سعيد أبو يعلى قرابة سعيد بن حميد	1761
94	4	260	محمد بن علي بن حسان أبو جعفر الطائي	1267
417	4	260	محمد بن مسلم بن عبد الرحمن أبو بكر القنطري الزاهد	1615
461	4	260	محمد بن المثنى بن زياد أبو جعفر السمسار	1639
95	4	261	محمد بن علي بن محرز أبو عبد الله	1269
96	4	262	محمد بن علي بن بسام أبو جعفر يعرف بمعدان	1270
330	4	262	محمد بن محمد، أبو الحسن المعروف بمجيش بن أبي الورد الزاهد، وهو محمد بن محمد بن عيسى بن عبد الرحمن بن عبد الصمد بن أبي الورد مولى سعيد بن العاص عتاقة	1513
531	4	263+	محمد بن الوليد بن أبان أبو عبد الله وقيل أبو جعفر مولى بني هاشم	1704
599	4	263+	محمد بن يزيد بن هارون بن زادا السلمى الواسطي	1762
98	4	264	محمد بن علي بن داود أبو بكر الحافظ يعرف بابن أخت غزال	1273
486	4	264	محمد بن مهاجر أبو عبد الله القاضي ويعرف بأخي حنيف	1659
99	4	265	محمد بن علي بن عبد الرحمن بن الجنيد أبو عبد الله السرخسي يلقب كبشة	1274
255	4	265	محمد بن الفضل أبو بكر النسائي	1449
534	4	265	محمد بن وهب بن يحيى بن العلاء أبو بكر الثقفي المقرئ	1707
558	4	265	محمد بن هارون بن إبراهيم أبو جعفر ويعرف بأبي نشيط الربيعي	1721
622	4	265	محمد بن يوسف بن سليمان بن سليم أبو عبد الله الجوهري صاحب بشر بن الحارث	1785
600	4	266	محمد بن يزيد بن طيفور أبو جعفر المعروف بالطيفوري	1764
333	4	268	محمد بن محمد بن عمر بن الحكم أبو الحسن يعرف بابن العطار	1515
472	4	268	محمد بن ماهان السمسار ويلقب أيضا زنيقة	1647
418	4	270	محمد بن مسلم بن عثمان بن عبد الله أبو عبد الله الرازي المعروف بابن وارة	1616
611	4	270	محمد بن يعقوب بن الفرج أبو جعفر الصوفي المعروف بابن الفرجي من أهل سر من رأى	1767
102	4	272	محمد بن علي بن عبد الله بن مهرا ن أبو جعفر الوراق يعرف بمحمدان	1277
538	4	272	محمد بن الورد بن زنجويه أبو جعفر	1712
602	4	272	محمد بن يزيد أبو جعفر العطار الحربي	1765
505	4	273	محمد بن نصر بن سليمان أبو الأحوص الأثرم المنحرمي	1680
563	4	273	محمد بن هارون بن موسى بن يعقوب بن إبراهيم بن الحكم بن الربيع أبو موسى الأنصاري الزرقي	1724
103	4	275	محمد بن علي أبو جعفر القصاب الصوفي	1278
623	4	276	محمد بن يوسف بن عيسى ابن الطباع أبو بكر وقيل أبو العباس	1786
562	4	276+	محمد بن هارون بن عيسى أبو بكر الأزدي الرزاز بصري الأصل	1723
220	4	277	محمد بن عمرو بن مكرم أبو بكر الصفار	1416
575	4	279	محمد بن الهيثم بن حماد بن واقد أبو عبد الله مولى ثقيف ويعرف بأبي الأحوص قاضي عمكرا	1742
612	4	280+	محمد بن يعقوب بن مهرا ن أبو عبد الله الأصبهاني	1768

188	4	281	محمد بن العباس بن الحسن بن ماهان أبو عبد الله المروزي يعرف بالكابلي	1383
268	4	282	محمد بن الفرغ بن محمود أبو بكر الأزرق	1465
284	4	282	محمد بن القاسم بن خلاد بن ياسر بن سليمان أبو عبد الله الضرير مولى أبي جعفر المنصور ويعرف بأبي العبناء	1482
490	4	282	محمد بن مسلمة بن الوليد بن عبد الملك أبو جعفر الطيبالسي الواسطي	1664
190	4	282+	محمد بن العباس بن محمد بن عبيد الله بن زياد بن عبد الرحمن بن شبيب، أبو جعفر المعروف والده بديس	1385
666	4	282+	محمد بن يحيى بن عبد الرزاق أبو العباس البخاري	1821
242	4	283	محمد بن غالب بن حرب أبو جعفر الضبي التمار المعروف بالتمتام من أهل البصرة	1443
393	4	283	محمد بن أبي هارون أبو الفضل الوراق واسم أبي هارون موسى بن يونس وكان محمد يلقب زريقا	1591
603	4	285	محمد بن يزيد بن عبد الأكبر بن عمير بن حسان بن سليم بن سعد بن عبد الله بن زيد بن مالك بن الحارث بن عامر بن عبد الله بن بلال بن عوف بن أسلم وهو ثماله بن كعب بن الحارث بن كعب بن عبد الله بن مالك بن النضر بن الأزدي بن الغوث أبو العباس الأزدي ثم الثمالي المعروف بالمبرد	1766
104	4	286	محمد بن علي بن بطحا بن علي بن مسقلة أبو بكر التميمي	1279
507	4	286	محمد بن نصر بن صهيب مولى المهدي يكنى أبا بكر ويعرف بابن أبي شجاع الأدمي	1682
688	4	286	محمد بن يونس بن موسى بن سليمان بن عبيد بن ربيعة بن كدم أبو العباس القرشي السامي البصري المعروف بالكديمي وهو ابن امرأة روح بن عبادة	1842
105	4	287	محمد بن علي بن حمزة بن الحسن بن عبيد الله بن العباس بن علي بن أبي طالب، أبو عبد الله العلوي	1280
318	4	287	محمد بن كثير بن سهل الرازي	1503
526	4	287	محمد بن نحر بن عمار بن أبي الحياة يحيى بن يعلى أبو الحسن التيمي	1701
533	4	287	محمد بن الوليد بن أبان بن حيان أبو الحسن العقيلي المصري	1706
256	4	288	محمد بن الفضل بن جابر بن شاذان أبو جعفر السقطي	1451
108	4	289	محمد بن علي بن الفضل أبو العباس يلقب فستقة	1283
109	4	289	محمد بن علي بن عتاب أبو بكر الإيادي القماط	1284
246	4	289	محمد بن غالب بن أبي قيس أبو الحسن	1444
395	4	289	محمد بن موسى بن أبي موسى أبو عبد الله المعروف بالنهرتيري	1592
574	4	289	محمد بن هشام بن البيهقي أبو جعفر المروزي المعروف بابن أبي الدميك	1740
110	4	290	محمد بن علي أبو عبد الله الحافظ يعرف بقرطمة	1286
111	4	290	محمد بن علي بن شعيب بن عدي بن همام أبو بكر السمسار	1287
189	4	290	محمد بن العباس أبو عبد الله المؤدب مولى ابن هاشم يعرف بلحية الليف	1384
258	4	291	محمد بن الفضل بن سلمة أبو عمر الوصيفي	1452
336	4	291	محمد بن محمد بن إسماعيل بن شداد أبو عبد الله الأنصاري القاضي المعروف بالجدوعي	1518
68	4	293	محمد بن عثمان أبو الحسن الزيات	1242
397	4	294	محمد بن موسى بن حماد، أبو أحمد المعروف بالبربري من أهل الجانب الشرقي	1593
470	4	294	محمد بن مروان بن عمرو بن مروان بن عنيسة بن سعيد بن العاص أبو عمر الأموي	1645
508	4	294	محمد بن نصر أبو عبد الله المروزي الفقيه	1683
220	4	295	محمد بن عمرو أبو الحارث البيروتي	1417

617	4	295	محمد بن يعقوب بن القلاس بالقاف يكنى أبا بكر	1775
625	4	295	محمد بن يوسف أبو جعفر المعروف بابن التركي مولى بني ضبة	1787
629	4	295+	محمد بن يوسف بن عبد الله أبو عبد الله العطشي	1791
68	4	297	محمد بن عثمان بن أبي شيبة إبراهيم بن عثمان أبو جعفر مولى بني عيس من أهل الكوفة	1243
112	4	297	محمد بن علي بن بحر أبو بكر البزاز	1289
512	4	297	محمد بن نصر بن منصور بن عبد الرحمن بن هشام بن عبد الله أبو جعفر الصائغ	1684
629	4	297	محمد بن يوسف أبو جعفر الإسكافي البارودي	1792
668	4	298	محمد بن يحيى بن سليمان بن زيد بن زياد أبو بكر مروزي الأصل	1823
321	4	299	محمد بن الليث بن محمد بن يزيد أبو بكر الجوهري	1507
668	4	299	محمد بن يحيى أبو سعيد يعرف بحامل كفته	1824
76	5	197	أحمد بن بشير أبو بكر الكوفي مولى عمرو بن حريث المخزومي	1922
45	5	211	أحمد بن إسحاق بن زيد بن عبد الله بن أبي إسحاق أبو إسحاق مولى آل الحضرمي وهو أخو يعقوب القارئ وكان أكبر من يعقوب	1895
95	5	215	أحمد بن جعفر أبو عبد الرحمن الضرير الوكيعي	1944
439	5	221	أحمد بن عبد الملك بن واقد أبو يحيى الحراني مولى بني أسد	2275
187	5	222	أحمد بن الحجاج أبو العباس الشيباني ثم الذهلي من أهل مرو	2051
228	5	222	أحمد بن داود أبو سعيد الحداد الواسطي	2091
197	5	223	أحمد بن الحكم أبو علي العبدي	2060
544	5	228	أحمد بن عمران بن عبد الملك أبو عبد الله وقيل أبو جعفر الأحنسي	2421
121	5	230	أحمد بن جميل أبو يوسف المروزي	1973
183	5	231	أحمد بن حاتم أبو نصر النحوي صاحب الأصمعي	2044
190	5	234	أحمد بن حرب بن عبد الله بن سهل بن فيروز أبو عبد الله الزاهد النيسابوري وقيل أنه مروزي	2054
466	5	235	أحمد بن عمر بن حفص بن جهم بن واقد بن عبد الله مولى حذيفة بن اليمان أبو جعفر الجلاب المعروف بالوكيعي	2307
8	5	236	أحمد بن إبراهيم بن خالد أبو علي الموصلي	1852
348	5	236	أحمد بن عبد الله بن داود الهروي	2173
233	5	240	أحمد بن أبي دؤاد بن حريز أبو عبد الله القاضي الإيادي	2095
271	5	243	أحمد بن سعيد بن إبراهيم أبو عبد الله الرباطي من أهل مرو	2114
450	5	243	أحمد بن عيسى بن حسان أبو عبد الله المصري المعروف بالتستري	2292
198	5	244	أحمد بن حميد أبو طالب المشكافي، صاحب أبي عبد الله أحمد بن حنبل	2061
9	5	246	أحمد بن إبراهيم بن كثير بن زيد بن أفلح بن منصور بن مزاحم أبو عبد الله العبدي المعروف بالدورقي أخو يعقوب	1853
206	5	247	أحمد بن خالد الخلال الفقيه	2071
212	5	248	أحمد بن الخليل أبو علي التاجر	2076
319	5	248	أحمد بن صالح أبو جعفر المقرئ طبري الأصل	2156
399	5	248	أحمد بن عبد الرحمن بن بكر بن عبد الملك بن الوليد بن بسر بن أبي أرتاة أبو الوليد القرشي الدمشقي	2236
12	5	249+	أحمد بن إبراهيم أبو العباس وراق خلف بن هشام البزاز	1855

272	5	253	أحمد بن سعيد بن صخر بن سُلَيْمَانَ بن سعيد بن قَيْس ويقال: إِنَّ جَدَّهُ صخر بن سليم بن قَيْس بن عَبْدِ اللَّهِ بن المنذر بن كعب بن الأسود بن عَبْدِ اللَّهِ بن زَيْد بن عَبْدِ اللَّهِ بن دارم أبو جعفر الدارمي	2115
80	5	258	أحمد بن بديل بن قريش بن الحارث أبو جعفر اليامي الكوفي	1925
198	5	258	أحمد بن الحارث بن المبارك أبو جعفر الخراز مولى أبي جعفر المنصور	2062
563	5	258	أحمد بن الفرات بن خالد أبو مسعود الضبي الرزازي	2442
38	5	259	أحمد بن إسماعيل بن مُحَمَّد بن نبيه أبو حذافة السهمي من أهل مدينة رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	1888
199	5	259	أحمد بن حيان أبو جعفر القطيعي ويعرف بشامط	2063
215	5	260	أحمد بن الخليل بن مالك بن ميمون بن سعيد أبو الْعَبَّاس مولى علي بن عَبْدِ اللَّهِ بن الْعَبَّاس بن عَبْدِ الْمُطَّلِب يمامي الأصل ويعرف بجور	2077
485	5	260	أحمد بن عُثْمَان بن حَكِيم بن ذبيان أبو عَبْدِ اللَّهِ الأودي الكوفي	2334
349	5	261	أحمد بن عَبْدِ اللَّهِ بن صالح بن مُسْلِم أبو الْحَسَن العجلي	2176
47	5	262	أحمد بن إِسْحَاق بن يوسف أبو بَكْر الرقي	1896
188	5	262	أحمد بن الحجاج بن الصلت أبو الْعَبَّاس الأسيدي ابن أخي مُحَمَّد بن الصلت	2052
66	5	263	أحمد بن الأزهر بن منيع بن سليط أبو الأزهر العبدي التيسابوري	1916
534	5	263	أحمد بن الْعَبَّاس بن حَمَّاد بن المبارك أبو الْعَبَّاس يعرف بالتركي	2407
253	5	265	أحمد بن دينار بن موسى المؤدب	2097
354	5	265	أحمد بن عَبْدِ اللَّهِ بن زياد أبو جعفر الحداد	2181
276	5	266	أحمد بن سعيد بن نجدة الأزدي البغدادي	2116
15	5	267	أحمد بن إبراهيم بن مالك أبو عَلِيٍّ القوهستاني	1859
127	5	268	أحمد بن الْحَسَن أبو عَبْدِ اللَّهِ السكري	1979
154	5	268	أحمد بن الْحَسَن أبو مجالد الضرير مولى المعتصم	2013
306	5	268	أحمد بن سيار بن أَيُّوب أبو الْحَسَن الفقيه المروزي	2145
357	5	269	أحمد بن عَبْدِ اللَّهِ بن الْقَاسِم بن هشام أبو بَكْر التميمي الوراق يعرف برغيف	2183
551	5	269	أحمد بن عتاب أبو بَكْر	2429
284	5	270	أحمد بن أَبِي سُلَيْمَانَ وقيل أحمد بن سُلَيْمَانَ أبو جعفر القواريري	2127
358	5	270	أحمد بن عَبْدِ اللَّهِ بن موسى أبو موسى الطوسي	2184
276	5	271	أحمد بن سعيد بن سلم بن عون أبو الْعَبَّاس الأشعري	2117
358	5	271	أحمد بن عَبْدِ اللَّهِ بن زَيْد أبو جعفر المكتب يعرف بالهشيمي	2185
558	5	271	أحمد بن الفرج بن سُلَيْمَانَ أبو عتبة الكندي الحمصي ويعرف بالحجازي	2437
434	5	272	أحمد بن عَبْدِ الْجَبَّار بن مُحَمَّد بن عمير بن عطار بن حاجب بن زرارة أبو عُمَر التميمي المعروف بالقطادي	2273
294	5	273	أحمد بن سعد بن إبراهيم بن سعد بن إبراهيم بن عَبْدِ الرَّحْمَنِ بن عوف أبو إبراهيم الرُّهْرِي	2135
486	5	273	أحمد بن عُثْمَان بن سعيد بن أَبِي يَحْيَى أبو بَكْر الأحول المعروف بكرنيب	2335
535	5	273	أحمد بن الْعَبَّاس بن أشرس أبو الْعَبَّاس وقيل أبو جعفر	2408
402	5	274	أحمد بن عَبْدِ الرَّحْمَنِ بن الْمُفَضَّل بن سيار أبو بَكْر مولى بني أمية ويعرف بالكُرَيْبِي من أهل حران	2237
192	5	275	أحمد بن حرب بن مسمع بن مالك أبو جعفر المعدل	2055

564	5	275	أحمد بن الفرات أبو جعفر الأنصاري الدعاء	2443
48	5	277	أحمد بن إسحاق بن المختار أبو بكر الدقاق	1897
218	5	277	أحمد بن الخليل بن ثابت أبو جعفر البرجلاني	2078
43	5	277+	أحمد بن إسماعيل بن أبي محمد يحيى بن المبارك البيهقي يكنى أبا الحسن	1891
277	5	278	أحمد بن سعيد بن زياد أبو العباس الجمال وهو أخو محمد بن سعيد	2118
17	5	279	أحمد بن إبراهيم أبو بكر الأطروش المعروف بأبي بسطام	1861
98	5	279	أحمد أمير المؤمنين المعتمد على الله بن جعفر المتوكل بن محمد المعتصم بن الرشيد ويكنى أبا العباس	1946
265	5	279	أحمد بن أبي حنيفة زهير بن حرب بن شداد أبو بكر نسائي الأصل	2110
413	5	279	أحمد بن عبّيد الله بن إدريس بن زيد بن الصباح أبو بكر المعروف بالنرسي مولى بني ضبة	2247
345	5	280	أحمد بن أبي طاهر أبو الفضل الكاتب واسم أبي طاهر طيفور وهو مروردي الأصل	2170
48	5	281	أحمد بن إسحاق بن صالح بن عطاء أبو بكر الوزان	1898
267	5	281	أحمد بن زياد بن مهرا بن جعفر البزاز ويقال السمسار	2111
209	5	282	أحمد بن خالد يزيد أبو بكر الآجري	2073
556	5	282	أحمد بن غالب بن أبي قيس أبو العباس وهو أخو أبي الحسن محمد بن غالب	2435
561	5	282	أحمد بن الفرج المعروف بزرقان	2439
72	5	285	أحمد بن أصرم بن خزيمه بن عباد بن عبد الله بن حسان بن عبد الله بن مغفل أبو العباس المزني	1919
87	5	286	أحمد بن بشر بن سعد أبو علي المرتدي	1930
230	5	286	أحمد بن داود بن جابر بن توبة أبو جعفر السراج	2092
302	5	286	أحمد بن سلمة بن عبد الله أبو الفضل البزاز المعدل النيسابوري	2142
454	5	286	أحمد بن عيسى أبو سعيد الخزاز الصوفي	2294
496	5	286	أحمد بن علي بن الفضيل أبو جعفر الخزاز الممقري	2353
589	5	289	أحمد بن الليث بن منصور أبو العباس الأنماطي	2478
18	5	290	أحمد بن إبراهيم بن ملحان أبو عبد الله بلخي الأصل	1862
155	5	290	أحمد بن الحسين بن مدرك أبو جعفر القصرى	2014
257	5	290	أحمد بن روح بن زياد بن أيوب أبو الطيب الشعرائي	2102
501	5	290	أحمد بن علي بن مسلم أبو العباس النخشي المعروف بالأبار	2362
226	5	291	أحمد بن حون أبو بكر الفرغاني	2089
502	5	291	أحمد بن علي بن إسماعيل بن علي بن أبي بكر بن سليمان بن نافع بن عبد الله أبو العباس الكندي مولا هم يعرف بالإسفندي	2363
20	5	291+	أحمد بن إبراهيم أبو الحسين السيارى خال أبي عمر الزاهد صاحب ثعلب	1865
548	5	292	أحمد بن عمرو بن عبد الخالق أبو بكر العتكي المعروف بالبزار من أهل البصرة	2426
279	5	293	أحمد بن سعيد بن شاهين أبو العباس	2119
574	5	293	أحمد بن القاسم بن مساور أبو جعفر الجوهري	2459
88	5	295	أحمد بن بشر بن سعد أبو أيوب الطيالسي	1931
233	5	295	أحمد بن داود بن أبي نصر أبو بكر القومسي وهو أخو محمد	2094

575	5	296	أحمد بن القاسم بن محمد بن سليمان أبو الحسن الطائي البرقي	2460
576	5	296	أحمد بن القاسم بن نصر بن دوست أبو عبد الله	2461
200	5	297	أحمد بن حماد بن سفيان أبو عبد الرحمن الكوفي القرشي مولاهم	2066
404	5	297	أحمد بن عبد الرحمن بن بشار أبو محمد النسوي	2240
504	5	297	أحمد بن علي أبو الحسن الشطوي المعروف ببوقه	2365
362	5	298	أحمد بن عبد الله بن صدقة	2189
431	5	298	أحمد بن عبّيد الله بن عبد الله أبو بكر الشهرزوري	2270
157	5	299	أحمد بن الحسين بن نصر أبو جعفر الخذاء مولى همدان	2017
559	6	145	إبراهيم بن الحسن بن الحسن بن علي بن أبي طالب	3033
601	6	184	إبراهيم بن سعد بن إبراهيم بن عبد الرحمن بن عوف أبو إسحاق الزهري	3072
587	6	211	إبراهيم بن رستم أبو بكر الفقيه المروزي	3060
463	6	213	أحمد بن يوسف بن القاسم بن صبيح أبو جعفر الكاتب مولى بني عجل	2962
593	6	214	إبراهيم بن زياد أبو إسحاق الخياط	3066
516	6	215	إبراهيم بن إسحاق بن عيسى أبو إسحاق الطالقاني	3009
512	6	218	إبراهيم بن إسماعيل بن إبراهيم بن مقسم أبو إسحاق البصري الأسدي المعروف بابن علي	3007
62	6	228	أحمد بن محمد بن أيوب أبو جعفر الوراق	2554
595	6	228	إبراهيم بن زياد أبو إسحاق المعروف بسبلان	3067
583	6	232	إبراهيم بن دينار أبو إسحاق التمار	3055
5	6	233	أحمد بن محمد بن أحمد بن محمد بن أبي خلف القطيعي	2479
397	6	237	أحمد بن نصر بن مالك بن الهيثم بن عوف بن وهب بن عميرة بن هاجر بن عمير بن عبد العزيز بن قمبر بن حبشية بن سلول بن كعب بن عمرو أبو عبد الله الخزاعي	2893
576	6	240	إبراهيم بن خالد بن أبي اليمان أبو ثور الكلبي الفقيه	3053
90	6	241	أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد أبو عبد الله	2586
377	6	244	أحمد بن منيع بن عبد الرحمن أبو جعفر الأصم مرورودي الأصل وهو جد أبي القاسم البغوي لأمه	2876
293	6	248	أحمد بن محمد بن نيزك بن حبيب أبو جعفر يعرف بالطوسي	2787
185	6	250	أحمد بن محمد بن عبد الله بن عبد الصمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو العباس الهاشمي الشاعر يعرف بأبي العبر	2663
255	6	252	أحمد أمير المؤمنين المستعين بالله بن محمد بن محمد المعتصم بالله بن هارون الرشيد بن محمد بن المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب يكنى أبا العباس وقيل أبا عبد الله	2748
553	6	252	إبراهيم بن جعفر المتوكل على الله بن محمد المعتصم بالله بن هارون الرشيد بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب	3026
142	6	253	أحمد بن محمد بن سماعة القاضي	2628
381	6	253	أحمد بن المقدم بن سليمان بن الأشعث بن أسلم بن سويد بن الأسود بن ربيعة بن سنان أبو الأشعث العجلي البصري	2879
442	6	253	أحمد بن يحيى بن عطاء أبو عبد الله الجلاب	2944
618	6	253	إبراهيم بن سعيد أبو إسحاق الجوهري	3080

443	6	254	أحمد بن يحيى بن أبي يوسف يعقوب بن إبراهيم القاضي	2945
482	6	255	أحمد بن يزيد بن حمزة أبو جعفر الحياط	2980
386	6	256	أحمد بن المطهر البغدادي	2882
487	6	256	إبراهيم بن أحمد بن عبد الله بن يعيش أبو إسحاق	2984
359	6	257	أحمد بن منصور بن سلمة أبو جعفر الخراعي	2854
360	6	257	أحمد بن منصور بن راشد، أبو صالح الحنظلي المروزي ويلقب زاج	2855
308	6	258	أحمد بن محمد بن أبي محمد يحيى بن المبارك أبو جعفر الزبيدي	2799
308	6	258	أحمد بن محمد بن يحيى بن سعيد أبو سعيد القطان البصري	2800
416	6	259	أحمد بن الوليد بن أبان أبو جعفر الكرابيسي المعدل	2908
69	6	263	أحمد بن محمد بن أبي بكر بن علي بن عطاء بن مقدم أبو عثمان المقدمي مولى ثقيف من أهل البصرة	2563
374	6	263	أحمد بن المبارك أبو عبد الله الإسماعيلي	2872
444	6	263	أحمد بن يحيى بن مالك بن كثير بن راشد، وقيل أحمد بن يحيى بن مالك بن زكريا بن راشد بن كثير بن مالك الهمداني، كوفي الأصل، ويعرف بالسوسي	2946
540	6	264	إبراهيم بن أرملة بن سیاوش بن فروخ أبو إسحاق الأصبهاني الحافظ نسبة أبو نعيم أحمد بن عبد الله	3017
362	6	265	أحمد بن منصور بن سيار بن معارك أبو بكر الرمادي	2856
557	6	265	إبراهيم بن جابر بن عيسى أبو إسحاق الغطريفني	3031
559	6	265	إبراهيم بن الحارث بن إسماعيل أبو إسحاق	3034
145	6	267	أحمد بن محمد بن سعيد بن أبان بن صالح بن قيس أبو عبد الله القرشي مولى عثمان بن عفان ويعرف بالتبعي من أهل همدان	2632
473	6	268	أحمد بن يونس بن المسيب أبو العباس الضبي	2969
405	6	270	أحمد بن نصر بن حماد بن عجلان أبو جعفر البجلي الوراق	2894
413	6	270	أحمد بن النضر بن بحر أبو جعفر العسكري من أهل عسكر مكرم	2905
423	6	270	أحمد بن وهب أبو جعفر الصوفي	2916
295	6	273	أحمد بن محمد بن واصل أبو العباس المقرئ	2789
295	6	273	أحمد بن محمد بن هاني أبو بكر الطائي، ويقال الكلبي الأثرم صاحب أحمد بن حنبل	2790
420	6	273	أحمد بن الوليد بن أبي الوليد أبو بكر الفحام وهو أخو محمد بن الوليد	2913
465	6	273	أحمد بن يوسف أبو عبد الله التغلي	2963
369	6	274	أحمد بن محمود، أبو العباس الشروي	2865
589	6	274	إبراهيم بن راشد بن سليمان أبو إسحاق الأدمي	3061
104	6	275	أحمد بن محمد الحجاج أبو بكر المعروف بالمرودي صاحب أحمد بن حنبل	2587
201	6	275	أحمد بن محمد بن عبد الرحمن بن فروخ أبو عبد الله يعرف بابن أبي أحمد	2680
245	6	275	أحمد بن محمد بن غالب بن خالد بن مرداس أبو عبد الله الزاهد الباهلي البصري المعروف بسلام خليل	2735
389	6	275	أحمد بن ملاعب بن حيان أبو الفضل المخرمي الحافظ	2884
347	6	277	أحمد بن موسى بن يزيد بن موسى أبو جعفر البرزاق المقرئ المعروف بالشطوي	2843
519	6	277	إبراهيم بن إسحاق بن أبي العنيس أبو إسحاق الزهري القاضي الكوفي	3010

219	6	280	أحمد بن محمد بن عيسى بن الأزهر أبو العباس البرقي القاضي	2701
348	6	280	أحمد بن أبي عمران أبو جعفر الفقيه أحد أصحاب الرأي، واسم أبي عمران موسى بن عيسى	2844
427	6	280	أحمد بن الهيثم بن خالد أبو جعفر البزاز العسكري من أهل سر من رأي	2925
412	6	281	أحمد بن نصر بن محمد أبو الحسن الزهري، يعرف بالخرزي، سكن نيسابور	2903
44	6	282	أحمد بن محمد بن إبراهيم بن يوسف بن معمر بن حمزة ابن عمر بن سعد بن أبي وقاص أبو بكر الزهري ويعرف بالسعدي	2530
349	6	282	أحمد بن أبي عمران أبو العباس الخياط وهو أحمد بن موسى بن الحر المعدل القنطري	2845
514	6	282	إبراهيم بن إسماعيل بن محمد أبو إسحاق السوطي	3008
520	6	283	إبراهيم بن إسحاق بن إبراهيم بن مهرا بن عبد الله أبو إسحاق الثقفي السراج النيسابوري أخو إسماعيل ومحمد	3011
71	6	284	أحمد بن محمد بن بكر بن خالد بن يزيد أبو العباس المعروف بالقصير	2564
406	6	284	أحمد بن نصر بن حميد بن الوازع أبو بكر البزاز	2895
493	6	284	إبراهيم بن أحمد بن إسماعيل أبو إسحاق الخواص من أهل سر من رأي	2989
42	6	285	أحمد بن محمد بن إبراهيم أبو الحسن ابن بنت محمد بن حاتم بن ميمون وهو مروزي الأصل	2529
160	6	285	أحمد بن محمد بن سليمان أبو الحسن العلاف المعروف بابن الفأفاء	2637
484	6	285	أحمد أبو بكر الصفار	2982
490	6	285	إبراهيم بن أحمد بن مروان أبو إسحاق الواسطي	2986
522	6	285	إبراهيم بن إسحاق بن إبراهيم بن بشير بن عبد الله بن ديسم أبو إسحاق الحربي	3012
125	6	286	أحمد بن محمد بن حميد أبو جعفر المقرئ المخضوب	2608
171	6	287	أحمد بن محمد بن الشاه بن جرير أبو العباس البزاز	2647
209	6	287	أحمد بن محمد بن عبدة بن حفص أبو ضمرة المؤدب	2688
446	6	287	أحمد بن يحيى أبو جعفر السوطي	2948
79	6	289	أحمد أمير المؤمنين المعتضد بالله بن أبي أحمد الموفق بالله واسمه محمد بن جعفر المتوكل على الله بن محمد المعتصم بالله بن هارون الرشيد بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب يكنى أبا العباس	2576
174	6	289	أحمد بن محمد بن الصلت أبو عبد الله الضرير	2650
491	6	289	إبراهيم بن أحمد بن عمر بن حفص بن الجهم بن واقد بن عبد الله أبو إسحاق الوكيعي	2987
448	6	291	أحمد بن يحيى بن زيد بن سيار أبو العباس النحوي الشيباني مولا هم المعروف بتعلب إمام الكوفيين في النحو واللغة	2951
186	6	293	أحمد بن محمد بن عبد الله بن صدقة أبو بكر الحافظ	2664
538	6	293	إبراهيم بن إسحاق أبو إسحاق الأنصاري ويعرف بالغسيلي لأنه من ولد حنظلة بن عبد الله غسيل الملائكة	3013
330	6	295	أحمد بن محمد أبو الحسين النوري	2828
369	6	295	أحمد بن محمود بن مقاتل بن صبيح أبو الحسن الفقيه الهروي	2866
138	6	296	أحمد بن محمد بن زكريا بن أبي عتاب أبو بكر الحافظ ويعرف بأخي ميمون	2624
457	6	296	أحمد بن يحيى بن إسحاق أبو جعفر الجلي الحلواني وهو أخو حازم بن يحيى	2953
279	6	298	أحمد بن محمد بن مسروق أبو العباس الصوفي يعرف بالطوسي	2772
274	6	299	أحمد بن محمد بن منصور أبو بكر الحاسب الضرير	2765

284	6	299	أحمد بن محمد بن المؤمل أبو بكر الصوري	2773
424	6	299	أحمد بن وهب بن عمرو بن عثمان أبو العباس الرقي المعيطي من ولد عقبة بن أبي معيط	2918
566	6	299	إبراهيم بن الحسين بن زريق أبو إسحاق وهو ابن أخت محمد بن مخلد الدوري	3040
7	2	151	محمد بن إسحاق بن يسار بن خيار وقيل ابن يسار بن كوثان المدني مولى قيس بن مخزومة بن المطلب بن عبد مناف	1
501	7	154	أشعب الطامع	3452
476	7	162	إسرائيل بن يونس بن أبي إسحاق السبيعي واسم أبي إسحاق عمرو بن عبد الله الهمداني	3441
13	7	163	إبراهيم بن طهمان أبو سعيد الخراساني	3096
610	7	168	بشار بن برد أبو معاذ الشاعر مولى بني عقيل	3512
21	7	169	إبراهيم بن عثمان، أبو شيبه، مولى بني عبس من أهل الكوفة	3097
178	7	173	إسماعيل بن زكريا بن مرة أبو زياد الخلقاني مولى بني أسد بن خزيمه يلقب شقوصا	3226
182	7	180	إسماعيل بن جعفر بن أبي كثير، أبو إبراهيم الأنصاري مولى بني زريق	3227
26	7	181	إبراهيم بن عطية أبو إسماعيل الثقفي الواسطي	3098
115	7	182	إبراهيم بن المختار أبو إسماعيل التميمي الرازي	3183
186	7	182	إسماعيل بن عياش بن سليم أبو عتبة العنسي من أهل حمص	3229
470	7	190	أسد بن عمرو بن عامر بن عبد الله بن عمرو بن عامر بن أسلم بن صعيب بن يشكر بن رهم بن أفرق، وهو غانم بن نذير بن نسر بن عبقر بن أمار بن إراش بن عمرو بن نبت بن زيد بن كهلان، أبو المنذر البجلي الكوفي، صاحب أبي حنيفة	3437
196	7	193	إسماعيل بن إبراهيم بن مقسم أبو بشر الأسدي مولاهم ويعرف بابن علية من أهل البصرة وأصله كوفي	3230
324	7	195	إسحاق بن يوسف بن محمد أبو محمد الأزرق الواسطي	3318
623	7	196	بقية بن الوليد بن صائد بن كعب بن خزيمه أبو محمد الكلاعي الحمصي	3514
512	7	199	أسباط بن محمد بن عبد الرحمن بن خالد بن ميسرة أبو محمد القرشي مولى السائب بن يزيد من أهل الكوفة	3455
333	7	200	إسحاق بن سليمان أبو يحيى العبدي الكوفي	3321
456	7	200	أيوب بن المتوكل المقرئ من أهل البصرة	3422
604	7	204	البهلول بن حسان بن سنان أبو الهيثم التنوخي من أهل الأنبار	3502
336	7	206	إسحاق بن بشر بن محمد بن عبد الله بن سالم أبو حذيفة البخاري مولى بني هاشم	3323
495	7	208	أسود بن عامر أبو عبد الرحمن المعروف بشاذان وأصله من الشام	3450
340	7	210	إسحاق بن سليمان بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو يعقوب الهاشمي	3325
216	7	212	إسماعيل بن حماد بن أبي حنيفة النعمان بن ثابت يكنى أبا حيان وقيل أبا عبد الله	3233
407	7	212	إسحاق بن إبراهيم المعروف بابن الجبلي يكنى أبا القاسم	3365
116	7	213	إبراهيم بن ماهان بن بھمن أبو إسحاق المعروف بالموصلي	3184
226	7	213	إسماعيل بن القاسم بن سويد بن كيسان أبو إسحاق العنزري المعروف بأبي العتاهية الشاعر	3241
340	7	213	إسحاق بن مرار أبو عمرو الشيباني صاحب العربية	3326
344	7	214	إسحاق بن إبراهيم بن معمر أبو الهذيل الهذلي أخو أبي معمر	3327
498	7	214	أسود بن سالم أبو محمد العابد	3451
238	7	216	إسماعيل بن جعفر بن سليمان بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو الحسن	3242

530	7	218	بشر بن آدم أبو عبد الله الضير	3468
531	7	219	بشر بن غياث بن أبي كريمة أبو عبد الرحمن المريسي مولى زيد بن الخطاب	3469
5	7	221	إبراهيم بن شماس أبو إسحاق السمرقندي	3089
486	7	221	آدم بن أبي إياس واسم أبي إياس ناهية	3445
68	7	224	إبراهيم بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو إسحاق، ويعرف بابن شكلة	3138
119	7	225	إبراهيم بن مهدي المعروف بالمصيبي	3185
545	7	227	بشر بن الحارث بن عبد الرحمن بن عطاء بن هلال بن ماهان بن عبد الله أبو نصر المعروف بالحائي	3470
338	7	228	إسحاق بن بشر بن مقاتل أبو يعقوب الكاهلي	3324
617	7	228	بشار بن موسى أبو عثمان العجلي الخفاف بصري الأصل	3513
240	7	229	إسماعيل بن عبد الله بن زرارة أبو الحسن السكري الرقي	3245
348	7	230	إسحاق بن إسماعيل أبو يعقوب المعروف بالطالقاني ويعرف أيضا باليتيم	3331
75	7	231	إبراهيم بن محمد بن عرعة بن البرند بن النعمان بن علجة بن الأقفح بن كزمان بن الحارث بن حارثة بن مالك بن سعد بن عبيدة بن سامة بن الحارث بن لؤي بن غالب، أبو إسحاق السامي البصري	3139
241	7	232	إسماعيل بن عيسى العطار	3246
352	7	233	إسحاق بن إبراهيم أبو موسى هروي الأصل	3332
141	7	234	إبراهيم بن أبي الليث أبو إسحاق واسم أبي الليث نصر	3204
354	7	235	إسحاق بن إبراهيم بن ميمون أبو محمد التميمي المعروف والده بالموصلية	3333
122	7	236	إبراهيم بن مصعب الرازي	3187
244	7	236	إسماعيل بن إبراهيم بن بسام أبو إبراهيم الترمجاني	3250
247	7	236	إسماعيل بن إبراهيم بن معمر بن الحسن أبو معمر الهذلي وقيل مولى بني تميم	3252
362	7	238	إسحاق بن إبراهيم بن مخلد بن إبراهيم أبو يعقوب الحنظلي المروزي المعروف بابن راهويه	3334
561	7	238	بشر بن الوليد بن خالد أبو الوليد الكندي	3471
256	7	240	إسماعيل بن عبيد بن عمر بن أبي كريمة أبو أحمد مولى عثمان بن عفان وهو من أهل حران	3255
158	7	242	إبراهيم بن هاشم بن مشكان	3212
32	7	244	إبراهيم بن عبد الله بن حاتم أبو إسحاق المعروف بالهروي	3101
35	7	244	إبراهيم بن عبد الله بن بشار الواسطي	3102
375	7	244	إسحاق بن موسى بن عبد الله أبو موسى الأنصاري الخطمي	3335
376	7	246	إسحاق بن أبي إسرائيل، واسم أبي إسرائيل إبراهيم بن كاسجر وكنية إسحاق أبو يعقوب	3336
122	7	248	إبراهيم بن المنذر بن عبد الله بن المنذر بن المغيرة بن عبد الله بن خالد بن حزام بن خويلد بن أسد بن عبد العزى أبو إسحاق الأسدي الحزامي من أهل مدينة رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	3188
579	7	249	بكر بن محمد بن بنية وقيل بكر بن محمد بن عدي بن حبيب أبو عثمان المازني النحوي	3482
79	7	250	إبراهيم بن محمد أبو إسحاق التيمي قاضي البصرة	3140
385	7	251	إسحاق بن منصور بن بهرام أبو يعقوب الكوسج المروزي	3339

389	7	252	إسحاق بن حاتم بن بيان العلاف المدائني	3342
390	7	252	إسحاق بن البهلول بن حسان بن سنان أبو يعقوب التنوخي من أهل الأنبار	3343
394	7	253	إسحاق بن حنبل بن هلال بن أسد أبو يعقوب الشيباني وهو عم أبي عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل	3344
125	7	254	إبراهيم بن منصور بن موسى السامري	3189
458	7	256	أيوب بن نصر بن موسى أبو أحمد العصفري	3424
464	7	256	إدريس بن عيسى أبو محمد القطان المخرمي	3431
395	7	257	إسحاق بن إبراهيم بن حبيب بن الشهيد البصري	3346
261	7	258	إسماعيل بن أسد بن شاهين، وهو إسماعيل بن أبي الحارث أبو إسحاق	3260
396	7	259	إسحاق بن إبراهيم بن عبد الرحمن أبو يعقوب المعروف بالبغوي قرابة أحمد بن منيع، ويلقب لؤلؤا	3347
266	7	260	إسماعيل بن زكريا بن صالح بن شيخ بن عميرة أبو عبد الله الأسدي وهو ابن عم بشر بن موسى	3262
397	7	260	إسحاق بن إبراهيم أبو يعقوب الباهلي الجرحرائي	3348
458	7	260	أيوب بن إسحاق بن إبراهيم بن سافري أبو سليمان وهو أخو يحيى بن إسحاق	3425
460	7	260	أيوب بن الوليد أبو سليمان الضرير	3426
401	7	261	إسحاق بن داود بن عيسى أبو يعقوب الشعرائي المروزي	3356
402	7	262	إسحاق بن إبراهيم بن محمد أبو يعقوب الصفار وهو إسحاق بن أبي إسحاق	3357
404	7	262	إسحاق بن عبد الله أبو يعقوب المخرمي الجلاب	3359
567	7	262	بشر بن مطر بن ثابت أبو أحمد الدقاق الواسطي	3474
82	7	263	إبراهيم بن محمد بن مروان بن هشام أبو إسحاق المعروف بالعتيق	3142
132	7	264	إبراهيم بن مالك بن مجبوذ أبو إسحاق البزاز	3194
589	7	264	بنان بن يحيى بن زياد أبو الحسن المغازلي	3494
65	7	265	إبراهيم بن القعقاع أبو إسحاق بغوي الأصل	3136
160	7	265	إبراهيم بن هانئ أبو إسحاق النيسابوري	3214
269	7	266	إسماعيل بن أحمد بن معاوية بن بكر الباهلي	3266
518	7	268	أنس بن خالد بن عبد الله بن أبي طلحة بن موسى بن أنس بن مالك أبو حمزة الأنصاري	3458
148	7	269	إبراهيم بن نصر بن محمد بن نصر بن زيد بن عبد الله أبو إسحاق الكندي	3205
271	7	270	إسماعيل بن السندي أبو إبراهيم الخلال	3268
152	7	272	إبراهيم بن الوليد بن أيوب أبو إسحاق الجشاش	3210
404	7	274	إسحاق بن إبراهيم بن زياد أبو يعقوب المقرئ المنادي	3360
461	7	274	أيوب بن سليمان بن داود المعروف بالصغدري	3427
404	7	275	إسحاق بن إبراهيم بن هانئ أبو يعقوب النيسابوري	3361
164	7	277	إبراهيم بن الهيثم بن المهلب أبو إسحاق البلدي	3216
405	7	277	إسحاق بن يعقوب أبو العباس العطار الأحول	3362
605	7	278	البهلول بن إسحاق بن البهلول بن حسان بن سنان أبو محمد التنوخي	3503
56	7	279	إبراهيم بن عبد الرحيم بن عمر أبو إسحاق ويعرف بابن دُنوقا	3125
121	7	280	إبراهيم بن مهدي بن عبد الرحمن بن سعيد بن جعفر أبو إسحاق الأبلبي	3186

58	7	282	إبراهيم بن عبد السلام بن محمد بن شاعر بن سعد بن قيس أبو إسحاق الوشاء	3126
271	7	282	إسماعيل بن محمد بن أبي كثير أبو يعقوب الفارسي الفسوي	3269
272	7	282	إسماعيل بن إسحاق بن إسماعيل بن حماد بن زيد بن درهم أبو إسحاق الأزدي مولى آل جرير بن حازم من أهل البصرة	3271
595	7	282	بدر بن المنذر بن بدر بن النضر أبو بكر المغازلي	3498
411	7	283	إسحاق بن إبراهيم بن محمد بن حازم بن سنين أبو القاسم الختلي	3367
59	7	284	إبراهيم بن عبد العزيز بن صالح أبو إسحاق الصالحي	3127
412	7	284	إسحاق بن شاذة أبو يعقوب العطار الأصبهاني	3368
414	7	285	إسحاق بن المأمون بن إسحاق بن إبراهيم أبو سهل الطالقاني	3370
597	7	285	بدر بن عبد الله أبو الحسن الجصاص الرومي	3499
281	7	286	إسماعيل بن الفضل بن موسى بن مسمار بن هانئ أبو بكر البلخي وهو أخو عبد الصمد بن الفضل	3272
415	7	287	إسحاق بن مروان أبو يعقوب الدهان	3371
283	7	288	إسماعيل بن نجيل بن زكريا أبو علي الخلال	3273
519	7	288	أنيس بن عبد الله بن عبد الرحمن بن أبان أبو عمر المقرئ النخاس	3459
569	7	288	بشر بن موسى بن صالح أبو علي الأسدي	3476
640	7	291	البختري بن محمد بن البختري أبو صالح اللخمي المعدل	3526
36	7	292	إبراهيم بن عبد الله بن مسلم بن ماعز بن المهاجر أبو مسلم البصري المعروف بالكجي وبالکسي	3104
466	7	292	إدريس بن عبد الكريم أبو الحسن الحداد المقرئ صاحب خلف بن هشام	3433
284	7	293	إسماعيل بن إسحاق بن إبراهيم بن مهران أبو بكر السراج النيسابوري مولى ثقيف وهو أخو إبراهيم ومحمد	3274
416	7	294	إسحاق بن حاجب بن ثابت المعدل	3372
632	7	294	بشران بن عبد الملك	3518
85	7	296	إبراهيم بن محمد بن أبي الشيوخ أبو إسحاق الأدمي	3145
159	7	297	إبراهيم بن هاشم بن الحسين بن هاشم أبو إسحاق البيع المعروف بالبعوي	3213
173	7	297	إبراهيم الكبشي المعدل	3223
170	7	299	إبراهيم بن يزيداد	3218
245	8	145	الحسن بن الحسن بن علي بن أبي طالب	3752
26	8	151	جعفر الأكبر بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب	3557
322	8	153	الحسن بن عمارة بن المضرب أبو محمد الكوفي مولى بجيلة	3823
27	8	167	جعفر بن زياد أبو عبد الله، وقيل أبو عبد الرحمن الأحمر الكوفي	3558
269	8	168	الحسن بن زيد بن الحسن بن علي بن أبي طالب أبو محمد الهاشمي المدني	3778
331	8	172	الحسن بن عياش بن سالم مولى بني أسد وهو أخو أبي بكر بن عياش القارئ من أهل الكوفة	3824
182	8	176	جراح بن مليح بن عدي بن فرس بن سفيان بن الحارث بن عمرو بن عبيد بن رؤاس، واسمه الحارث بن كلاب بن ربيعة بن عامر بن صعصعة بن معاوية بن بكر بن هوازن بن منصور بن عكرمة بن خصفة بن قيس بن عيلان بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان أبو وكيع الرواسي وهو والد وكيع بن الجراح الكوفي	3696
415	8	181	الحسن بن قحطبة بن شبيب بن خالد بن معدان بن شمس بن قيس بن أكلب بن سعد بن عمرو بن عمرو بن الصامت بن غنم بن مالك بن سعد بن نيهان بن عمرو بن الغوث بن طيء أبو الحسين الطائي	3900

30	8	187	جعفر بن يحيى بن خالد أبو الفضل اليرمكي	3559
184	8	188	جرير بن عبد الحميد بن جرير بن قرط بن هلال أبو عبد الله الضبي الرزازي وهو كوفي الأصل	3697
475	8	198	الحسن بن هاني أبو عليّ الحكمي الشاعر المعروف بأبي نواس	3970
552	8	202	الحسين بن الحسن بن عطية بن سعد بن جنادة أبو عبد الله العوفي من أهل الكوفة	4032
161	8	203	جابر بن نوح بن جابر، أبو بشر الحماني من أهل الكوفة	3683
725	8	203	الحسين بن الوليد أبو عبد الله القرشي النيسابوري	4193
275	8	204	الحسن بن زياد أبو عليّ اللؤلؤي مولى الأنصار	3780
194	8	206	جارود بن يزيد أبو الضحاك النيسابوري	3698
15	8	208	ثابت بن نصر بن مالك بن الهيثم الخزاعي أخو أحمد بن نصر الشهيد	3543
456	8	209	الحسن بن موسى أبو عليّ الأشيب	3953
20	8	213	ثمارة بن أشرس أبو معن النميري	3554
650	8	213	الحسين بن محمد بن بهرام أبو أحمد التميمي المؤدب	4137
532	8	216	الحسين بن إبراهيم بن الحر بن زعلان أبو عليّ بلقب إشكاب وهو والد محمد وعليّ ابني إشكاب	4013
282	8	217	الحسن بن سوار أبو العلاء البغوي	3782
39	8	219	جعفر بن عيسى بن عبد الله بن الحسن بن أبي الحسن البصري ويعرف بالحسني	3560
266	8	220	الحسن بن الربيع أبو عليّ البجلي البوراني	3777
239	8	221	الحسن بن بشر بن سلم بن المسيب البجلي أبو عليّ كوفي الأصل	3746
246	8	230	الحسن بن الحكم أبو عليّ القطريلي	3753
337	8	230	الحسن بن عمر بن شقيق بن أسماء أبو عليّ الجرمي البصري	3829
564	8	232	الحسين بن حبان بن عمار بن الحكم بن عمار بن واقد أبو عليّ صاحب يحيى بن معين	4040
42	8	234	جعفر بن مبشر بن أحمد بن محمد أبو محمد التقفي المتكلم	3561
557	8	235	الحسين بن الحسن بن بشار أبو عليّ وقيل أبو عبد الله الشيلماني من آل مالك بن يسار	4033
43	8	236	جعفر بن حرب الهمداني	3562
284	8	236	الحسن بن سهل بن عبد الله أبو محمد وهو أخو ذي الرياستين الفضل بن سهل	3783
247	8	239	الحسن بن حماد الضبي الوزّاق الكوفي	3754
15	8	240	ثابت بن يعقوب بن قيس بن إبراهيم بن عبد الله التوزي	3544
332	8	240	الحسن بن عيسى بن ماسرجس أبو عليّ النيسابوري	3826
248	8	241	الحسن بن حماد بن كسيب أبو عليّ الحضرمي المعروف بسجادة	3755
339	8	242	الحسن بن عثمان بن حماد بن حسان بن عبد الرحمن بن يزيد أبو حسان الزياتي	3830
350	8	242	الحسن بن عليّ بن الجعد بن عبيد الجوهري مولى أم سلمة المخزومية زوجة أبي العباس السفاح	3836
351	8	242	الحسن بن عليّ أبو محمد وقيل أبو عليّ الخلال المعروف بالحلواني	3837
564	8	244	الحسين بن حريث بن الحسن بن ثابت بن قطبة أبو عمار مولى عمران بن حصين الخزاعي	4041
611	8	245	الحسين بن عليّ بن يزيد أبو عليّ الكرابيسي	4092
263	8	246	الحسن بن خلف بن شاذان أبو عليّ الواسطي	3772
45	8	247	جعفر أمير المؤمنين المتوكل على الله بن محمد المعتصم بالله بن هارون الرشيد بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن	3565

			مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ يَكْنَى أَبُو الْفَضْلِ	
243	8	247	الْحُسَيْنُ بْنُ الْجَنِيدِ بْنِ أَبِي جَعْفَرٍ بِلَخِي الْأَصْلِ	3749
615	8	248	الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ يَزِيدَ بْنِ سَلِيمِ الصَّدَائِي	4093
616	8	248	الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ الْأَدَمِي	4094
299	8	249	الْحُسَيْنُ بْنُ الصَّبَّاحِ بْنِ مُحَمَّدِ أَبِي عَلِيٍّ الْبِزَارِ	3798
595	8	250	الْحُسَيْنُ بْنُ الضَّحَّاكِ بْنِ يَاسِرِ أَبِي عَلِيٍّ الْبَصْرِيِّ الشَّاعِرِ الْمَعْرُوفِ بِالْخَلِيعِ مَوْلَى بَاهِلَةَ	4073
584	8	251	الْحُسَيْنُ بْنُ سَيَّارِ أَبِي عَلِيٍّ	4061
202	8	252	الْحُسَيْنُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي شَعِيبٍ وَاسْمُ أَبِي شَعِيبِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْلِمِ الْأُمَوِيِّ مَوْلَى عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ وَكُنْيَةُ الْحُسَيْنِ أَبُو مُسْلِمٍ وَهُوَ مِنْ أَهْلِ حِرَانَ	3702
685	8	254	الْحُسَيْنُ بْنُ أَبِي زَيْدِ أَبِي عَلِيٍّ الدِّبَاغِ وَاسْمُ أَبِي زَيْدٍ مَنْصُورٍ وَأَصْلُهُ مِنَ الصَّغْدِ	4182
310	8	257	الْحُسَيْنُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ الْوَزِيرِ أَبِي عَلِيٍّ الْجَذَامِيِّ وَيَعْرِفُ بِالْجُرُوهِيِّ مِنْ أَهْلِ مِصْرَ	3806
398	8	257	الْحُسَيْنُ بْنُ عُرْفَةَ بْنِ يَزِيدِ أَبِي عَلِيٍّ الْعَبْدِيِّ	3885
55	8	258	جَعْفَرُ بْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ سُؤَيْمَانَ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ	3567
585	8	258	الْحُسَيْنُ بْنُ السَّكَنِ بْنِ أَبِي السَّكَنِ الْقُرَشِيِّ	4062
59	8	259	جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرِ الثَّقَفِيِّ الْمَدَائِنِيِّ	3568
353	8	260	الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبِ أَبِي مُحَمَّدٍ الْعَسْكَرِيِّ	3839
421	8	260	الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الصَّبَّاحِ أَبِي عَلِيٍّ الزَّرْعَفَرَانِيِّ	3906
426	8	261	الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ أَبِي الشَّوَّارِبِ الْقُرَشِيِّ، ثُمَّ الْأُمَوِيِّ	3907
542	8	261	الْحُسَيْنُ بْنُ بِيَانِ الْبَغْدَادِيِّ نَزِيلٍ سَرٍّ مِنْ رَأْيِ	4020
587	8	261	الْحُسَيْنُ بْنُ السَّكَنِ بْنِ عَيْسَى أَبِي مَنْصُورِ الْبَلَدِيِّ	4063
723	8	261	الْحُسَيْنُ بْنُ نَصْرِ الْبَغْدَادِيِّ	4190
289	8	263	الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَبِي مُحَمَّدٍ الْفَارِسِيِّ الْبِزَارِيِّ وَيَعْرِفُ بِابْنِ الْبِسْتَبَانِ	3787
499	8	263	الْحُسَيْنُ بْنُ أَبِي الرَّبِيعِ أَبِي عَلِيٍّ الْجَرَجَانِيِّ وَهُوَ الْحُسَيْنُ بْنُ يَحْيَى بْنِ الْجَعْدِ بْنِ نَشِيطِ	3978
64	8	264	جَعْفَرُ بْنُ مَكْرَمِ بْنِ يَعْقُوبَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ أَبِي الْفَضْلِ الدُّورِيِّ التَّاجِرِ	3575
66	8	265	جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ الْوَرَّاقِ الْوَاسِطِيِّ	3578
242	8	268	الْحُسَيْنُ بْنُ ثَوَّابِ أَبِي عَلِيٍّ التَّغْلِبِيِّ	3748
591	8	268	الْحُسَيْنُ بْنُ شَدَّادِ بْنِ دَاوُدَ أَبِي عَلِيٍّ الْقَطَّانِ الْمَخْرَمِيِّ	4068
231	8	270	الْحُسَيْنُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ بْنِ رَشِيدٍ أَوْ عَلِيٍّ الرَّمَلِيِّ	3737
68	8	271	جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ أَبِي مُحَمَّدِ الْوَرَّاقِ	3580
233	8	272	الْحُسَيْنُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ يَزِيدِ أَبِي عَلِيٍّ الْعِطَّارِ	3739
69	8	273	جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَامِرٍ، أَبِي الْفَضْلِ الْبِزَارِيِّ، مِنْ أَهْلِ سَرٍّ مِنْ رَأْيِ	3581
468	8	274	الْحُسَيْنُ بْنُ مَكْرَمِ بْنِ حَسَّانِ أَبِي عَلِيٍّ الْبِزَارِيِّ	3960
565	8	274	الْحُسَيْنُ بْنُ حَاتِمِ أَبِي عَلِيٍّ الْمَرْوَقِيِّ	4043
71	8	275	جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْقَعْقَاعِ، أَبِي مُحَمَّدِ الْبَغْوِيِّ	3584

655	8	275	الحُسَيْن بن مُحَمَّد بن أَبِي معشر نَجِيح يَكْنَى أبا بكر	4140
72	8	276	جَعْفَر بن أَحْمَد بن العباس بن عَبْدِ اللَّهِ بن الهيثم بن سام، أَبُو الفضل	3585
72	8	277	جَعْفَر بن هاشم بن يَحْيَى أَبُو يَحْيَى العسكري	3586
73	8	277	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن عبيد الله بن يزيد المنادي	3587
74	8	277	جَعْفَر بن أحمد، وقيل: جَعْفَر بن مُحَمَّد بن المبارك، أَبُو مُحَمَّد المعروف بكردان	3588
293	8	277	الحُسَيْن بن سلام بن حَمَاد بن أَبَان بن عَبْدِ اللَّهِ أَبُو عَلِيٍّ السواق	3792
721	8	277	الحُسَيْن بن معاذ بن حرب أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الأخفش الحجبي ابن عم عَبْدِ اللَّهِ بن عبد الوهاب من أهل البصرة	4187
355	8	278	الحُسَيْن بن عَلِيٍّ بن مالك بن أشرس بن عَبْدِ اللَّهِ بن منجاب أَبُو مُحَمَّد الشيباني المعروف بالأشثاني	3841
75	8	279	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن الحُسَيْن بن زياد بن صالح، أَبُو يَحْيَى الزعفراني، من أهل الري	3589
77	8	279	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن شاكر، أَبُو مُحَمَّد الصائغ	3590
80	8	280	جَعْفَر بن أَحْمَد بن معبد الْوَرَّاق	3591
81	8	282	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن أَبِي عُثْمَانَ أَبُو الفضل الطيالسي	3593
83	8	282	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن عَبْدِ اللَّهِ بن بشر بن كزال، أَبُو الفضل السمسار	3596
566	8	282	الحُسَيْن بن حميد بن الربيع بن حميد بن مالك بن سحيم بن مالك بن عائذ اللَّهِ أَبُو عُثَيْد اللَّهِ اللحيمي الخزاز الكوفي	4044
576	8	282	الحُسَيْن بن داود بن معاذ أَبُو عَلِيٍّ البلخي	4053
656	8	282	الحُسَيْن بن مُحَمَّد بن عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَبُو عَلِيٍّ الخياط صاحب بشر بن الحارث	4142
85	8	283	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن عَلِيٍّ، أَبُو الْقَاسِمِ الْوَرَّاق، ثم المؤدب البلخي	3597
167	8	283	الجنيد بن حكيم بن الجنيد أَبُو بَكْرٍ الأزدي الدَّقَاق	3691
601	8	283	الحُسَيْن بن عَبْدِ اللَّهِ بن شاكر أَبُو عَلِيٍّ السمرقندي	4084
618	8	283	الحُسَيْن بن عَلِيٍّ بن بشر أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الصوفي	4096
198	8	286	جامع بن القاسم بن الحُسَيْن بن حيان البُعْدَادِيّ	3699
544	8	286	الحُسَيْن بن بشار بن موسى أَبُو عَلِيٍّ الخياط	4023
86	8	287	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن عرفة أَبُو الفضل الْمُعَدَّل	3599
587	8	287	الحُسَيْن بن السميدع بن إِبراهيم أَبُو بَكْرٍ البجلي من أهل أنطاكية	4064
86	8	288	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن سوار أَبُو مُحَمَّد النيسابوري	3600
402	8	288	الحُسَيْن بن عمرو بن الجهم أَبُو الحُسَيْنِ الشيعي، وقيل السبيعي	3886
88	8	289	جَعْفَر بن موسى أَبُو الفضل النحوي يعرف بابن الحداد	3601
356	8	289	الحُسَيْن بن عَلِيٍّ بن ياسر أَبُو عَلِيٍّ الفقيه وهو خال أَبِي الأذان الحَافِظ	3842
403	8	289	الحُسَيْن بن الْعَبَّاس بن أَبِي مهراَن أَبُو عَلِيٍّ الْمُقَرَّرِيّ الرَّازِيّ ويعرف بالجمال	3888
657	8	289	الحُسَيْن بن مُحَمَّد بن عَبْدِ الرَّحْمَنِ بن فهم بن محرز بن إِبراهيم أَبُو عَلِيٍّ	4143
89	8	290	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن عمران بن بريق، أَبُو الفضل البزاز المخرمي	3604
250	8	290	الحُسَيْن بن الحُسَيْن بن عَبْدِ اللَّهِ بن عَبْدِ الرَّحْمَنِ بن العلاء بن أَبِي صفرة بن المهلب أَبُو سعيد السكري النحوي	3758
405	8	290	الحُسَيْن بن عليل بن الحُسَيْن بن عَلِيٍّ بن حبيب بن سعد أَبُو عَلِيٍّ العنزي	3891
506	8	290	الحُسَيْن بن أَحْمَد بن أَبِي بشر أَبُو عَلِيٍّ الْمُقَرَّرِيّ السراج من أهل سر من رأى	3985
358	8	291	الحُسَيْن بن عَلِيٍّ بن المتوكل بن الميمون أَبُو مُحَمَّد مولى عبد الصمد بن عَلِيٍّ الهاشمي	3844

291	8	292	الحُسَيْن بن سعيد بن مهراَن أَبُو عَلِيٍّ الصَّخَّارَ المقرئ من أهل الموصل	3788
313	8	292	الحُسَيْن بن عبد الوهاب أَبُو بَكْرٍ الخزاز	3808
95	8	294	جَعْفَر بن شعيب بن إبراهيم أَبُو مُحَمَّد الشاشي	3610
649	8	294	الحُسَيْن بن الكميَت بن البهلُول بِنُ عُمَرَ أَبُو عَلِيٍّ الموصلِي	4136
658	8	294	الحُسَيْن بن مُحَمَّد بن حاتم بن يزيد بن عَلِيٍّ بن مروان أَبُو عَلِيٍّ المعروف بعبيد العجل وهو ابن بنت حاتم بن ميمون المُعَدَّل	4144
359	8	295	الحُسَيْن بن عَلِيٍّ بن شبيب أَبُو عَلِيٍّ المعمرِي الحَافِظ	3845
598	8	295	الحُسَيْن بن عُبيدِ اللَّهِ بن الخصبِ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الأبراري يلقب منقارا	4077
313	8	296	الحُسَيْن بن عبد الوهاب بن أَبِي العنبرِ أَبُو مُحَمَّد	3809
363	8	296	الحُسَيْن بن عَلِيٍّ بن الوليدِ أَبُو جَعْفَرِ الفارسي الفسوي	3846
96	8	297	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن ماجد بن بجاد، أَبُو الفضل مولى المهدي، ويعرف بابن أبي القتيل	3611
366	8	297	الحُسَيْن بن عَلِيٍّ بن سعيد بن شهريار أَبُو عَلِيٍّ الرقي	3849
432	8	297	الحُسَيْن بن مُحَمَّد بن سُلَيْمَانَ بن هشامِ أَبُو عَلِيٍّ الخزاز المعروف بابن بنت مطر	3918
168	8	298	الجنيد بن مُحَمَّد بن الجنيدِ أَبُو الْقَاسِمِ الخزاز ويقال القواريري	3692
367	8	298	الحُسَيْن بن عَلِيٍّ بن مُحَمَّد بن سُلَيْمَانَ أَبُو مُحَمَّد القطان ويعرف بابن علويه	3850
97	8	299	جَعْفَر بن مُحَمَّد بن الأزهَرِ أَبُو أَحْمَدِ البزاز ويعرف بالباوردي وبالطوسي	3613
99	8	299	جَعْفَر بن أَبِي الليثِ واسم أَبِي الليثِ عامر، وكنية جَعْفَرِ أَبُو الفضل	3616
603	8	299	الحُسَيْن بن عَبْدِ اللَّهِ بن أَحْمَدِ أَبُو عَلِيٍّ الخرقِي الحنبلي، والد عُمَرَ بن الحُسَيْنِ صاحب المختصر في الفقه على مذهب أحمد بن حنبل	4086
207	9	112	حريش بن الْقَاسِمِ المدائني أخو خَالِدِ بن الْقَاسِمِ	4331
414	9	136	رَبِيعَةَ بن أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ الرَّايِ واسم أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ فروخ مولى آل المنكدر التيمي تيم قريش وكنية رَبِيعَةَ أَبُو عُثْمَانَ وَيُقَالُ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ وَهُوَ مَدِينِي	4484
227	9	144	خَالِدِ بن أَبِي يزيد وَقيل بن يزيد أَبُو عَبْدِ الرَّحِيمِ الحراني حال مُحَمَّدِ بن سلمة	4349
133	9	145	حجاج بن أَرطاة أَبُو أَرطاة النخعي الكوفي	4294
201	9	149	حرام بن عُثْمَانَ بن عَمْرُو بن يَحْيَى بن النَّضْرِ بن عَبْدِ بن كعب الأنصاري السلمي من مدينة رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	4329
482	9	158	الزبير بن سعيد بن سُلَيْمَانَ بن سعيد بن نوفل بن الحارث بن عَبْدِ المطلب بن هاشم بن عَبْدِ مناف أَبُو الْقَاسِمِ الهاشمي المدني	4536
311	9	160	داود بن نصير أَبُو سُلَيْمَانَ الطائي	4408
182	9	168	حريز بن عُثْمَانَ بن جبر بن أحمَر بن أسعد أَبُو عُثْمَانَ وَقيل أَبُو عون الرحي الحمصي	4318
403	9	170	الربيع بن يونس أَبُو الفضل حاجب أبي جعفر المنصور ومولاه	4474
166	9	172	حبان بن علي أَبُو علي وَقيل أَبُو عَبْدِ اللَّهِ العنزي الكوفي أخو مندل	4310
382	9	172	روح بن مسافر أَبُو بشر وَكانه مُحَمَّد بن سُلَيْمَانَ لوين أبا المعطل وَهُوَ مولى سَعْدِ بن أَبِي وَقاص من أهل البَصْرَةَ	4455
118	9	175	الحكم بن فضيل أَبُو مُحَمَّد الواسطي	4288
404	9	178	الربيع بن بدر بن عَمْرُو بن جرَادِ أَبُو العلاء التميمي السعد يلقب عليله	4475

171	9	180	حسان بن سنان بن أوفى بن عوف أبو العلاء التنوخي الأثباري	4312
263	9	181	خلف بن خليفة بن صاعد بن برام أبو أحمد الأشجعي مولاهم	4367
228	9	182	خالد بن عبد الله بن عبد الرحمن بن يزيد أبو الهيثم وقيل أبو محمد الطحان مولى مزينة من أهل واسط	4350
499	9	183	زياد بن عبد الله بن الطفيل أبو محمد البكائي الكوفي	4545
173	9	186	حسان بن إبراهيم أبو هشام العنزي الكوفي قاضي كرمان	4313
230	9	191	خالد بن حيان أبو يزيد الخراز الرقي	4351
485	9	193	الزبير بن حبيب بن ثابت بن عبد الله بن الزبير بن العوام الأسدي من أهل مدينة رسول الله صلى الله عليه وسلم	4537
68	9	196	حفص بن غياث بن طلق أبو عمر النخعي الكوفي	4266
121	9	199	الحكم بن عبد الله بن مسلمة بن عبد الرحمن أبو مطيع البلخي	4289
142	9	200	حجاج بن محمد أبو محمد الأعور مولى سُلَيْمَانَ بن مجالد مولى أبي جعفر المنصور ترمذي الأصل	4295
301	9	203	خزيمة بن حازم النهشلي القائد	4401
447	9	203	زيد بن الحباب بن الريان أبو الحسن التميمي العكلي الكوفي	4505
422	9	204	ريحان بن سعيد بن المنفى بن ليث بن معدان بن زيد بن كرمات بن الحارث أبو عصمة الناجي البصري ويقال إنه من بني سامة ابن لؤي	4485
326	9	206	داود بن الحبر بن قحذم بن سُلَيْمَانَ بن ذكوان أبو سُلَيْمَانَ الطائي البصري	4412
385	9	207	روح بن عبادة بن العلاء بن حسان بن عمرو بن مرثد أبو محمد القيسي من بني قيس بن ثعلبة من أنفسهم	4456
450	9	207	زيد بن يحيى بن عُبَيْد أبو عبد الله الخزامي الدمشقي	4506
239	9	211	خالد بن القاسم أبو الهيثم المدائني	4356
426	9	211	رويم بن يزيد أبو الحسن المقرئ مولى العوام بن حوشب الشيباني	4489
267	9	212	حلف بن الوليد أبو جعفر ويقال أبو الوليد الجوهري	4368
467	9	212	زكريا بن عدي بن الصلت بن بسطام أبو يحيى مولى بني تيم الله	4521
145	9	213	حجاج بن إبراهيم أبو إبراهيم ويقال أبو محمد الأزرق	4296
289	9	217	الخليل بن أبي نافع المزني العابد من أهل الموصل نزل بغداد	4384
331	9	217	داود بن مهران أبو سُلَيْمَانَ الدباج	4414
244	9	223	خالد بن خدّاش بن عجلان أبو الهيثم المهلب مولى آل المهلب بن أبي صفرة الأزدي من أهل البصرة	4358
190	9	228	حاحب بن الوليد بن ميمون أبو أحمد الأعور	4320
212	9	228	حباب بن جبلة الدقاق	4335
333	9	228	داود بن عمرو زهير أبو سُلَيْمَانَ الضبي	4415
270	9	229	خلف بن هشام بن ثعلب ويقال خلف بن هشام بن طالب بن غراب أبو محمد البزار المقرئ	4370
16	9	230	حماد بن محمد بن عبد الله بن مجيب بن حرمي بن أيوب أبو محمد الفزاري الأزرق	4209
24	9	230	حميد بن المبارك خال الحسن بن إسحاق بن يزيد العطار	4218
157	9	231	حبيب بن أوس أبو تمام الطائي الشاعر	4305
248	9	231	خالد بن مرداس أبو الهيثم السراج	4359
126	9	232	الحكم بن موسى بن أبي زهير أبو صالح القنطري وهو نسائي الأصل	4291
278	9	232	خلف بن سالم أبو محمد المخرمي مولى المهالبة وكان سنديا	4371

509	9	234	زهير بن حرب بن شداد أبو خيشمة النسائي	4550
101	9	236	الحارث بن سريج أبو عمرو النقال خوارزمي الأصل	4282
213	9	237	حيان بن بشر بن المخارق أبو بشر الأسدي	4336
410	9	238	الربيع بن ثعلب أبو الفضل المروزي	4478
338	9	239	داؤد بن رشيد أبو الفضل مولى بني هاشم خوارزمي الأصل بغدادي الدار	4420
392	9	241	روح بن حاتم البزاز	4457
290	9	242	الخليل بن عمرو أبو عمرو البغوي	4386
424	9	242	رباح بن الجراح بن عباد أبو الوليد العبدى من أهل الموصل	4487
104	9	243	الحارث بن أسد أبو عبد الله المحاسبي	4283
18	9	244	حماد بن إسماعيل بن إبراهيم بن مقسم الأسدي المعروف بابن عليّة وهو أخو إبراهيم ومحمد	4211
89	9	246	حفص بن عمر بن عبد العزيز بن صهيب أبو عمر الأزدي الضرير المقرئ الدوري	4271
360	9	246	دعبل بن علي بن زين بن عثمان بن عبد الله بن بديل بن ورقاء أبو علي الخزازي الشاعر	4443
373	9	246	ذو النون بن إبراهيم أبو الفيض المعروف بالمصري	4450
303	9	249	خلاد بن أسلم أبو بكر	4404
398	9	249	رجاء بن أبي رجاء أبو محمد المروزي وقيل السمرقندي واسم أبي رجاء مرجى بن رافع	4467
111	9	250	الحارث بن مسكين بن محمد بن يوسف، أبو عمرو المصري، مولى محمد بن زيان بن عبد العزيز بن مروان	4284
24	9	251	حميد بن زنجويه أبو أحمد الأزدي وزنجويه لقب واسمه مخلد بن قتيبة بن عبد الله	4219
470	9	251	زكريا بن يحيى بن عمر بن حصن بن حميد بن منهب بن حارثة بن حريم بن أوس بن حارثة بن لام أبو السكن الطائي الكوفي	4522
504	9	252	زياد بن أيوب بن زياد أبو هاشم طوسي الأصل ويعرف بدلويه	4547
438	9	256	رزق الله بن موسى أبو الفضل الإسكافي	4497
486	9	256	الزبير بن بكار بن عبد الله بن مصعب بن ثابت بن عبد الله بن الزبير بن العوام بن حويلد أبو عبد الله الأسدي المدني العلامة	4538
453	9	257	زيد بن أحزم أبو طالب الطائي البصري	4509
28	9	258	حميد بن الربيع بن حميد بن مالك بن سحيم بن عائد الله بن عوذ بن معاوية بن عبيد بن زر بن غنم بن أرش بن أريش بن جديلة بن لحم أبو الحسن اللخمي الكوفي	4222
45	9	258	حمدان بن عمر أبو جعفر الحميري السمسار	4240
91	9	258	حفص بن عمرو بن ربال بن إبراهيم بن عجلان أبو عمر الرقاشي المعروف بالريالي	4272
193	9	258	حبیب بن مبشر بن أحمد بن محمد الثقفي الفقيه	4322
393	9	258	روح بن عبد الرحمن بن فروخ أبو حاتم البوشنجي	4459
394	9	258	روح بن الفرج أبو الحسن البزاز مولى محمد بن سابق	4460
511	9	258	زهير بن محمد بن قمبر بن شعبة أبو محمد مروزي الأصل	4551
146	9	259	حجاج بن يوسف بن حجاج أبو محمد الثقفي يعرف بابن الشاعر	4297
216	9	259	حيون بن السري أبو زكريا القطيعي القافلاني	4338
55	9	260	حمزة بن العباس بن حازم أبو علي المروزي	4253

400	9	260	رجاء بن الجارود أبو المنذر الزيات	4469
473	9	260	زكريّا بن الحارث بن ميمون أبو يحيى البصري المعروف بشريك البصري	4526
341	9	261	داؤد بن القاسم بن إسحاق بن جعفر بن أبي طالب أبو هاشم الجعفري	4424
395	9	261	روح بن أبي سعد المؤدب	4461
51	9	262	حمدون بن عمارة أو جعفر البزاز	4249
153	9	262	حاتم بن الليث بن الحارث بن عبد الرحمن أبو الفضل الجوهري	4299
294	9	264	خطاب بن بشر بن مطر أبو عمر المذكر	4392
22	9	267	حماد بن إسحاق بن إسماعيل بن حماد بن زيد بن درهم أبو إسماعيل الأزدي أخو إسماعيل بن إسحاق	4215
475	9	268	زكريّا بن يحيى بن عاصم أبو يحيى الكوفي الخضيب	4528
93	9	269	حفص بن عمرو أبو بكر الحبطي المعروف بالسياري	4273
52	9	270	حمدون بن عباد أبو جعفر البزاز المعروف بالفرغاني	4250
256	9	270	خالد بن أحمد بن خالد بن حماد بن عمرو بن مجالد بن مالك وهو الخمخام بن الحارث بن حملة بن أبي الأسود واسمه عبد الله بن حمران بن عمرو بن الحارث بن سدوس بن شيبان بن ذهل أبو الهيثم الذهلي الأمير	4362
342	9	270	داؤد بن علي بن خلف أبو سليمان الفقيه الظاهري أصبهاني الأصل	4426
476	9	270	زكريّا بن يحيى بن أسد أبو يحيى المروزي يعرف بركويه	4529
217	9	273	حنبل بن إسحاق بن حنبل بن هلال بن أسد أبو علي الشيباني	4339
281	9	274	خلف بن محمد بن عيسى أبو الحسن الواسطي الملقب بكردوس	4373
295	9	275	خازم بن يحيى بن إسحاق أبو الحسن الحلواني	4394
35	9	280	حامد بن سهل بن سالم أبو جعفر يعرف بالثغري	4228
53	9	280	حمدون بن أحمد بن سلم أبو جعفر السمسار وهو ابن بنت سعدويه الواسطي	4251
349	9	281	داؤد بن سليمان بن سعيد أبو سليمان الساجي	4427
114	9	282	الحارث بن محمد بن أبي أسامة أبو محمد التميمي	4285
260	9	282	خالد بن يزيد بن وهب بن جرير بن حازم أبو الهيثم الأزدي	4364
164	9	284	حبيب بن خلف أبو محمد يعرف بصاحب البخاري	4306
477	9	285	زكريّا بن يحيى بن عبد الملك بن مروان بن عبد الله أبو يحيى الناقد	4530
479	9	286	زكريّا بن داؤد بن بكر أبو يحيى الخفاف النيسابوري	4531
352	9	287	داؤد بن محمد بن خالد أبو سليمان البزاز الرقي	4432
395	9	288	روح بن الفرج بن زكريّا بن عبد الله أبو حاتم المؤدب	4463
218	9	290	حسنون بن الهيثم أبو علي المقرئ الدويري	4342
507	9	290	زياد بن الخليل أبو سهل التستري	4549
20	9	296	حماد بن الحسن بن عنبسة أبو عبيد الله النهشلي الوراق البصري	4214
284	9	296	خلف بن عمرو بن عبد الرحمن بن عيسى أبو محمد العسكري	4376
37	9	297	حامد بن سعدان بن يزيد أبو عامر وهو أخو أبي معمر إسماعيل بن سعدان وكان الأكبر وأصله فارسي	4232
285	9	299	خلف بن علي بن إبراهيم أبو محمد القطيعي	4377
5	10	148	سليمان بن مهران أبو محمد الأعمش مولى بني كاهل	4564

181	10	153	سعد بن عبد الحميد بن جعفر بن الحكم بن أبي الحكم وقيل جعفر بن عبد الله بن الحكم بن رافع بن سنان أبو معاذ الأنصاري الحكمي	4695
308	10	159	سُلَمَى بن عبد الله بن سُلَمَى أبو بكر الهذلي البصري	4753
353	10	160	شعبة بن الحجاج بن الورد أبو بسطام العتكي مولاهم واسطي الأصل بصري الدار	4783
219	10	161	سفيان بن سعيد بن مسروق أبو عبد الله الثوري من أهل الكوفة،	4716
374	10	164	شيبان بن عبد الرحمن أبو معاوية التميمي النحوي المؤدب البصري	4788
96	10	176	سعيد بن عبد الرحمن بن عبد الله بن جميل بن عامر بن حذم بن سلامان بن ربيعة بن سعد بن جمح أبو عبد الله المدني	4607
415	10	176	صالح بن بشير أبو بشر القارئ المعروف بالمري من أهل البصرة	4798
384	10	178	شريك بن عبد الله أبو عبد الله النخعي الكوفي القاضي	4791
67	10	186	سليمان بن أبي شيخ واسم أبي شيخ منصور بن سليمان ويكنى أبا أيوب الواسطي	4583
188	10	188	سلمة بن صالح أبو إسحاق الجعفي الأحمر الكوفي	4701
28	10	190	سليمان بن حيان أبو خالد الأحمر الأزدي الكوفي	4568
202	10	194	سلم بن سالم أبو محمد وقيل أبو عبد الرحمن البلخي	4708
244	10	198	سفيان بن عيينة بن أبي عمران أبو محمد مولى بني عبد الله بن ربيعة من بني هلال بن عامر بن صعصعة وقيل إنه مولى محمد بن مزاحم الهلالي وعيينة أبوه هو المكنى أبا عمران	4717
31	10	199	سليمان بن أبي جعفر المنصور وهو عبد الله بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب، يكنى أبا أيوب	4569
330	10	199	شعيب بن حرب أبو صالح المدائني وهو من أبناء خراسان	4767
107	10	202	سعيد بن يحيى بن مهدي بن عبد الرحمن بن عبد كلال أبو سفيان الحميري الجبلي، من أهل واسط	4612
32	10	204	سليمان بن داود بن الجارود أبو داود الطيالسي مولى قرش	4570
342	10	205	شجاع بن الوليد بن قيس أبو بدر السكوني	4779
401	10	206	شبابة بن سوار أبو عمرو الفزاري مولاهم	4792
483	10	207	ظاهر بن الحسين بن مصعب بن رزيق بن أسعد بن زاذان أبو طلحة الخزاعي والي خراسان	4866
179	10	208	سعد بن إبراهيم بن سعد بن إبراهيم بن عبد الرحمن بن عوف أبو إسحاق الزهري	4694
424	10	208	صالح بن عبد الكريم العبادي	4801
109	10	215	سعيد بن أوس بن ثابت أبو زيد الأنصاري صاحب النحو واللغة	4613
167	10	215	سهل بن محمود بن حليلة أبو السري مولى العباس بن عبد الله بن مالك	4677
300	10	217	سريج بن النعمان بن مروان أبو الحسين اللؤلؤي	4747
168	10	218	سهل بن صالح أبو صالح البغدادي	4678
425	10	219	صالح بن نصر بن مالك بن الهيثم أبو الفضل الخزاعي وهو أخو أحمد بن نصر الشهيد	4802
41	10	220	سليمان بن داود بن داود بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو أيوب الهاشمي	4573
44	10	224	سليمان بن حرب بن بجيل أبو أيوب الأزدي الواشحي البصري	4575
119	10	225	سعيد بن سليمان أبو عثمان الواسطي المعروف بسعدويه البزاز	4617
426	10	225	صالح بن إسحاق أبو عمر الجرهمي النحوي صاحب الكتاب المختصر في النحو	4803
209	10	228	سلم بن قادم أبو الليث	4710
184	10	230	سعد بن زنبور	4697

49	10	231	سليمان بن داود بن رشيد أبو الربيع الأحول الختلي	4576
51	10	231	سليمان بن داود أبو داود المباركي	4577
52	10	234	سليمان بن داود أبو الربيع الزهراني العتكي البصري	4578
55	10	234	سليمان بن داود بن بشر بن زياد أبو أيوب المنقري البصري المعروف بالشاذكوني	4580
125	10	234	سعيد بن النصر بن شرملة أبو عثمان	4621
64	10	235	سليمان بن أيوب أبو أيوب صاحب البصري	4581
302	10	235	سريخ بن يونس بن إبراهيم أبو الحارث المروزي	4748
348	10	235	شجاع بن مخلد أبو الفضل البغوي	4781
428	10	239	صالح بن عبد الله أبو عبد الله الترمذي	4804
466	10	239	الصلت بن مسعود الجحدري	4844
316	10	240	سويد بن سعيد بن سهل بن شهريار أبو محمد الهروي	4757
126	10	244	سعيد بن يعقوب أبو بكر الطالقاني	4622
290	10	245	سوار بن عبد الله بن سوار بن عبد الله بن قدامة بن عنزة بن نقب بن عمرو بن الحارث بن مجفر بن كعب بن العنبر بن عمرو بن تميم بن مر بن أد بن طابخة بن إلياس بن مضر، أبو عبد الله العنبري البصري.	4741
477	10	245	طلحة بن عبيد الله البغدادي	4854
335	10	246	شعيب بن سهل بن كثير أبو صالح الرازي ويعرف بشعوبه	4769
486	10	247	طاهر بن سعيد أبو القاسم المقرئ النيسابوري	4867
128	10	249	سعيد بن يحيى بن سعيد بن أبان بن سعيد بن العاص بن سعيد بن العاص أبو عثمان الأموي	4623
129	10	252	سعيد بن مروان بن علي أبو عثمان	4624
131	10	253	سعيد بن بحر أبو عثمان وقيل أبو عمرو القراطيسي	4626
260	10	253	السري بن المغلس أبو الحسن السقطي	4722
212	10	254	سلم بن جنادة بن سلم بن خالد بن جابر بن سمرة أبو السائب السوائي الكوفي	4712
68	10	257	سليمان بن معبد أبو داود النحوي السنجي المروزي	4584
267	10	258	السري بن عاصم أبو سهل الهمداني	4723
468	10	258	صرد بن حماد بن سالم أبو سهل الصيرفي الواسطي	4845
72	10	261	سليمان بن خلاد أبو خلاد المؤدب	4588
286	10	261	سلمان بن توبة بن زياد أبو داود النهرواني	4738
337	10	261	شعيب بن أيوب بن رزيق بن معبد بن شيطا أبو بكر الصريفي من أهل واسط	4771
73	10	262	سليمان بن الحسن أبو أيوب يعرف بأخي المقتصد	4589
281	10	262	سعدان بن يزيد أبو محمد البزاز نزيل سر من رأى	4735
433	10	263	صالح بن أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد أبو الفضل الشيباني	4809
486	10	263	طاهر بن خالد بن نزار بن المغيرة بن سليم أبو الطيب الغساني الأيلي	4868
284	10	265	سلمان بن ربيعة الباهلي	4737
322	10	269	سقلاب بن داود بن سليمان أبو جعفر الأشقر	4759
171	10	271	سهل بن مهران بن سهل أبو بشر الدقاق	4682

196	10	273	سلمة بن أحمد بن محمد بن مجاشع أبو محمد السمرقندي	4705
73	10	274	سليمان بن الربيع بن هشام بن عزور بن مهلهل أبو محمد النهدي الكوفي	4590
75	10	275	سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو بن عمران أبو داود الأزدي السجستاني	4591
323	10	280	سوادة بن علي بن جابر بن سوادة أبو الحصين الأحمسي الكوفي وهو ابن بنت عبد الله بن نمير	4760
324	10	281	السندي بن أبان أبو نصر غلام خلف بن هشام	4761
299	10	282	سماك بن عبد الصمد بن سلام بن وديعة وقيل ربيعة بن سماك بن رافع أبو القاسم الأنصاري	4746
435	10	283	صالح بن محمد بن عبد الله بن عبد الرحمن أبو الفضل الرازي	4812
138	10	284	سعيد بن عبد الرحمن البغدادي	4635
139	10	285	سعيد بن محمد بن سعيد أبو عثمان الأنجداني	4636
437	10	285	صالح بن عمران بن حرب وقيل صالح بن عمران بن عمران بن عبد الله أبو شعيب الدعاء بخاري الأصل	4813
82	10	287	سليمان بن محمد بن الفضل بن جبريل أبو منصور النهرواني من ولد جرير بن عبد الله صاحب رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	4593
172	10	287	سهل بن علي بن سهل بن عيسى بن نوح بن سليمان بن عيسى بن عبد الله بن ميمون مولى علي بن أبي طالب يكنى أبا علي الدوري	4683
438	10	289	صالح بن مقاتل بن صالح الأعور	4814
454	10	289	صدقة بن موسى بن تميم بن ربيعة أبو العباس مولى علي بن أبي طالب	4830
83	10	291	سليمان بن يحيى بن الوليد أبو أيوب الضبي المقرئ	4594
143	10	294	سعيد بن عثمان بن عياش أبو عثمان الحناط	4642
324	10	297	سمنون بن حمزة الصوفي	4762
144	10	298	سعيد بن إسماعيل بن سعيد بن منصور أبو عثمان الواعظ الحيري	4643
147	10	298	سعيد بن عبد الله بن أبي رجاء أبو عثمان الأنباري يعرف بابن عجب	4644
455	11	83	عبد الرحمن بن أبي ليلى أبو عيسى الأنصاري واسم أبي ليلى يسار ويقال بلال ويقال داود بن بلال بن بليل بن أحيحة بن الجلاح بن الحريش بن جحجج بن كلفة بن عوف بن عمرو بن عوف بن مالك بن أوس ويقال ليس لأبي ليلى اسم ويقال بلال هو أخو أبي ليلى	5301
459	11	100	عبد الرحمن بن ملأ أبو عثمان النهدي، وهو عبد الرحمن بن ملأ بن عمرو بن عدي بن وهب بن ربيعة بن سعد بن خزيمية، قيل: جذيمية بن كعب بن رفاعة بن مالك بن نهد بن زيد بن ليث بن سود بن أسلم بن عمرو بن إلحاف بن قضاة بن مالك بن حمير	5302
88	11	105	عبد الله بن حبيب بن ربيعة، أبو عبد الرحمن السلمي الكوفي وهو أخو خرشة بن حبيب	5001
236	11	136	عبد الله أمير المؤمنين السفاح بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب يكنى أبا العباس ويقال له أيضًا المرتضى والقائم.	5131
465	11	140	عبد الرحمن بن مسلم بن سنفيرون بن إسفنديار أبو مسلم المروزي صاحب الدولة العباسية	5305
90	11	145	عبد الله بن الحسن بن الحسن بن علي بن أبي طالب، أبو محمد من أهل المدينة	5002
176	11	147	عبد الله بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب الهاشمي عم أبي جعفر المنصور	5071
471	11	150	عبد الرحمن بن يزيد بن جابر الأزدي الشامي من أهل دمشق وهو أخو يزيد بن يزيد	5306
475	11	156	عبد الرحمن بن زياد بن أنعم أبو خالد الإفريقي	5307

187	11	158	عبد الله بن عياش بن عبد الله بن عبد الله بن جبر بن سيار بن جبر بن سيار بن معاوية بن سيف بن الحارث بن مرهبة أبو الجراح الهمداني الكوفي يعرف بالمنتوف	5085
244	11	158	عبد الله أمير المؤمنين المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب، يكنى أبا جعفر	5132
188	11	165	عبد الله بن العلاء بن زبر بن عطارد بن عمرو بن حجر بن منقذ بن أسامة بن الجعيد، أبو زبر الربيعي الدمشقي	5086
480	11	165	عبد الرحمن بن عبد الله بن عتبة بن عبد الله بن مسعود المسعودي الهذلي	5308
173	11	167	عبد الله بن عبد الله بن أويس بن مالك بن أبي عامر أبو أويس المدني الأصبحي	5070
486	11	167	عبد الرحمن بن ثابت بن ثوبان الشامسي الدمشقي	5309
194	11	172	عبد الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب أبو عبد الرحمن القرشي المدني	5088
490	11	172	عبد الرحمن بن سليمان بن عبد الرحمن بن عبد الله بن حنظلة الغسيل الأنصاري المدني	5310
492	11	173	عبد الرحمن بن أبي الموال، ويقال: ابن زيد بن أبي الموال أبو محمد المدني مولى علي بن أبي طالب ويقال: مولى أبي رافع مولى رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	5311
494	11	174	عبد الرحمن بن أبي الزناد واسم أبي الزناد عبد الله بن ذكوان مولى آل عثمان بن عفان ويقال مولى رملة بنت شيبعة بن ربيعة ويكنى عبد الرحمن أبا محمد	5312
388	11	181	عبد الله بن المبارك أبو عبد الرحمن المروزي مولى بني حنظلة	5259
413	11	183	عبد الله بن مسور بن عون بن جعفر بن أبي طالب أبو جعفر الهاشمي	5265
415	11	184	عبد الله بن مصعب بن ثابت بن عبد الله بن الزبير بن العوام أبو بكر الأسدي	5266
152	11	186	عبد الله بن صالح بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب	5061
499	11	186	عبد الرحمن بن عبد الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب أبو القاسم القرشي ثم العدوي	5314
253	11	189	عبد الله بن محمد بن عمران بن إبراهيم بن محمد بن طلحة بن عبيد الله أبو محمد التيمي من أهل مدينة رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	5133
509	11	190	عبد الرحمن بن مسهر بن عمير بن عصم بن حصبة ويقال حصبة بن عبد الله بن مرة بن ربيعة بن جارية بن سمي بن تيم بن الحارث بن مالك بن عبيد بن خزيمه بن لؤي بن غالب بن فهر أبو الهيثم الكوفي أخو علي بن مسهر	5317
69	11	192	عبد الله بن إدريس بن يزيد بن عبد الرحمن بن الأسود بن حجية بن الأصهب بن يزيد بن حلاوة بن الزعافر، وهو عامر بن حرب بن سعد بن منبه بن أود بن صعب بن سعد العشيرة بن مالك بن أدد بن زيد بن يشجب بن عريب بن زيد بن كهلان بن سبأ بن يشجب بن يعرب بن قحطان، أبو محمد الأودي الكوفي	4981
512	11	198	عبد الرحمن بن مهدي بن حسان بن عبد الرحمن أبو سعيد العنبري وقيل مولى الأزدي صاحب اللؤلؤ	5319
143	11	203	عبد الله بن سعيد بن أبان بن سعيد بن العاص بن سعيد بن العاص بن أمية أبو محمد القرشي ثم الأموي أخو محمد ويحكي وعنيسة وعبيد وأبان بني سعيد	5053
528	11	207	عبد الرحمن بن غزوان أبو نوح مولى عبد الله بن مالك الخزازي يعرف بقراد	5322
76	11	208	عبد الله بن بكر بن حبيب، أبو وهب السهمي الباهلي البصري	4983
295	11	208	عبد الله بن محمد أبو القاسم المستملي يعرف بمحول	5163
153	11	211	عبد الله بن صالح بن مسلم العجلي الكوفي المقرئ	5062
142	11	213	عبد الله سنان الهروي نزيل البصرة	5051
523	11	215	عبد الرحمن بن أحمد بن عطية أبو سليمان العنسي الداراني	5320
430	11	218	عبد الله أمير المؤمنين المأمون بن هارون الرشيد بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن	5283

			العباس بن عبد المطلب، يُكنى أبا العباس، وقيل: أبا جعفر	
155	11	222	عبد الله بن صالح بن مُحَمَّد بن مسلم أَبُو صَالِح مولى جهينة من أهل مصر وهو كاتب الليث بن سعد	5063
254	11	223	عبد الله بن مُحَمَّد بن حميد بن الأسود أبو بكر البصري ابن أخت عبد الرحمن بن مهدي كان قاضي همدان، ويعرف بابن أبي الأسود، وأبو الأسود هو حميد حده.	5135
535	11	223	عبد الرحمن بن مُحَمَّد بن علقمة أبو أمية الفرائضي البصري	5325
201	11	224	عبد الله بن عمرو بن أبي الحجاج واسمه ميسرة أبو معمر المنقري المقعد البصري	5096
537	11	224	عبد الرحمن بن يونس بن هاشم أبو مسلم الرومي مولى أبي جعفر المنصور وهو المستملي	5327
206	11	225	عبد الله بن عبد الرحمن بن يزيد بن مالك بن زيد بن أسامة ابن زيد بن حارثة الكلبي، مولى رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يكنى أبا مُحَمَّد	5100
257	11	229	عبد الله بن مُحَمَّد بن عبد الله بن جعفر بن اليمان بن أحنس بن خنيس أبو جعفر الجعفي البخاري المسندي	5137
162	11	230	عبد الله بن طاهر بن الحُسَيْن بن مصعب بن رزيق أبو العباس الخُزَاعِي	5067
216	11	232	عبد الله بن عون أبو مُحَمَّد الهلالي الخراز	5106
541	11	232	عبد الرحمن بن إسحاق بُنْ إِبْرَاهِيم بن سلمة الضبي مولاهم	5329
259	11	235	عبد الله بن مُحَمَّد بُنْ إِبْرَاهِيم بن عثمان أبو بكر العبسي، المعروف بابن أبي شيبه من أهل الكوفة	5138
543	11	235	عبد الرحمن بن صالح أبو مُحَمَّد الأزدي	5330
197	11	236	عبد الله بن عمر بن عبد الرحمن بن عبد الحميد بن عبد الرحمن بن زيد بن الخطاب أبو عمر، وقيل: أبو مُحَمَّد الخطابي	5089
267	11	236	عبد الله بن مُحَمَّد أبو مُحَمَّد اليمامي، يعرف بابن الرومي	5139
268	11	236	عبد الله بن مُحَمَّد بن هانئ أبو عبد الرحمن النيسابوري	5140
269	11	237	عبد الله بن مُحَمَّد بن أبي يزيد الخننجي	5141
421	11	237	عبد الله بن مطيع بن راشد البكري	5269
146	11	238	عبد الله بن سعد بُنْ إِبْرَاهِيم بن سعد بُنْ إِبْرَاهِيم بن عبد الرحمن بن عوف أبو القاسم الزهري وهو أخو عبيد الله وأحمد ابني سعد وكان أكبر إخوانه	5055
549	11	245	عبد الرحمن بُنْ إِبْرَاهِيم بن عمرو بن ميمون القرشي أبو سعيد الدمشقي يعرف بدحيم بن البيتم	5334
555	11	246	عبد الرحمن بن يونس بن مُحَمَّد أبو مُحَمَّد السراج من أهل الرقة	5338
557	11	252	عبد الرحمن بن عبد الغفار بن داود أبو القاسم المصْزِي وهو ابن أبي صالح الحراني	5339
209	11	255	عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل بن بھرام بن عبد الصمد، أبو مُحَمَّد السمرقندي الدارمي	5101
276	11	256	عبد الله بن مُحَمَّد بن المهاجر أبو مُحَمَّد يعرف بفوران	5143
277	11	258	عبد الله بن مُحَمَّد بن سورة بن مُحَمَّد بُنْ إِبْرَاهِيم أبو مُحَمَّد البلخي، يعرف بمت	5144
422	11	258	عبد الله بن أبي المودّة الأنباري	5270
445	11	258	عبد الله بن هاشم بن حيان أبو عبد الرحمن الطوسي	5286
557	11	260	عبد الرحمن بن بشر بن الحكم بن حبيب أبو مُحَمَّد العبدي النيسابوري	5340
447	11	261	عبد الله بن الهيثم بن عثمان أبو مُحَمَّد العبدي من أهل البصرة	5288
560	11	261	عبد الرحمن بن الجارود بن عبد الله بن زاذان أبو بشر يعرف بالأحمري	5341
279	11	262	عبد الله بن مُحَمَّد بن حميد بن عبد الله أبو بكر المعروف بابن البناء	5146
293	11	262	عبد الله بن مُحَمَّد بن عبيد بن سفيان بن قيس، أبو بكر القرشي مولى بني أمية المعروف بابن أبي الدنيا	5162

279	11	265	عبد الله بن مُحَمَّد بن أيوب بن صبيح أبو مُحَمَّد المخرمي	5148
281	11	270	عبد الله بن مُحَمَّد بن شاكر أبو البخترى العنبري	5149
411	11	270	عبد الله بن مسلم بن قتيبة أبو مُحَمَّد الكاتب الدينوري وقيل المَرْزُوبِي	5262
423	11	270	عبد الله بن منصور أبو العباس المؤذن المعروف بأخي الجعد	5271
283	11	271	عبد الله بن مُحَمَّد بن عمر بن حبيب أبو رفاعة العدوي البصري	5150
561	11	271	عبد الرحمن بن مُحَمَّد بن منصور بن حبيب أبو سعيد الحارثي البصري يلقب كرزبان	5342
284	11	272	عبد الله بن أبي عبد الله أبو مُحَمَّد المقرئ وهو عبد الله بن مُحَمَّد بن إِسْمَاعِيل بن لاحق البزاز	5151
204	11	274	عبد الله بن أَبِي سعد أبو مُحَمَّد الوراق وهو عبد الله بن عمرو بن عبد الرحمن بن بشر بن هلال الأَنْصَارِي	5097
6	11	275	عبد الله بن أَحْمَد بن مُحَمَّد بن ثابت بن مسعود بن يزيد أبو عبد الرحمن المَرْزُوبِي، مولى بديل بن ورقاء الخُرَاصِي، ويعرف بابن شبويه	4899
287	11	275	عبد الله بن مُحَمَّد بن يزيد أبو مُحَمَّد الحنفي المَرْزُوبِي	5154
563	11	275	عبد الرحمن بن مرزوق بن عطية أبو عوف البزوري	5343
8	11	276	عبد الله بن أَحْمَد بنُ إِبراهيم بن كثير أبو العباس العبدي ابن الدورقي	4900
122	11	277	عبد الله بن روح بن عبد الله بن زيد وقيل عبد الله بن روح بن هارون أبو أَحْمَد المدائني المعروف بعبدوس	5040
423	11	277	عبد الله بن مهرا بن الحُسَيْن أبو بكر النحوي	5272
564	11	279	عبد الرحمن بن خلف بن الحصين أبو مُحَمَّد الضبي البصري وهو ابن بنت فضالة بن المبارك بن فضالة يعرف بأبي رويق	5344
566	11	279	عبد الرحمن بن سهل بن محمود بن حليلة أبو مُحَمَّد بن أبي السري مولى العباس بن عبد الله بن مالك	5345
566	11	279	عبد الرحمن بن أزهر بن خالد أبو الحُسَيْن الأعور	5346
148	11	282	عبد الله بن شداد بن الهاد أبو الوليد الليثي المدني واسم الهاد أسامة بن عمرو بن عبد الله بن جابر، وقيل: خالد، ابن بشر بن عتارة بن عامر بن مالك بن ليث بن بكر بن عبد مناة بن علي بن كنانة ابن خزيمه	5058
570	11	283	عبد الرحمن بن روح بن حرب أبو صفوان السمسار	5350
10	11	285	عبد الله بن أَحْمَد بن سواده أبو طالب، مولى بني هاشم	4902
75	11	287	عبد الله بن أبيان بن الوليد، أبو مُحَمَّد المؤدب، ويعرف بالزرد	4982
296	11	288	عبد الله بن مُحَمَّد بن عزيز أبو مُحَمَّد التميمي الموصلبي	5164
84	11	289	عَبْدُ اللَّهِ بنُ جَعْفَرِ الْمُتَوَكِّلِ عَلَى اللَّهِ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ	4995
381	11	289	عَبْدُ اللَّهِ بنُ مُوسَى بنُ أَبِي عثمان، أَبُو مُحَمَّد الأَمَاطِي الدهقان، يعرف بابن بلعها	5250
12	11	290	عبد الله بن أَحْمَد بن مُحَمَّد بن حنبل بن هلال بن أسد أبو عبد الرحمن الشيباني	4904
65	11	292	عبد الله بن أيوب بن زاذان، أبو مُحَمَّد الضرير المعروف بالقرابي البَصْرِي	4977
297	11	293	عبد الله بن مُحَمَّد أبو العباس، المعروف بابن شرشير الناشئ الشاعر المتكلم من أهل الأنبار	5165
571	11	294	عبد الرحمن بن يوسف بن سعيد بن خراش أبو مُحَمَّد الحافظ مروزي الأصل	5351
94	11	295	عبد الله بن الحُسَيْن بن أَحْمَد بن أبي شعيب، واسم أبي شعيب عبد الله بن الحُسَيْن أبو شعيب الأموي الحراني المؤدب	5005
299	11	295	عبد الله بن مُحَمَّد بن علي بن جعفر بن ميمون بن الزبير أبو علي البلخي	5166
302	11	296	عبد الله بن المعتز بالله أمير المؤمنين واسمه مُحَمَّد بن جعفر المتوكل على الله بن أبي إسحاق المعتصم بالله يكنى أبا العباس	5170
93	11	297	عبد الله بن الحُسَيْن بن مُحَمَّد بن إِسْمَاعِيل بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو العباس الهاشمي من أهل سر من رأى	5004

15	11	298	عبد الله بن أحمد بن عبد الله بن زيد أبو القاسم النخاس	4906
309	11	298	عبد الله بن محمد بن صالح بن مساور أبو محمد البكري، ويقال الباهلي من أهل سمرقند	5172
422	12	72	عبدة السلماني المرادي الهمداني قيل: إنه عبدة بن قيس، وقيل: عبدة بن عمرو، وقيل: عبدة بن قيس بن عمرو، ويكنى أبا مسلم، ويقال: أبا عمرو	5767
126	12	86	عبد الملك بن مروان بن الحكم بن أبي العاص بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف أبو الوليد	5521
132	12	145	عبد الملك بن أبي سليمان، أبو سليمان، وقيل: أبو عبد الله، واسم أبي سليمان، ميسرة، وهو عم محمد بن عبید الله العرزمي نزل جبانة عزم بالكوفة فنسب إليها ويقال: إنه مولى لبني فزارة	5523
142	12	156	عبد الملك بن عبد العزيز بن جريح المكي مولى أمية بن خالد	5526
271	12	158	عبد الوهاب بن إبراهيم الإمام بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب صاحب سوقمة عبد الوهاب ببغداد.	5639
467	12	163	عيسى بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب، عم السفاح والمنصور	5797
198	12	164	عبد العزيز بن حصين بن الترحمان، أبو سهل، وقيل: أبو الاصبع المروزي	5555
7	12	168	عبدة الله بن الحسن بن الحصين بن أبي الحر العنبري، قاضي البصرة	5409
437	12	172	عبد ربه بن نافع أبو شهاب الخنات المدائني أصله كوفي،	5775
479	12	172	عيسى بن جعفر بن أبي جعفر المنصور	5802
155	12	177	عبد الملك بن محمد بن أبي بكر بن محمد بن عمرو بن حزم أبو طاهر الأنصاري المدني	5528
396	12	181	عباد بن عباد بن حبيب بن أبي المهلب بن أبي صفرة أبو معاوية العتكي الأزدي المهلب البصري	5751
472	12	181	عيسى بن أبي جعفر المنصور	5799
300	12	185	عبد الصمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب الهاشمي	5666
399	12	187	عباد بن العوام بن عمر بن عبد الله بن المنذر بن مصعب بن جندل أبو سهل مولى أسلم بن زرعة الكلابي الواسطي،	5752
247	12	190	عبد الواحد بن واصل أبو عبدة الحداد مولى بني سدوس،	5605
425	12	190	عبدة بن حميد بن صهيب أبو عبد الرحمن التيمي وقيل الضبي واللبيثي ويعرف بالخذاء	5768
472	12	191	عيسى بن يونس بن أبي إسحاق الهمداني الكوفي، وأسم أبي إسحاق عمرو بن عبد الله بن علي بن أحمد بن ذي يحميد بن السبيع بن سبع بن صعب بن معاوية بن كثير بن جشم بن حاشد بن جشم بن خيوان ابن نوف بن همدان، وعيسى يكنى أبا عمرو، هو أخو إسرائيل	5800
12	12	194	عبدة الله بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب	5411
271	12	194	عبد الوهاب بن عبد المجيد بن الصلت بن عبدة الله بن الحكم بن أبي العاص بن بشر بن عبدة بن دهمان بن عبد همام بن أبان بن يسار بن مالك بن حطيظ بن جشم بن قسي، وهو ثقيف بن منبه بن بكر بن هوازن بن منصور بن عكرمة بن خصفة بن قيس بن عيلان بن مضر أبو محمد الثقفي البصري	5640
200	12	197	عبد العزيز بن عمران بن عبد العزيز بن عمر بن عبد الرحمن بن عوف الزهري، ويعرف بابن أبي ثابت الأعرج	5556
370	12	201	عبد الرحيم بن واقد الخراساني	5720
276	12	204	عبد الوهاب بن عطاء أبو نصر الخفاف البصري مولى بني عجل،	5641
203	12	207	عبد العزيز بن أبان بن محمد بن عبد الله بن سعيد بن العاص بن سعيد بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف، أبو خالد القرشي	5557
157	12	216	عبد الملك بن قريب بن عبد الملك أبو سعيد الأصمعي	5529

282	12	216	عبد الوهاب بن الوضاح بن حسان الأنباري نزيل مصر،	5643
303	12	216	عبد الصمد بن النعمان أبو محمد البراز النسائي ويقال إن أصله كوفي	5667
350	12	218	عبد الأعلى بن مسهر أبو مسهر الدمشقي الغساني من أنفسهم،	5703
479	12	221	عيسى بن أبان بن صدقة أبو موسى	5803
17	12	228	عبيد الله بن محمد بن حفص بن عمر بن موسى بن عبيد الله بن معمر، أبو عبد الرحمن التيمي، يعرف بابن عائشة لأنه من ولد عائشة بنت طلحة بن عبيد الله التيمي.	5415
169	12	228	عبد الملك بن عبد العزيز أبو نصر التمار	5531
441	12	228	عبد المنعم بن إدريس بن سنان ابن بنت وهب بن منبه يكنى أبا عبد الله	5778
282	12	229	عبد الوهاب بن علي بن المهدي بن المنصور	5644
404	12	229	عباد بن موسى أبو محمد الختلي	5754
483	12	229	عيسى بن مسلم الصفار، ويعرف بالأحمر، من أهل سر من رأى	5806
484	12	232	عيسى بن سالم الشاشي المعروف بعويس	5807
411	12	233	عبد الجبار بن عاصم أبو طالب النسائي	5757
25	12	235	عبيد الله بن عمر بن ميسرة أبو سعيد الجشمي مولاهم المعروف بالقواريري	5417
305	12	235	عبد الصمد بن يزيد، أبو عبد الله الصائغ، المعروف بمردويه خادم الفضيل بن عياض	5668
315	12	236	عبد السلام بن صالح بن سليمان بن أيوب بن ميسرة، أبو الصلت الهروي مولى عبد الرحمن بن سمرة القرشي	5681
177	12	237	عبد الملك بن محمد بن عبد الله أبو قلابة الرقاشي كان يكنى أبا محمد فكني بأبي قلابة وغلبت عليه،	5537
355	12	237	عبد الأعلى بن حماد أبو يحيى الباهلي البصري المعروف بالنرسي	5704
250	12	240	عبد الواحد بن غياث أبو بحر البصري	5606
485	12	244	عيسى بن المساور الجوهري	5808
28	12	245	عبيد الله بن إدريس النرسي مولى بني ضبة	5418
306	12	245	عبد الصمد بن موسى بن محمد بن إبراهيم الإمام بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس الهاشمي	5669
487	12	247	عيسى بن يوسف بن عيسى، أبو يحيى ابن الطباع	5810
322	12	249	عبد السلام بن عبد الرحمن بن صخر بن عبد الرحمن بن وابصة معبد أبو الفضل الأسدي الرقي	5682
283	12	251	عبد الوهاب بن عبد الحكم ويقال: ابن الحكم بن نافع، أبو الحسن الوراق، نسائي الأصل	5646
418	12	252	عبدوس بن محمد القاص	5761
418	12	253	عبدوس بن آدم	5762
389	12	255	عبيد بن محمد بن القاسم بن سليمان بن أبي مرزم أبو محمد الوراق النيسابوري	5742
389	12	256	عبيد بن الهيثم بن عبيد الله الأتماطي	5743
490	12	258	عيسى بن إسحاق بن إبراهيم بن غزوان، أبو موسى، المعروف بالنرسي	5814
29	12	260	عبيد الله بن سعد بن إبراهيم بن سعد بن إبراهيم بن عبد الرحمن بن عوف أبو الفضل الزهري	5419
31	12	262	عبيد الله بن جرير بن جبلة بن أبي رواد أبو العباس وقيل: أبو الحسن العتكي البصري	5421
407	12	262	عباد بن الوليد بن خالد أبو بدر الغبري	5755
33	12	264	عبيد الله بن عبد الكريم بن يزيد بن فروخ أبو زرعة الرازي، مولى عياض بن مطرف القرشي	5422
307	12	266	عبد الصمد بن علي بن محمد بن مكرم بن حسان أبو الحسين الوكيل المعروف بالطسقي وهو ابن ابن أخي الحسن بن	5671

				مكرم
493	12	267	عيسى بن موسى بن صالح بن شيخ بن عميرة، أبو صفوان الأسدي، وهو أخو بشر بن موسى	5817
216	12	269	عبد العزيز بن عباد أبو صالح وهو أخو حمدون بن عباد، المعروف بالفرغاني	5562
325	12	270	عبد السلام بن محمد بن شاكر أبو يحيى العنبري وهو أخو أبي البخري	5684
493	12	270	عيسى بن عفان بن مسلم أبو موسى الصفار	5818
496	12	272	عيسى بن جعفر أبو موسى الوراق	5820
217	12	275	عبد العزيز بن عبد الله بن عبيد الله بن العباس بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو القاسم الهاشمي	5563
498	12	277	عيسى بن عبد الله بن سنان بن دلويه، أبو موسى الطيالسي، يلقب بزغاث	5822
358	12	278	عبد الكرم بن الهيثم بن زياد بن عمران أبو يحيى القطان من أهل دير العاقول	5706
501	12	280	عيسى بن إسحاق بن موسى، أبو العباس الخنظمي الأنصاري، وهو أخو موسى بن إسحاق، وكان أسن منه	5824
49	12	284	عبيد الله بن محمد بن يحيى بن المبارك بن مغيرة وأبو القاسم العدوي، المعروف بابن اليزيدي	5428
51	12	284	عبيد الله بن علي بن الحسن بن إسماعيل بن العباس بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو العباس الهاشمي	5429
219	12	284	عبد العزيز بن معاوية بن عبد العزيز بن أمية بن خالد بن عبد الرحمن بن سعيد بن عبد الرحمن بن عتاب بن أسيد أبو خالد القرشي الأموي العتابي البصري	5564
392	12	285	عبيد بن عبد الواحد بن شريك أبو محمد البزار	5747
307	12	291	عبد الصمد بن حميد الطوايبي	5670
338	12	292	عبد الحميد بن عبد العزيز أبو حازم القاضي الحنفي	5696
394	12	293	عبيد بن محمد بن خلف أبو محمد البزاز صاحب أبي ثور الفقيه	5748
447	12	293	عبدان بن محمد بن عيسى أبو محمد المروزي	5781
52	12	298	عبيد الله بن عبد الرحمن بن واقد، أبو شبيل بن أبي مسلم الواقدي	5431
325	12	298	عبد السلام بن عصام بن الحكم بن عيسى بن زياد بن عبد الرحمن، أبو المعافى العكبري الشيباني	5685
380	13	143	علي بن أبي طلحة الشامي واسم أبي طلحة سالم بن المخارق، يكنى علياً مُحَمَّدٌ ويقال: أبا الحسن وهو مولى بني هاشم	6270
7	13	171	عُمَرُ بْنُ مَيْمُونِ بْنِ الرِّمَّاحِ أَبُو عَلِيٍّ قَاضِي بَلْخ	5847
516	13	180	علي بن المهدي واسمه مُحَمَّدٌ بن عَبْدِ اللَّهِ بن مُحَمَّدٍ بن علي بن عَبْدِ اللَّهِ بن العباس بن عَبْدِ المطلب أَبُو مُحَمَّدٍ الهاشمي	6390
606	13	181	علي بن هاشم بن الريد أبو الحسن الخزاز الكوفي	6514
502	13	184	علي بن غراب أبو الحسن الحاربي وقيل الفزاري الكوفي	6371
345	13	189	علي بن حمزة أبو الحسن الأسدي المعروف بالكسائي النحوي	6243
589	13	190	علي بن المبارك الأحمر النحوي صاحب علي بن حمزة الكسائي	6497
403	13	192	علي بن ظبيان، أبو الحسن العبسي وقيل: الجنبي الكوفي	6300
155	13	193	عُثْمَانُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَبُو عَمْرٍو الزهري من ولد سعد بن أبي وقاص، يعرف بالوقاصي، وبالمالكي؛ لأن سعداً هو ابن مالك	6004
15	13	194	عُمَرُ بْنُ هَارُونَ بْنِ يَزِيدِ بْنِ جَابِرِ بْنِ سَلْمَةَ أَبُو حَفْصِ الثَّقَفِيِّ البَلْخِيِّ	5852
22	13	201	عُمَرُ بْنُ حَفْصِ أَبُو حَفْصِ العَبْدِيِّ البَصْرِيِّ	5854

407	13	203	علي بن عاصم بن صهيب أبو الحسن مولى قرية بنت مُحَمَّد بن أبي بكر الصديق من أهل واسط،	6301
27	13	207	عُمَر بن حبيب العدوي من بني عدي بن عَبَد مناة من أهل البصرة.	5856
157	13	209	عُثْمَان بن عُمَر بن فارس بن لقيط بن قيس أبو مُحَمَّد وقيل أبو عدي البصري	6005
262	13	213	علي بن إسحاق السلمي أبو الحسن المروزي ثم الداركاني صاحب عَبَد الله بن المبارك	6145
280	13	213	علي بن جبلة بن مسلم بن عَبَد الرَّحْمَن أبو الحسن الشاعر المعروف بالعكوك	6167
294	13	215	علي بن الحسن بن شقيق بن مُحَمَّد بن دينار بن مشعب أبو عَبَد الرَّحْمَن العبدى المروزي	6175
33	13	225	عُمَر بن سعيد بن سُلَيْمَان أبو حفص القرشي الدمشقي	5857
516	13	225	علي بن مُحَمَّد بن عَبَد الله بن أبي سيف أبو الحسن المعروف بالمدائي مولى عَبَد الرَّحْمَن بن سمرة القرشي	6391
395	13	229	علي بن صالح صاحب المصلى	6288
509	13	229	علي بن قدامة الوكيل طوسي الأصل	6383
281	13	230	علي بن الجعد بن عبيد أبو الحسن الجوهرى مولى بني هاشم	6168
289	13	230	علي بن جعفر بن زياد الأحمر أبو الحسن التميمي الكوفي	6169
594	13	232	علي بن المغيرة أبو الحسن الأثرم صاحب النحو والغريب واللغة	6500
455	13	233	علي بن عيسى المخرمي	6324
510	13	233	علي بن قرين بن بيهس أبو الحسن البصري	6384
268	13	234	علي بن بحر بن بري أبو الحسن القطان فارسي الأصل	6153
421	13	235	علي بن عَبَد الله بن جعفر بن نجيح بن بكر بن سعد أبو الحسن السعدي مولاهم ويعرف بابن المديني بصري الدار	6302
41	13	237	عُمَر بن الصباح بن عُمَر بن علي أبو حفص	5862
162	13	239	عُثْمَان بن مُحَمَّد بن إبراهيم بن عُثْمَان أبو الحسن العبسي الكوفي، المعروف بابن أبي شيبه أحو أبي بكر، والقاسم، وكان عُثْمَان الأكبر	6007
362	13	244	علي بن حجر بن إياس بن مقاتل بن مخادش أبو الحسن السعدي	6248
457	13	247	علي بن عيسى الكراجكي	6326
290	13	249	علي بن الجهم بن بدر السامي الشاعر	6170
41	13	250	عُمَر بن أبي الحارث أبو حفص السعدي البخاري واسم أبي الحارث خنجة بن عامر	5863
42	13	250	عُمَر بن مُحَمَّد بن الحسن بن الزبير، أبو حفص الأسدي يعرف بابن التل	5864
391	13	253	علي بن شعيب بن عدي بن همام أبو الحسن السمسار طوسي الأصل	6284
595	13	253	علي بن مسلم بن سعيد أبو الحسن الطوسي	6501
518	13	254	علي بن المعتصم بالله واسمه مُحَمَّد بن هارون بن مُحَمَّد بن عَبَد الله بن مُحَمَّد بن علي بن عَبَد الله بن العباس بن عَبَد المطلب	6392
518	13	254	علي بن محمد بن علي بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب أبو الحسن الهاشمي	6393
169	13	256	عُثْمَان بن صالح بن سعيد بن يَحْيَى أبو القاسم الخياط الخلقاني	6011
465	13	257	علي بن عبدة بن قتيبة بن شريك بن حبيب أبو الحسن التميمي المكتب	6334
209	13	258	علي بن أُمِّد بن عَبَد الله بن عُمَر أبو الحسن الجواربي الواسطي	6070
520	13	258	علي بن مُحَمَّد بن معاوية أبو الحسن المعروف بالنيسابوري	6394
296	13	259	علي بن الحسن بن علي بن المثنى بن زياد أبو الحسن يعرف بقرقر	6176

458	13	259	علي بن عيسى أبو الحسن المعروف بعلويه النقال	6327
597	13	259	علي بن معبد بن نوح أبو الحسن وهو أخو عُثْمَانَ بن معبد	6502
468	13	260	علي بن عمرو بن الحارث بن سهل بن يحيى بن عبادة أبو هبيرة الأنصاري	6336
171	13	261	عُثْمَانَ بن معبد بن نوح المقرئ	6012
210	13	261	علي بن أحمد بن سريج السواق الرقي	6071
328	13	261	علي بن الحسين بن إبراهيم بن الحر بن زعلان، أبو الحسن المعروف بابن إشكاب، أخو مُحَمَّد، وكان الأكبر	6222
45	13	262	عُمَرُ بن شبة بن عبيدة بن زيد أبو زيد النميري البصري	5867
397	13	262	علي بن الصباح بن الفرات الكاتب	6291
378	13	263	علي بن زيد بن عبد الله أبو الحسن الفرائضي من أهل طرسوس	6268
212	13	264	علي أمير المؤمنين المكثفي بالله بن أحمد المعتضد بالله ابن أبي أحمد الموفق بن جعفر المتوكل على الله بن مُحَمَّد المعتصم بالله بن هارون الرشيد بن مُحَمَّد المهدي بن عبد الله المنصور بن مُحَمَّد بن علي بن عبد الله بن العباس يكنى أبا مُحَمَّد	6074
172	13	265	عُثْمَانَ بن سعيد البغدادي	6013
598	13	265	علي بن موفق العابد	6503
363	13	266	علي بن حرب بن مُحَمَّد بن علي بن حيان بن مازن بن الغضوبة أبو الحسن الطائي الموصلبي	6249
379	13	267	علي بن زكريا أبو الحسن القطيعي التمار	6269
211	13	268	علي بن أحمد بن مختار أبو الحسن	6072
254	13	271	علي بن إسماعيل بن الحكم أبو الحسن البزاز يعرف بعلوية	6135
382	13	271	علي بن سهل بن المغيرة أبو الحسن البزاز نسائي الأصل	6272
373	13	272	علي بن داود أبو الحسن التميمي القنطري	6261
393	13	272	علي بن شيبه بن الصلت بن عصفور أبو الحسن السدوسي مولاهم وهو أخو يعقوب بن شيبه	6285
243	13	274	علي بن إبراهيم بن عبد المجيد أبو الحسين الواسطي	6121
471	13	274	علي بن العباس بن واضح أبو الحسن المعروف بالنسائي	6339
293	13	275	علي بن جعفر بن أحمد بن يحيى بن موسى بن إسماعيل بن ميمون أبو الحسن يعرف بابن الفريابي	6173
172	13	276	عُثْمَانَ بن علي بن مُحَمَّد بن الصباح وهو ابن أخي الحسن بن مُحَمَّد بن الصباح الزعفراني	6014
298	13	276	علي بن الحسن بن مسافر أبو الحسن الحياطي	6180
299	13	277	علي بن الحسن بن عرفة بن يزيد العبدي	6182
299	13	277	علي بن الحسن بن عبدويه أبو الحسن الخزاز	6183
53	13	279	عُمَرُ بن مُحَمَّد أبو حفص المعروف بالشطوي	5875
601	13	279	علي بن مالك بن يزيد العطار المخرمي	6504
613	13	279	علي بن يحيى بن أبي منصور المنجم	6525
522	13	283	علي بن مُحَمَّد بن عبد الملك بن أبي الشوارب أبو الحسن الأموي البصري قاضي سر من رأى وبغداد	6397
55	13	284	عُمَرُ بن موسى بن فيروز أبو حفص المخرمي، ويعرف بالتوزي	5877
301	13	284	علي بن الحسن بن بيان أبو الحسن المقرئ المعروف بالباقلاني	6184
472	13	284	علي بن العباس بن جريح أبو الحسن مولى عبيد الله بن عيسى بن جعفر يعرف بابن الرومي	6340
175	13	285	عُثْمَانَ بن علي بن شعيب بن عدي بن همام أبو بكر السمسار، وهو أخو مُحَمَّد بن علي	6019

272	13	285	علي بن بكر أبو الحسن	6157
331	13	286	علي بن الحسين بن يزيد الصدائي، كوفي الأصل	6224
398	13	287	علي بن الصقر بن نصر بن موسى أبو القاسم السكري وهو أخو عبد الله بن الصقر وكان الأكبر	6294
175	13	288	عثمان بن سعيد بن بشار أبو القاسم الأحوال الأنماطي	6020
479	13	289	علي بن عبد الصمد أبو الحسن الطيالسي يعرف بعلان ما غمها	6346
56	13	290	عمر بن إبراهيم أبو بكر الحافظ المعروف بأبي الآذان	5879
526	13	291	علي بن محمد بن عبد الوهاب بن جبلة أبو أحمد الكاتب يعرف بالمرودي	6401
59	13	293	عمر بن حفص أبو بكر السلدوسي	5883
528	13	294	علي بن محمد بن خالد بن بيان أبو الحسن المطرز	6404
211	13	295	علي بن أحمد بن النضر بن عبد الله بن مصعب أبو غالب الأزدي وهو أخو محمد بن أحمد بن النضر	6073
61	13	296	عمر بن أحمد بن بشر بن السري أبو الحسين المعروف بابن السني	5885
398	13	296	علي بن الصباح أبو الحسن ختن يوسف بن الضحاك الفقيه	6293
512	13	296	علي بن القاسم بن الحسين أبو الحسن الضبي	6385
240	14	73	علقمة بن قيس بن عبد الله، أبو شبل النخعي الكوفي وهو عم الأسود، وعبد الرحمن ابني زيد، وخال إبراهيم التيمي	6696
151	14	83	عامر بن صالح بن عبد الله بن عروة بن الزبير بن العوام، أبو الحارث الأسدي المدني	6634
59	14	85	عمرو بن سلمة بن الحزب الهمداني من أهل الكوفة	6603
464	14	98	قيس بن أبي حازم أبو عبد الله الأحمسي	6888
143	14	105	عامر بن شراحيل بن عبد، وقيل: ابن عبد ذي كبا، وقيل: عامر بن عبد الله بن شراحيل، أبو عمرو الشعبي من شعب همدان، وهو كوفي، وأمه من سبي جلولاء،	6633
89	14	140	عمرو بن ميمون بن مهران أبو عبد الله الجزري	6606
165	14	143	عاصم بن سليمان أبو عبد الرحمن الأحوال البصري مولى بني تميم، ويقال: مولى عثمان بن عفان، ويقال: مولى آل زياد	6648
63	14	144	عمرو بن عبيد بن باب أبو عثمان باب من سبي فارس، مولى لال عرادة، قوم من بلعدويه من حنظلة تميم	6605
185	14	160	عكرمة بن عمار، أبو عمار العجلي اليمامي وأصله من البصرة	6658
5	14	165	العباس بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب	6533
194	14	167	عقبة بن أبي الصهباء أبو خريم مولى باهلة البصري	6661
469	14	168	قيس بن الربيع، أبو محمد الأسدي	6890
359	14	170	الفتح، أبو نصر الموصللي الزاهد	6794
524	14	175	ليث بن سعد بن عبد الرحمن أبو الحارث فقيه أهل مصر.	6918
377	14	176	الفرج بن فضالة بن النعمان بن نعيم، أبو فضالة الحمصي التنوخي من أنفسهم	6808
258	14	178	عشر بن القاسم، أبو زيد الزبيدي الكوفي	6706
97	14	180	عمرو بن مجمع بن سليمان أبو المنذر السكوني الكندي من أهل الكوفة	6610
491	14	181	قران بن تمام، أبو تمام الأسدي	6898
177	14	182	عمار بن محمد، أبو اليقظان الكوفي ابن أخت سفيان الثوري وهو أخو سيف بن محمد،	6652
260	14	184	عفيف بن سالم، أبو عمرو الموصللي، مولى بجيلة	6707
237	14	190	عطاء بن مسلم، أبو مخلد الخفاف الحلبي	6693

8	14	192	العباس بن الأحنف الشاعر	6535
292	14	192	الفضل بن يحيى بن خالد البرمكي أخو جعفر	6735
234	14	193	عون بن عبد الله بن عون بن عتبة بن مسعود الكوفي	6690
99	14	194	عمرو بن عثمان بن قنبر، أبو بشر المعروف بسبيويه النحوي من أهل البصرة	6611
104	14	198	عمرو بن الهيثم بن قطن بن كعب، أبو قطن القطعي البصري	6612
480	14	201	قتيبة بن زياد الخراساني	6893
107	14	202	عمرو بن عبد الغفار بن عمرو الفقيمي الكوفي	6613
221	14	203	عنبسة بن سعيد بن أبان بن سعيد بن العاص بن أمية أبو خالد القرشي الأموي الكوفي	6678
180	14	205	عمار بن عبد الملك أبو اليقظان المروزي	6653
303	14	207	الفضل بن الربيع بن يونس بن مُحَمَّد بن أبي فروة، واسم أبي فروة كيسان، وكنية الفضل أبو العباس	6738
390	14	208	القاسم ابن أمير المؤمنين هارون الرشيد بن مُحَمَّد المهدي بن عبد الله المنصور بن مُحَمَّد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب	6818
507	14	208	كثير بن هشام، أبو سهل الكلابي الرقي	6907
180	14	212	عمار بن عطية الكوفي الوراق	6654
263	14	212	عتاب بن زياد المروزي	6708
109	14	213	عمرو بن عاصم بن عبيد الله بن الوازع، أبو عثمان الكلابي البصري	6614
193	14	214	عكرمة بن طارق السرخسي	6660
493	14	215	قبيصة بن عقبة من بني عامر بن صعصعة، أبو عامر السوائي الكوفي، وهو أخو سفيان بن عقبة	6899
111	14	217	عمرو بن مسعدة بن سعيد بن صول بن صول، أبو الفضل وهو ابن عم إبراهيم بن العباس بن مُحَمَّد بن صول	6615
201	14	219	عفان بن مسلم، أبو عثمان الصفار البصري، مولى عزرة بن ثابت الأنصاري	6668
283	14	219	غسان بن المفضل، أبو معاوية الغلابي البصري	6722
307	14	219	الفضل بن ذكين، وذكين لقب، واسمه عمرو بن حماد بن زهير بن درهم، وكنية الفضل أبو نعيم، مولى آل طلحة بن عبيد الله التيمي من أهل الكوفة	6740
170	14	221	عاصم بن علي بن عاصم بن صهيب، مولى قرية بنت مُحَمَّد بن أبي بكر الصديق يكنى أبا الحسين	6649
392	14	224	القاسم بن سلام، أبو عبيد	6820
407	14	225	القاسم بن عيسى بن إدريس بن معقل بن عمرو بن شيخ بن معاوية بن خزاعي بن عبد العزى، أبو دلف العجلي أمير الكرج	6821
211	14	226	عفان بن مخلد، أبو عثمان البلخي	6669
285	14	226	غسان بن الربيع بن منصور، أبو مُحَمَّد الغساني الأزدي من أهل الموصل	6723
416	14	226	القاسم بن عمر بن عبد الله بن مالك بن أبي أيوب الأنصاري يكنى أبا عمرو	6822
160	14	228	العلاء بن موسى بن عطية أبو الجهم الباهلي	6643
418	14	228	القاسم بن أبي سفيان، واسمه مُحَمَّد بن حميد المعمرى، ويكنى القاسم أبا مُحَمَّد	6824
181	14	229	عمار بن نصر أبو ياسر المروزي	6656
235	14	230	عون بن سلام أبو جعفر القرشي الكوفي، مولى بني هاشم	6691
175	14	231	عاصم بن عمر بن علي بن مقدم، أبو بشر المقدمي البصري	6650

512	14	231	كامل بن طلحة أبو يحيى الجحدري البصري	6911
541	14	231	ليث بن حماد، أبو عبد الرحمن الصفار البصري	6922
114	14	232	عمرو بن مُحَمَّد بن بكير بن سابور أبو عثمان الناقد	6620
18	14	233	العباس بن غالب الوراق	6540
321	14	236	الفضل بن غانم، أبو علي الخزاعي	6743
362	14	238	الفتح بن هشام الترجماني	6795
20	14	240	العباس بن الحسين أبو الفضل القنطري	6542
481	14	240	قتيبة بن سعيد بن جميل بن طريف بن عبد الله، أبو رجاء الثقفي، مولاهم من أهل بغلان، وهي قرية من قرى بلخ	6894
325	14	242	الفضل بن إسحاق بن حيان، أبو العباس البزاز الدوري	6745
196	14	243	عقبة بن مكرم أبو عبد الملك العمي البصري	6663
266	14	245	عسكر بن الحصين أبو تراب النخشي الزاهد	6711
326	14	245	الفضل بن الصَّبَّاح، أبو العباس السمسار	6746
20	14	246	العباس بن عبد العظيم بن إسماعيل بن توبة بن كيسان أبو الفضل العنبري من أهل البصرة	6543
268	14	247	عوام بن إسماعيل	6712
117	14	249	عمرو بن علي بن بحر بن كنيز، أبو حفص الصيرفي الفلاس البصري	6621
329	14	249	الفضل بن أبي حسان البكائي الوراق	6749
227	14	250	عصمة بن الفضل، أبو الفضل النميري النيسابوري	6681
330	14	252	الفضل بن جعفر بن عبد الله بن الزبرقان، أبو سهل المعروف بابن أبي طالب مولى العباس بن عبد المطلب، وهو أخو العباس ويحيى	6752
420	14	252	القاسم بن يزيد بن كليب، أبو مُحَمَّد المقرئ الوزان	6826
422	14	254	القاسم بن سعيد بن المسيب بن شريك، أبو بشر التميمي	6829
124	14	255	عمرو بن بحر بن محبوب، أبو عثمان الجاحظ	6622
332	14	255	الفضل بن سهل بن إبراهيم، أبو العباس الأعرج مولى بني هاشم	6753
424	14	256	القاسم بن منصور التميمي، وقيل: الجشمي	6832
22	14	257	العباس بن الفرج أبو الفضل الرياشي، مولى مُحَمَّد بن سليمان بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب من أهل البصرة	6544
24	14	258	العباس بن الحسن أبو الفضل البلخي	6546
25	14	258	العباس بن جعفر بن عبد الله بن الزبرقان، أبو مُحَمَّد مولى العباس بن عبد المطلب، وهو العباس بن أبي طالب أخو يحيى، وكان الأصغر واسطي الأصل	6547
26	14	258	العباس بن يزيد بن أبي حبيب أبو الفضل البحراني	6548
161	14	258	العلاء بن مسلمة بن عثمان بن محمد بن إسحاق، أبو سالم الرواس، مولى بني تميم	6644
334	14	258	الفضل بن يعقوب بن إبراهيم بن موسى، أبو العباس الرخامي	6754
425	14	259	القاسم بن الفضل بن بزيع، أبو مُحَمَّد	6833
426	14	259	القاسم بن هاشم بن سعيد بن سعد بن عبد الله بن سيف بن حبيب السمسار	6834
497	14	261	قطن بن إبراهيم، أبو سعيد القشيري النيسابوري	6900

28	14	263	العباس بن مُحَمَّد بن عبد الرحمن بن عثمان بن عبد الرحمن بن زيد بن ثابت بن الضحاك بن خليفة الأنصاري الأشهلي	6549
335	14	264	الفضل بن موسى بن عيسى بن سفيان، أبو العباس البصري، مولى بني هاشم	6755
133	14	265	عمرو بن سلم، أبو حفص النيسابوري الصوفي	6624
28	14	268	العباس بن عبد الله بن أبي عيسى أبو مُحَمَّد الباكستاني، ويعرف بالترقي	6551
135	14	270	عمرو بن أحمد بن طشويه، أبو عثمان التاجر نزل مصر.	6625
337	14	270	الفضل بن العباس، أبو بكر المعروف بفضلك الرازي	6756
30	14	271	العباس بن مُحَمَّد بن حاتم بن واقد أبو الفضل الدوري مولى بني هاشم	6552
430	14	271	القاسم بن زاهر بن حرب، أبو مُحَمَّد، وهو ابن أخي أبي خيثمة زهير بن حرب	6839
431	14	272	القاسم بن الحسن بن يزيد، أبو مُحَمَّد الهمداني الصائغ	6840
431	14	272	القاسم بن عمر بن المختار، أبو مُحَمَّد الزبيدي	6841
432	14	272	القاسم بن عبد الرحمن بن أبي صالح عبد الغفار بن داود الحراني	6842
510	14	272	كثير بن شهاب بن عاصم بن مالك، أبو الحسن المذحجي	6909
363	14	273	الفتح بن شخرف بن داود بن مزاحم، أبو نصر الكسي	6796
432	14	275	القاسم بن عبد الله بن المغيرة، أبو مُحَمَّد الجوهري	6843
435	14	277	القاسم بن حمدان، أبو معاوية البزاز	6846
33	14	278	العباس بن الفضل بن رشيد أبو الفضل الطبري	6555
340	14	278	الفضل بن مُحَمَّد بن أبي يحيى بن المبارك، أبو العباس الزبيدي	6762
436	14	278	القاسم بن العباس، أبو مُحَمَّد الفقيه المعروف بالمعشري	6849
437	14	281	القاسم بن نصر بن سالم، أبو مُحَمَّد المعروف بدوست العابد	6850
35	14	283	العباس بن مُحَمَّد بن عبيد الله بن زياد بن عبد الرحمن بن شبيب أبو الفضل البزاز يعرف بدبيس مروزي الأصل	6558
439	14	283	القاسم بن سعدان، أبو مُحَمَّد	6851
439	14	284	القاسم بن عبد الرحمن بن زياد الأنباري	6852
478	14	284	قيس بن إبراهيم بن قيس، أبو موسى الطوابيقي المؤدب	6891
440	14	286	القاسم بن أحمد بن مُحَمَّد، أبو مُحَمَّد الخطابي	6853
342	14	288	الفضل بن الحسن بن مُحَمَّد بن الفضل بن الأعمى، أبو العباس الأنصاري الأهوازي	6765
213	14	290	عياش بن تميم السكري	6671
37	14	291	العباس بن الربيع بن ثعلب	6562
344	14	291	الفضل بن العباس بن الوليد، أبو القاسم البزوري، ويقال: السقطي	6768
441	14	291	القاسم بن أحمد بن يوسف بن بريد، أبو محمد التميمي الخياط، من أهل الكوفة	6854
443	14	294	القاسم بن عبد الوارث، أبو نصر الوراق	6856
136	14	296	عمرو بن عثمان بن كرب بن غصص، أبو عبد الله المكي	6626
346	14	298	الفضل بن مُحَمَّد، أبو برزة الحاسب	6770
347	14	298	الفضل بن جعفر بن مُحَمَّد بن عبيد الله بن يزيد، أبو القاسم ابن المنادي، وهو أخو أبي الحسين أحمد	6772
213	14	299	عياش بن مُحَمَّد بن عيسى الجوهري	6672
311	15	62	مسروق بن الأجدع بن مالك، وهو: مسروق بن عبد الرحمن، أبو عائشة الهمداني كوفي	7154

374	15	145	نصر بن حاجب أبو مُحَمَّد وقيل: أبو يحيى القرشي الخراساني، والد يحيى بن نصر من أهل نيسابور	7193
316	15	146	معن بن زائدة، أبو الوليد الشيباني	7156
413	15	148	نعيم بن حكيم المدائني	7234
207	15	150	مقاتل بن سليمان بن بشير، أبو الحسن البلخي	7095
444	15	150	النعمان بن ثابت أبو حنيفة التيمي	7249
668	15	150	الوضين بن عطاء بن كنانة أبو كنانة الخزاعي من أهل دمشق	7286
5	15	153	موسى بن سليمان بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب	6933
256	15	165	مغيرة بن خبيب بن ثابت بن عبد الله بن الزبير بن العوام الأسدي المدني	7124
174	15	166	المسيب بن زهير بن عمرو أبو مسلم الضبي	7074
279	15	166	المبارك بن فضالة بن أبي أمية، أبو فضالة مولى زيد بن الخطاب من أهل البصرة	7135
331	15	168	مندل بن علي، أبو عبد الله العنزي أخو حبان بن علي الكوفي، وكان الأصغر	7160
7	15	170	موسى أمير المؤمنين الهادي بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس يكنى أبا محمد	6937
591	15	170	نجيح بن عبد الرحمن أبو معشر السندي المدني	7256
128	15	172	مصعب بن الزبير بن العوام بن خويلد بن أسد بن عبد العزى بن قصي بن كلاب أبو عبد الله وأمه الرباب بنت أنيف الكلبية،	7045
609	15	172	الوليد بن عبد الله بن أبي ثور الحمداني من أهل الكوفة	7267
415	15	176	نعيم بن ميسرة أبو عمرو النحوي الكوفي	7235
286	15	180	المبارك بن سعيد بن مسروق، أبو عبد الرحمن الثوري	7136
182	15	181	مروان بن سليمان بن يحيى بن أبي حفصة أبو الهيثم وقيل أبو السمط	7079
431	15	182	نوح بن دراج أبو مُحَمَّد الكوفي مولى النخع	7239
14	15	183	موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب أبو الحسن الهاشمي	6939
187	15	184	مروان بن شجاع، أبو عمرو الجزري، مولى بني أمية، ويعرف بالخصيفي من أهل حران	7081
175	15	186	المسيب بن شريك أبو سعيد التميمي الشقري كوفي الأصل	7075
303	15	186	المعاني بن عمران، أبو مسعود الأزدي الموصلني	7150
191	15	193	مروان بن معاوية بن الحارث بن عثمان بن أسماء بن خارجة بن عيينة بن حصن بن حذيفة بن بدر، أبو عبد الله الفزاري كوفي الأصل	7082
376	15	193	نصر بن باب أبو سهل الخراساني	7195
165	15	196	معاذ بن معاذ أبو المثنى العنبري البصري	7070
647	15	198	وكيع بن الجراح بن مليح بن عدي بن فرس بن جمجمة	7284
625	15	200	وهب بن وهب بن كثير بن عبد الله بن زمعة بن الأسود بن المطلب بن أسد بن عبد العزى بن قصي بن كلاب، أبو البخترى القرشي المدني	7275
135	15	203	مصعب بن المقدم أبو عبد الله الخثعمي الكوفي	7047
263	15	204	معروف بن الفيضان، أبو محفوظ العابد المعروف بالكرخي منسوب إلى كرخ بغداد	7129
157	15	207	المظفر بن مدرك أبو كامل خراساني الأصل	7062
395	15	207	نصر بن منصور بن زاذان التنوخي من أهل مرو	7212

78	15	209	منصور بن سلمة بن عبد العزيز بن صالح أبو سلمة الخزاعي	7003
246	15	212	معلی بن منصور، أبو يعلى الرازي	7118
382	15	212	نصر بن مُزاحم أبو الفضل المنقري	7197
338	15	213	معمر بن المثنى، أبو عبيدة التيمي البصري النحوي العلامة	7162
348	15	213	معمر بن مُحَمَّد بن عبيد الله بن علي بن عبيد الله بن أبي رافع مولى رسول الله، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	7164
260	15	214	معاوية بن عمرو بن المهلب بن عمرو بن شبيب، أبو عُمر الأزدي المعني، كوفي الأصل، وهو أخو كرماني بن عمرو	7127
143	15	215	مكي بن إبراهيم بن بشير بن فرقد أبو السكن البرجمي الخنظلي التميمي من أهل بلخ،	7050
21	15	217	موسى بن داود أبو عبد الله الضبي الخلقاني	6942
170	15	223	معاذ بن أسد بن أبي شجرة أبو عبد الله المروزي	7071
221	15	223	المثنى بن يحيى بن عيسى بن هلال، أبو علي التميمي، المعروف بالبازيداني، جد أبي يعلى الموصلي	7099
240	15	223	مهدي بن حفص، أبو أحمد	7114
223	15	228	المثنى بن معاذ بن معاذ بن نصر بن حسان، أبو الحسن العنبري البصري	7101
418	15	228	نعيم بن الهيصم أبو مُحَمَّد الهروي	7236
28	15	229	موسى بن إبراهيم أبو عمران المروزي	6947
419	15	229	نعيم بن حماد بن معاوية بن الحارث بن همام بن سلمة بن مالك أبو عبد الله الخزاعي الأعمور الفارض المروزي	7237
352	15	231	محرم بن عون بن أبي عون، واسم جدّه أبي عون عَبْدُ الملك بن زيد، وكنية محرم أبو الفضل	7166
91	15	235	منصور بن أبي مزاحم أبو نصر التركي الكاتب واسم أبي مزاحم: بشير	7006
93	15	236	منصور بن أمير المؤمنين المهدي واسمه محمد بن عبد الله بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب	7007
138	15	236	مصعب بن عبد الله بن مصعب بن ثابت بن عبد الله بن الزبير بن العوام، أبو عبد الله الزبيري المدني عم الزبير بن بكار	7048
251	15	237	محفوظ بن الفضل بن أبي توبة، أبو عبد الله	7120
633	15	239	وهب بن بقرية أبو مُحَمَّد الواسطي المعروف بوهبان	7276
120	15	240	مسلم بن أبي مسلم الجرمي وهو مسلم بن عبد الرحمن	7040
438	15	242	نوح بن حبيب أبو مُحَمَّد البدشي القومسي	7242
612	15	243	الوليد بن الحصين الكوفي وهو شرقي بن القطامي العلامة	7268
30	15	244	موسى بن ناصح أبو عمران	6948
356	15	244	مجاهد بن موسى بن فروخ أبو علي الخوارزمي	7170
33	15	246	موسى بن مروان أبو عمران	6952
603	15	247	نصير بن يزيد بن مرة أبو حمزة الحنفي، سكن سمرقند	7259
104	15	249	محمود بن غيلان أبو أحمد المروزي	7025
105	15	250	محمود بن خدّاش أبو محمد الطالقاني	7026
389	15	250	نصر بن علي بن نصر بن علي بن صهبان بن أبي عمرو الجهضمي البصري	7207
441	15	250	نوح بن خلف بن مُحَمَّد بن الحبيب بن نوح عيسى بن بريق بن مالك بن غوث أبو عيسى البجلي	7243
635	15	251	وهب بن حفص بن عمرو أبو الوليد البجلي الحرائي	7277
235	15	254	المؤمل بن إهاب بن عبد العزيز بن قفل بن سدل، أبو عَبْدُ الرَّحْمَنِ الربيعي	7110
108	15	255	محمود بن محمد بن محمود بن عدي بن ثابت بن قيس بن الخطيم بن عمرو بن زيد بن سواد بن ظفر أبو يزيد الأنصاري	7027

360	15	259	مبشر بن الحسن بن مبشر بن مكسر أبو بشر القبيسي	7172
39	15	261	موسى بن خالد أبو القاسم الأنباري	6960
121	15	261	مسلم بن الحجاج بن مسلم أبو الحسين القشيري النيسابوري	7041
171	15	263	معاذ بن محمد بن مخلد بن مطر وقيل ابن مخلد بن صبيح أبو سعيد النسائي يعرف بخشنام	7072
360	15	263	مذكور بن سُلَيْمَانُ أَبُو نصر القصباني المخرمي	7173
300	15	266	مشرف بن سعيد، أَبُو زيد الواسطي، مولى سعيد بن العاص	7147
141	15	270	مصعب بن أحمد بن مصعب أبو أحمد القلانسي الصوفي	7049
259	15	270	معاوية بن عبيد الله بن يسار، أَبُو عبيد الله الأشعري؛ مولاهم	7126
395	15	270	نصر بن عبد الله أَبُو القاسم اليشكري	7211
395	15	270	نصر بن الليث بن سعد أَبُو منصور الوراق	7213
397	15	271	نصر بن داود بن منصور بن طوق أَبُو منصور الصاعاني ويعرف بالخلنجي	7214
41	15	272	موسى بن نصر بن سلام أبو عمران البزاز القنطري	6962
42	15	273	موسى بن حيان البندار	6963
44	15	275	موسى بن موسى أبو عيسى الحافظ المعروف بالخص، ختلي الأصل	6965
219	15	275	مقاتل بن صالح، أَبُو علي، وقيل: أَبُو صالح المطرز	7096
278	15	277	ميمون بن هارون بن مخلد بن أبان أَبُو الفضل الكاتب	7133
361	15	277	مضر بن مُحَمَّد بن خالد بن الوليد بن مضر أَبُو مُحَمَّد الأَسدي	7174
45	15	278	موسى بن سهل بن كثير بن سيار أبو عمران المعروف بالحرفي الوشاء	6966
257	15	278	مغيرة بن مُحَمَّد بن المهلب بن المغيرة بن حرب بن مُحَمَّد بن المهلب بن أبي صغرة، أَبُو حاتم المهلب الأزدي	7125
46	15	281	موسى بن هارون بن عمرو أبو عيسى المعروف بالطوسي	6967
397	15	281	نصر بن الفتح بن الشخير أَبُو القاسم الصيرفي	7215
110	15	282	محمود بن محمد بن عنيسة أبو حفص المعروف بابن أبي المضاء الحلبي	7028
110	15	284	محمود بن الفرج بن عبد الله بن بدر، أبو بكر الأصبهاني الزاهد	7029
612	15	284	الوليد بن أبان الكرابيسي	7269
179	15	285	المسيب بن سويد بغدادي	7076
220	15	286	مقاتل بن صالح بن راشد أَبُو الحسن الأتماطي	7097
47	15	287	موسى بن الحسن بن عباد بن أبي عباد أبو السري الأنصاري المعروف بالجلجلي نسائي الأصل	6969
173	15	288	معاذ بن المثنى بن معاذ بن معاذ بن نصر بن حسان أبو المثنى العنبري	7073
156	15	290	المفضل بن سلمة بن عاصم أبو طالب	7061
127	15	292	مسلم بن عبد الله بن مكرم أبو عبد الله المؤدب خراساني الأصل ويعرف بالباوردي	7044
400	15	293	نصر بن أحمَد بن نصر بن عبد العزيز أَبُو مُحَمَّد الكندي الحافظ المعروف بنصر	7217
48	15	294	موسى بن هارون بن عبد الله بن مروان أبو عمران البزاز المعروف والده بالحمال	6971
51	15	297	موسى بن إسحاق بن موسى بن عبد الله بن موسى بن عبد الله بن يزيد أبو بكر الأنصاري الخطمي	6974
112	15	297	محمود بن محمد بن عبد العزيز أبو محمد المروزي	7030
238	15	297	المؤمل بن أحمَد بن مُحَمَّد أَبُو القاسم الشيباني البزاز	7111

54	15	299	موسى بن هارون بن برطق أبو عمران المكارى	6977
113	16	144	هلال بن خباب أبو العلاء مولى زيد بن صوحان العبدي وهو بصري	7375
155	16	146	يَحْيَى بْنُ سَعِيدِ بْنِ قَيْسِ بْنِ عَمْرِو بْنِ سَهْلِ بْنِ ثَعْلَبَةَ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ زَيْدِ بْنِ ثَعْلَبَةَ بْنِ عَنَمِ بْنِ مَالِكِ بْنِ النُّجَارِ أَبُو سَعِيدِ الْأَنْصَارِيِّ الْمَدِينِيِّ	7398
56	16	147	هارون بن مُحَمَّد بن مُوسَى أَبُو بَكْرٍ الْمُقَرَّرِيُّ الدَّقَّاقُ	7334
56	16	156	هشام بن عُروَةَ بن الزبير بن العوّام أبو المنذر وقيل أبو عبد الله الأسدي الْمَدِينِيِّ	7335
536	16	162	أبو بكر بن عبد الله بن مُحَمَّد بن أبي سبرة القرشي	7649
164	16	167	يحيى بن المتوكل أبو عقيل الضير	7401
482	16	169	يزيد بن عياض بن جَعْدَةَ أَبُو الْحَكَمِ اللَّيْثِيُّ مِنْ أَنْفُسِهِمْ	7609
616	16	173	الخيزران زوجة المهدي وأم ولده وكانت حرشية	7752
124	16	177	الهاج بن بسطام أبو بسطام وقيل أبو خالد وقيل أبو يحيى التميمي الخنظلي الهروي	7387
383	16	182	يعقوب بن داود بن عُمر بن طهمان أبو عبد الله مولى عبد الله بن حازم السلمي	7511
130	16	183	هشيم بن بشير بن أبي خازم واسم أبي خازم القاسم بن دينار وكنيته هشيم أبو معاوية السلمي الواسطي قيل إنه بخاري الأصل	7388
359	16	183	يعقوب بن إبراهيم أبو يوسف القاضي صاحب أبي حنيفة	7510
172	16	184	يحيى بن زكريا بن أبي زائدة أبو سعيد قيل: إنه وادعي من أنفسهم، وقيل: إنه مولى محمد بن المنتشر الحمداني، من أهل الكوفة،	7406
490	16	185	يزيد بن مزيد بن زائدة بن عبد الله بن مطر بن شريك أبو خالد الشيباني وهو ابن أخي مَعْن بن زائدة	7612
183	16	189	يَحْيَى بْنُ يَمَانَ أَبُو زَكْرِيَا الْعَجَلِيُّ مِنْ أَنْفُسِهِمْ كُوفِيٌّ	7408
121	16	190	الهديل بن حبيب أبو صالح الدنداني	7383
189	16	190	يحيى بن ميمون بن عطاء أبو أيوب التمار	7409
195	16	190	يَحْيَى بْنُ خَالِدِ بْنِ بَرْمَكٍ أَبُو عَلِيٍّ	7411
434	16	192	يوسف بن أبي يوسف يعقوب بن إبراهيم القاضي	7559
9	16	193	هارون أمير المؤمنين الرشيد بن محمد المهدي بن عبد الله المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس بن عبد المطلب أبو جعفر	7299
542	16	193	أبو بكر بن عياش بن سالم الخنط مولى واصل بن حيان الأسدي	7650
203	16	198	يَحْيَى بْنُ سَعِيدِ بْنِ قُرُوحٍ أَبُو سَعِيدِ الْقَطَّانِ الْأَحْوَلُ يُقَالُ: مَوْلَى بَنِي تَمِيمٍ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ	7413
217	16	198	يَحْيَى بْنُ عَبَّادِ أَبُو عَبَّادِ الضَّبْعِيُّ الْبَصْرِيُّ	7415
219	16	202	يَحْيَى بْنُ السَّكَنِ الْبَصْرِيُّ	7416
220	16	202	يَحْيَى بْنُ الْمُبَارَكِ بْنِ الْمُغِيرَةِ أَبُو مُحَمَّدِ الْعَدَوِيِّ الْمَعْرُوفُ بِالزُّبَيْدِيِّ الْمُقَرَّرِيُّ صَاحِبُ أَبِي عَمْرٍو بْنِ الْعَلَاءِ	7417
68	16	206	هشام بن مُحَمَّد بن السائب بن بشر أبو المنذر الكلبي صاحب النسب	7338
493	16	206	يزيد بن هارون بن زادي بن ثابت أبو خالد السلمي مولاهم من أهل واسط	7613
76	16	207	الهيثم بن عدي بن عبد الرحمن بن زيد بن أسيد بن جابر بن عدي بن خالد بن خثيم بن أبي حارثة بن جدي بن تَدُولِ بْنِ جُحْثَرِ بْنِ عَتُودِ بْنِ عَنِينِ بْنِ سَلَامَانَ بْنِ ثَعْلَبِ بْنِ عَمْرِو بْنِ الْغَوْتِ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ الطَّائِي	7344
97	16	207	هاشم بن القاسم أبو النصر الكناني من بني ليث بن كنانة من أنفسهم خراساني الأصل	7358

224	16	207	يَحْيَى بْنُ زِيَادِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَنْظُورِ أَبِي زَكَرِيَّا الْقَزَّاءِ مَوْلَى بَنِي أَسَدٍ مِنْ أَهْلِ الْكُوفَةِ،	7419
390	16	208	يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعْدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفِ أَبِي يُونُسَ الزُّهْرِيِّ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ، وَهُوَ أَخُو سَعْدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ	7514
510	16	208	يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمِ أَبِي مُحَمَّدٍ الْمُؤَدَّبِ	7621
232	16	209	يَحْيَى بْنُ أَبِي بَكْرٍ أَبُو زَكَرِيَّا الْعَبْدِيُّ وَاسْمُ وَالِدِ أَبِي بَكْرٍ نَسْرٌ وَقِيلَ بَشْرٌ وَقِيلَ بَشِيرٌ مِنْ أَسِيدِ كُوفِيِّ الْأَصْلِ	7421
579	16	209	أَبُو خَالِدِ السَّقَاءِ	7672
234	16	210	يَحْيَى بْنُ إِسْحَاقَ أَبُو زَكَرِيَّا الْجَلِيُّ الْمَعْرُوفُ بِالسَّلْحِيِّ	7422
236	16	210	يَحْيَى بْنُ غِيْلَانَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَسْمَاءَ بْنِ حَارِثَةَ الْأَسْلَمِيِّ مِنْ خِزَاعَةَ	7423
71	16	213	هَشَامُ بْنُ بَهْرَامِ أَبُو مُحَمَّدٍ الْمَدَائِنِيِّ	7341
84	16	213	الهِثْمُ بْنُ جَمِيلِ أَبُو سَهْلٍ	7347
392	16	213	يَعْقُوبُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفِ أَبِي يُونُسَ الزُّهْرِيِّ الْمَدَائِنِيِّ	7515
237	16	215	يَحْيَى بْنُ نَصْرٍ بْنُ حَاجِبِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ سَلْمَةَ الْقُرَشِيِّ مِنْ أَهْلِ مَرُو،	7424
606	16	215	أَبُو السَّرِيِّ الْمَلْقَبِ	7725
122	16	216	الْهَذِيلُ بْنُ عَمِيرِ بْنِ أَبِي الْغَرِيفِ الْهَمْدَانِيُّ الْكُوفِيُّ وَهُوَ أَخُو مُحَمَّدِ بْنِ عَمِيرِ	7384
144	16	216	هُودَةَ بْنُ خَلِيفَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرَةَ أَبُو الْأَشْهَبِ الثَّقَفِيُّ الْبَصْرِيُّ	7389
619	16	216	أُمُّ جَعْفَرِ أُمَّةِ الْعَزِيزِ بِنْتُ جَعْفَرِ بْنِ أَبِي جَعْفَرِ الْمَنْصُورِ الْمَعْرُوفَةِ بِزَيْدَةَ زَوْجَةَ هَارُونَ الرَّشِيدِ وَأُمُّ وَلَدِهِ الْأَمِينِ	7754
437	16	218	يُوسُفُ بْنُ الْبُهْلُولِ التَّمِيمِيُّ مِنْ أَهْلِ الْأَنْبَارِ	7561
18	16	222	هَارُونَ بْنُ عَمْرِو أَبِي عَمْرٍو الدَّمَشْقِيُّ	7300
511	16	226	يُونُسُ بْنُ عَبْدِ الرَّحِيمِ بْنِ سَعْدِ الْعَسْقَلَانِيِّ	7622
19	16	227	هَارُونَ بْنُ مَعْرُوفِ أَبِي عَلِيِّ الْمُرُوزِيِّ	7302
87	16	228	الهِثْمُ بْنُ خَارِجَةَ أَبُو أَحْمَدَ خِرَاسَانِيُّ الْأَصْلُ	7349
251	16	228	يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَيْمُونِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ وَمَيْمُونٌ يُلْقَبُ بِشَمْسِينَ وَيُكْنَى يَحْيَى أَبُو زَكَرِيَّا الْحَمَّانِيُّ الْكُوفِيُّ	7435
438	16	228	يُوسُفُ بْنُ مَرْوَانَ النَّسَائِيِّ	7564
250	16	229	يَحْيَى بْنُ يُونُسَ بْنِ أَبِي كَرِيمَةَ أَبُو يُونُسَ الرَّزِّيُّ	7434
439	16	231	يُوسُفُ بْنُ يَحْيَى أَبُو يَعْقُوبَ الْبُؤَيْطِيُّ الْمَصْرِيُّ الْفَقِيهَ صَاحِبَ الشَّافِعِيِّ	7565
22	16	232	هَارُونَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ الْوَائِقَ بِاللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ الْمُتَعَصِّمِ بِاللَّهِ بْنِ هَارُونَ الرَّشِيدِ بْنِ مُحَمَّدِ الْمَهْدِيِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْمَنْصُورِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ وَيُكْنَى أَبُو جَعْفَرٍ	7303
263	16	233	يَحْيَى بْنُ مَعِينِ بْنِ عَوْنِ بْنِ زِيَادِ بْنِ بَسْطَامِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ وَقِيلَ يَحْيَى بْنُ مَعِينِ بْنِ غِيَاثِ بْنِ زِيَادِ بْنِ عَوْنِ بْنِ بَسْطَامِ أَبُو زَكَرِيَّا الْمَرِي مَرَّةً غَطَفَانَ	7436
100	16	234	هَاشِمُ بْنُ الْحَارِثِ أَبُو مُحَمَّدٍ الْمَرْوُودِيُّ	7359
277	16	234	يَحْيَى بْنُ أَبِي يُونُسَ أَبُو زَكَرِيَّا الْعَابِدِيُّ الْمَعْرُوفُ بِالْمَقَابَرِيِّ	7438
279	16	237	يَحْيَى بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ	7439
279	16	238	يَحْيَى بْنُ عُثْمَانَ أَبُو زَكَرِيَّا الْحَرَبِيُّ يُقَالُ إِنَّ أَسْلَمَهُ مِنْ سَجِسْتَانَ	7440
101	16	240	هَاشِمُ بْنُ الْوَلِيدِ بْنِ خَالِدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدِ بْنِ نَجْرَانَ مَوْلَى عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ يُكْنَى أَبُو طَالِبٍ مِنْ أَهْلِ هَرَاةَ،	7360
282	16	242	يَحْيَى بْنُ أَكْثَمِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ قَطَنِ بْنِ سَمْعَانَ بْنِ مَشْنَجٍ مِنْ وَلَدِ أَكْثَمِ بْنِ صَيْفِيِّ التَّمِيمِيِّ يَكْنَى أَبُو مُحَمَّدٍ وَهُوَ مَرُوزِيُّ	7441

31	16	243	هارون بن عبد الله بن مروان أبو موسى البزاز المعروف بالحَمَّال	7305
397	16	244	يعقوب بن إسحاق بن السكيت أبو يوسف النحوي اللغوي صاحب كتاب إصلاح المنطق	7518
400	16	244	يعقوب بن ماهان البتاء مولى بني هاشم	7519
560	16	245	أبو بكر الدارُطَبي المؤدب	7653
401	16	246	يعقوب بن إسماعيل بن حماد بن زيد بن دزهم أبو يوسف البصري مولى آل جرير بن حازم الأزدي	7520
34	16	247	هارون بن سفيان بن راشد أبو سفيان المستملي المعروف بمكحلة	7308
36	16	250	هارون بن سفيان بن بشير أبو سفيان مستملي يزيد بن هارون يعرف بالديك	7309
404	16	252	يعقوب بن إبراهيم بن كثير بن زيد بن أفلح بن منصور بن مزاحم أبو يوسف العبدي المعروف بالدورقي وهو أخو أحمد بن إبراهيم وكان الأكبر	7524
445	16	253	يوسف بن موسى بن راشد أبو يعقوب القطان الكوفي	7567
304	16	256	يحيى بن زهير أبو عبد الرحمن القرشي الفهري	7448
522	16	256	يسع بن إسماعيل أبو موسى الضير	7636
306	16	258	يحيى بن معاذ أبو زكريا الرازي الواعظ	7449
92	16	261	الهيثم بن سهل التستري	7353
408	16	261	يعقوب بن عبيد بن أبي موسى النهدي	7526
314	16	262	يحيى بن الورد بن عبد الله أبو زكريا التميمي المخرمي طبري الأصل وهو أخو محمد بن الورد	7454
315	16	262	يحيى بن مسلم بن عبد ربه أبو زكريا العابد	7455
316	16	262	يحيى بن محمد بن أعين بن أبي الوزير أبو عبد الرحمن المروزي	7456
410	16	262	يعقوب بن شيبه بن الصلت بن عصفور أبو يوسف السدوسي من أهل البصرة	7527
73	16	263	هشام بن منصور بن شبيب بن حبيب بن مالك بن حوذ بن كامل بن نعمان بن عبد الملك أبو سعيد السكسكي ويُعرف باليخامري	7342
318	16	263	يحيى بن يوسف أبو زكريا الصبياد مروزي الأصل	7458
412	16	263	يعقوب بن إسماعيل بن عبد الله بن سعيد بن منصور بن عبد الله بن شهر بن شرحبيل الحميري	7528
318	16	265	يحيى بن زكريا بن يحيى أبو زكريا الأحول	7459
39	16	266	هارون بن مسعود أبو موسى الدهان المؤذن	7312
610	16	266	أبو علي بن علان	7735
319	16	267	يحيى بن محمد بن يحيى بن عبد الله بن خالد بن فارس بن ذؤيب أبو زكريا الذهلي النيسابوري يلقب حيكان	7460
451	16	267	يوسف بن محمد بن محمد بن صاعد بن كاتب أخو أحمد ويحيى وكان الأكبر	7573
321	16	268	يحيى بن إسحاق بن إبراهيم بن سافري أخو أيوب	7462
414	16	268	يعقوب بن أحمد بن أسد أبو إسحاق	7530
322	16	269	يحيى بن عياش بن عيسى أبو زكريا القطان	7463
451	16	270	يوسف بن هارون بن زياد والد هارون بن يوسف المعروف بابن مقراض	7574
416	16	271	يعقوب بن إسحاق بن زياد أبو يوسف البصري المعروف بالقلوسي	7532
414	16	272	يعقوب بن سواك أبو يوسف الحنلي	7531
419	16	273	يعقوب بن إسحاق أبو يوسف الدعاء	7537

146	16	274	هذام بن قتيبة يعرف بالمروزي	7390
323	16	275	يَحْيَى بن أبي طالب واسم أبي طالب جَعْفَر بن عَبْدِ اللَّهِ بن الزبير قال مولى الْعَبَّاس بن عَبْدِ الْمطلب عتاقة وكنية يَحْيَى أَبُو بَكْر وهو أخو الْعَبَّاس والفضل وأصلهم من واسط	7464
592	16	275	أبو جعفر الزعفراني	7699
40	16	276	هارون بن الْعَبَّاس أَبُو الْعَبَّاس الهاشمي	7313
420	16	279	يعقوب بن يزيد أَبُو يوسف التَّمَّار	7538
452	16	279	يوسف بن الضحاك بن أبان بن زياد أبو يعقوب مولى عمر بن عبد العزيز	7575
326	16	280	يحيى بن الفضيل أبو محمد الكاتب	7469
327	16	280	يحيى بن محمد بن خُشَيْش بن يحيى أبو زكريا الإفريقي	7470
329	16	283	يَحْيَى بن المختار بن منصور بن إِسْمَاعِيل أَبُو زكريا النيسابوري	7473
508	16	284	يزيد بن الهيثم بن طهمان أبو خالد الدقاق يعرف بالبادا	7618
421	16	286	يعقوب بن إِسْحَاق بن نَحْيَةَ أَبُو يوسف الواسطي	7540
331	16	287	يحيى بن أبي نصر أبو سعد الهروي واسم أبي نصر منصور بن الْحَسَن بن منصور	7476
423	16	287	يعقوب بن يوسف بن أيوب أَبُو بَكْر المطوعي	7541
335	16	293	يَحْيَى بن عَبْدِ الْبَاقِي بن يَحْيَى بن يزيد بن إِبراهيم بن عَبْدِ اللَّهِ أَبُو القاسم الثغري من أهل أذنة	7480
428	16	293	يعقوب بن إِسْحَاق بن عليّ أَبُو يوسف الناقد سكن مصر	7546
199	16	294	يَحْيَى بن سعيد بن أبان بن سعيد بن العاص بن سعيد بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف أبو أيوب القرشي ثم الأموي من أهل الكوفة	7412
42	16	296	هارون بن عيسى أَبُو حامد الحنَّاط	7316
454	16	296	يوسف بن موسى بن عبد الله بن خالد بن حَمُوك أبو يعقوب القطان المرورودي	7579
456	16	297	يوسف بن يعقوب بن إِسْمَاعِيل بن حماد بن زيد بن درهم أبو محمد البصري مولى آل جرير بن حازم الأزدي	7582
338	16	299	يَحْيَى بن مُحَمَّد بن البختري أَبُو زكريا الحنَّائي	7483

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	--

ÖZ GEÇMİŞ

1988 yılında Konya'da doğdu. 2003 yılında ilköğrenimini, 2007 yılında ortaöğrenimini Konya'da tamamladı. 2013 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Kütahya İl Müftülüğü kadrosunda imam-hatip olarak çalıştı. 2014-2015 yılları arasında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesinde Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalında araştırma görevliliği yaptı. 2015 yılında Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'ne Hadis Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. 2016 yılında FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyeti'l-Müntehî Alâ Kifâyeti-l-Mübtedî adlı eserinin tahkiki" isimli tez ile yüksek lisansını tamamladı.